

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

4.

Zrínyi, Rákóczi

„A szélességet az ég derekán keresztül
méltán nevezhetjük tehát Napútnak”

(Fazekas Mihály)

B2-páholy

A szobában sötét volt, a szemközti hatalmas velencei üveg tükrökbe mégis beleképzelte a kinti park hatalmas fáinak a csapkolódását.

– De miért ülünk ilyen sötétben? – kérdezte, amikor egy árnyék, szinte csak elsuhanva mellette, sötét folyadékot töltött a poharába. – Miért hívatott?

– A magyarok csak egyetlen dologhoz értenek, a borokhoz. Persze, máshoz is némiképp. A lázadáshoz, a zavargáshoz például. Egyébként nem én hívatam. Maga üzent, hogy beszélni akar velem.

– Na jó, de nem sötét éjszaka, sötét szobában...

– Én így és ilyenkor szeretek tárgyalni. Ígyék a borból, nem fog az ízlésemben csalódní.

– Talán később. Most még nem kívánom.

– Ne féljen, a bor nem mérgezett! Ha el akarnám tenni láb alól, már régen nem élné. *Aquila non captat muscas.* Ki vele, mit akar tőlem!

Mégsem ivott. A szemben ülő nem létező arcát bámulta.

– Kitüntetést. Járra ki!

– Nem hiszek a fülemnek!

– Nem nekem kell. Neki. Nekem pénzt fog adni.

– Megkapta, amiben megegyeztünk.

– Az az ügyért volt. És nem a veszteségemet kárpótolta. A nevelésem, a gondozásom, az etetést, a tanítást...

– Nem maga tanította be?

– Magam által tanítottam. Hosszú évek munkája volt benne.

– Miért nem nevezi el mindjárt *Incitátus*nak? A szenátori fokozatot akár el is hagyhatjuk. Ne kezdjük rögtön a konzuli címnél?

– Csak kitüntetésről volt szó. *Posztumus*. Mivelhogy megölték. Nagy szolgálatot tett önöknek. S az, hogy halott, a maga titkosrendőreinek balfaszágát bizonyítja. Lóttek, mint az állatok. Mintha valóban fenevad lett volna.

A bor a kristálypohárban fekete volt a sötétben, akár a vér.

– Hát nem volt az?

– Szelíd fenevad. Amelyik csak azért ölt, mert a maga kérésére arra tanítottam be.

– És honnan tudta a maga bozontos *Incitátusa* ennyire pontosan, hogy éppen őt kell megölnie? Valami képet, medalliont nyomott az orra alá, amikor verte a gyilkosság felé?

– Cinikus kérdés, nem is válaszolok rá. Maguk is megölték volna előbb-utóbb. Maguk helyett őt. Mert ha maguk ölik meg, mártír lett volna belőle. Így meg csak egy rosszul vadászgató nagyúr. Nem hő, mint a dédapja volt.

– Ennek megítélése nem a maga dolga! – Váratlanul az asztalra csapott. – Még nem volt annyira népszerű, hogy mártír lehetett volna belőle. Bár írogatott, mocskos volt a szája.

– A Pázmány miatt.

– Ha rólunk volt szó, sem finomkodott. Előbb nélkülünk ment volna rá a törökre, később mi következünk. Nevet? Hogy egy lázadótól ennyire tartunk? A mostani szorításban még egy gyermekbetegség is halálos lehet a szervezetünkre.

Mégjcsak belekortyolt a borbá. Nehéznek és keserűnek érezte. Meglepetésére a pár kortytól még erősebben megszomjazott. Ivott megint egy keveset.

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XXII. évfolyam 4. szám

A Cédrus Művészeti Alapítvány kiadványa. Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Babics Imre** (vers),
Balázs Géza (nyelvművelés), **Bognár Antal** (évkönyv), **Elek Szilvia** (zene),
Kovács Ildikó (szöveggondozás), **Prágai Tamás** (örökös szerkesztő) **Sebeők János** (környezet),
Szondi Bence (tördelés), **Toót-Holló Tamás** (próza), **Wenner Tibor** (művészet).
Napút-kör: **Báthori Csaba**, **Bereményi Géza**, **Csáji László Koppány**, **Doncsev Toso**,
Gráfi Imre, **Jankovics Marcell**, **Dr. Koncz Gábor**, **Radinóti Zsuzsa**,
Rakovszky Zsuzsa, **Szakolczay Lajos**, **Szörényi László** (tiszteletbeli konzulensek).
Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.
Szerkesztőség: 1136 Budapest, Pannónia u. 6.

Telefón: (1) 247-6657 • (30) 511-3762 • E-mail: szongy@gmail.com • Honlap: www.naputonline.hu
A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor tárcája borítóbelső

Hanák Béla: Zrínyi Miklós nagyszülei
és születésének napja 3

Suhai Pál: Zrínyi Miklós költészete
olvasmányai tükrében 16

Szentmártoni Szabó Géza: A Zrinias
és Csokonai Arpadiasa. 28

Hangírás

Bene Sándor: Többágú modernség
(Kazinczy és Kölcsey Zrínyi-képe) 44

Téka

Kazinczy Ferenc: Zrínyi. 48

Hangszóló

Kodály Zoltán: Zrínyi szózata 51

Szóvár

Móser Zoltán: Példabeszédek
Zrínyi Miklós műveiben 55

Beke József: „Csak jó szerencsét
adjon hát az Isten...” 60

Miért

Csáji László Koppány: Családi emlékfoslányok
Zrínyiekről, Rákócziakról. 64

Czigány István: Egy új fogalom régi köntöse
(Volt-e aszimmetrikus háború
a Rákóczi-szabadságharc idején?). 66

Díószeghy László: II. Rákóczi Ferenc
szabadságharca és a székelyek 86

Vári Fábrián László: Emlékhelyek
és emlékezés 91

Tamás Edit: II. Rákóczi Ferenc
és Sárospatak. 96

Halász Csilla: „Adósa
az egész magyar nemzet”
(II. Rákóczi Ferenc hamvainak
hazahozatala 1906-ban) 105

Kovács Ilona: Rákóczi irodalmi profilja 121

Téka

Mikszáth Kálmán: A labanc neje 135

E számunk szerzői 47

Illusztrációk

Bertha Zoltán festményei . . .65, 90, 95, 120, 138

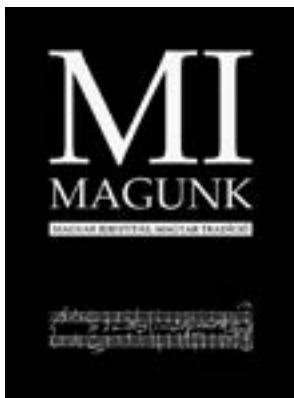
Melléklet

Lakószobrok – Szávoszt Katalin épített kerámiai
(Berta Ferenc bevezetőjével)

Káva Téka - Napút-füzetek 144.

Györgyi Csaba: Te, és, én

A Cédrus Művészeti Alapítvány legújabb kiadványa

A tanulmánykötet a magyar megmaradás lét-parancsának engedelmessé, megújult erejű szellemi seregszemle, egy másik század hasonlóan elkötelezett válasza a Szekfű Gyula szerkesztette 1939-es, *Mi a magyar?* című antológia jeles szerzőinek gondolataira. A kötetben kiváló tanulmányok, esszék, versek, szépprózai és képzőművészeti alkotások tesznek hitet amellett, hogy a trianoni békediktátum századik évfordulóján különös értelmet nyerhet az a gondolat, hogy valamilyen feladat elvégzésére mi magunk éppen mi magunkat állítjuk ki.

A könyv a Napút 2020/1-es tematikus számában megjelent anyagok kibővített kiadása, így a folyóirat szellemiségéhez – s annak jelmondatához is – szorosan kötődik. Mert egyedül együtt jobb. Magyaroknak megmaradni is. Tekintve, hogy mi a Kárpát-medencében sohasem lehetünk magányosak, hiszen itt van dolgunk és történelmi küldetésünk.

Toót-Holló Tamás

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XXII. évfolyam 4. szám

Zrínyi, Rákóczi

1620. május 3. – 400 éve született Zrínyi Miklós

1735. április 8. – 285 éve halt meg II. Rákóczi Ferenc
Emlékéveket is tisztelve rájuk s róluk emlékezünk.

A naputonline.hu Levélfal-rovatában Suhai Pál szervezésében tízen fogalmazták meg gondolataikat Zrínyi Miklósról:

Falusi Márton, Füleki Gábor,
Győri László, Négyesi Lajos,
Suhai Pál, Szabó Ferenc SJ,
Szász István Tas, Szemes Péter,
Szentmártoni Szabó Géza,
Toót-Holló Tamás

A folyóirat előző számának teljességét Rákóczinak szenteltük; olvasható honlapunkon is:

<http://www.naputonline.hu/category/print/>

A *Mi magunk*-kötet anyaga kiteljesedetten a naputonline.hu Magyar Önazonosságtár-nagyrovatóban folytatódik; várjuk ide az újabb tanulmányokat, körkérdésválaszokat, alkotásokat. (A szerk.)

Hanák Béla

Zrínyi Miklós nagyszülei és születésének napja

2020-at a Magyar Országgyűlés Zrínyi Emlékévvé nyilvánította. Az ünnepségsorozat május harmadikával, Zrínyi születésnapjával vette volna kezdetét, de a COVID-járvány miatt a jelentős ünnepségek elmaradtak vagy későbbre halasztódtak. Azonban ezt a születésnapot elég frissnek nevezném, ugyanis 2013-ig, cikkem megjelenéséig¹ a költő és hadvezér május elsejei születési dátuma volt köztudomású. Sőt még azóta is gyakran előfordul, hogy néhányan a május elsejei dátumhoz ragaszkodnak inkább, mint hogy a harmadikát elfogadják.²

De térjünk rá a költő és hadvezér születésnapjára. Míg Zrínyi Miklós halálának idejét és helyét a legpontosabban tudjuk, addig születési helyével és idejével kapcsolatban már nem voltunk ennyire magabiztosak. Egyrészt azért, mert az eddig rendelkezésre álló kevés forrás, amely a gróf születésére adatot hoz, csak jóval azt követően keletkezett, másrészt ez a kevés is egymással ellentmondó adatokat tartalmaz.

Zrínyi Miklóst nem lehet azzal gyanúsítani, hogy nem érdekelte volna a családtörténet. Olyannyira érdekelte, hogy Marcus Forstallal, egy ír származású szerzetessel megíratta családjá történetét, a *Stemmagraphiát*. A családtörténeti adatokat Forstall még Zrínyi életében, 1663-ban kezdte el gyűjteni, Zrínyi Miklós születése kapcsán csak annyit jegyzett meg, hogy a költő 44 évesen halt meg.³ Egy másik forrás, Galeazzo Gualdo Priorato azonban már határozottan állítja, hogy 1620-ban született:

„Az ő (mármint Zrínyi György) és Széchy Magdolna gyermekeként született 1620-ban Zrínyi Miklós, akiről most szólunk.”⁴

Széchy Károly, Zrínyi Miklós kiváló életrajzírója, András karmelita barát adát is felhasználta, aki Zrínyi Miklós felett tartott gyászbeszédében Zrínyi Miklós születésével kapcsolatban megemlítette, hogy 1664 május 1-jén töltötte be a negyvenhatodik életévét, azaz 1618. május 1-jén kellett volna születnie.⁵ Végül

¹ Hanák, 2013

² „Zrínyi Miklós – Zrínyi (V.) György és Széchy Magdolna gyermekeként (...) látta meg a napvilágot 1620. május 1-jén, valószínű, hogy a horvátországi Ozaly várban. Mások azonban azt állítják, hogy Csáktornyan – s hogy születésének dátuma május 3.-a. Ez utóbbi éppen arra hivatkozva tesz, hogy egy nem sokkal későbbi – édesapja által – Miklós fia keresztelőjére invitáló levélben ez szerepel.” <http://szigethvar.hu/var/1620-zr%C3%ADny%C3%B3s-sz%C3%B3let%C3%A9s%C3%A9nek-napja-1>, utolsó letöltés: 2020. május 9.

³ Forstall, 2007, 334.

⁴ Gualdo Priorato, 2007, 388.

⁵ Salamon, 1886, 411. Itt megjegyezném, nem biztos, hogy a szerzetes tudta rosszul, lehet, hogy Zrínyi Miklós vagy annak környezete emlékezett rosszul, ha tőle/tőlük származik a barát adata.

Széchy a Gualdo Priorato és András karmelita adata közötti ellentmondásokat feloldva, arra a következtetésre jutott, hogy Zrínyi Miklós 1620. május 1-jén⁶ született Ozalyban.⁷ Ozalyhoz azért ragaszkodott Széchy, mivel a költő apja, Zrínyi György az Ozaly központú tenger melléki birtokokat kérte bátyjától, Zrínyi Miklóstól a birtokok felosztásakor. Ugyanakkor nem vette figyelembe, hogy Zrínyi György, amikor a birtokain tartózkodott, szinte mindig Csáktornyárról keltezte leveleit, tehát életvitelszerűen ott lakott.⁸

2013-ig a történet- és irodalomtudomány a Széchy által kreált dátumot fogadta el, s Ozaly várát tekintette a gróf születési helyének. Habár Széchy nagyon közel járt az igazsághoz, mégsem helyesek az adatai, amint azokat a felfedezett forrás nyomán bizonyíthatjuk.

Mielőtt magára a forrásra rátérnénk, Zrínyi Miklós szülei házasságának körülményeit szeretném ismertetni, ugyanis azok eléggé érdekesen alakultak.⁹ Történt ugyanis, hogy az ifjú Zrínyi György alig 17 évesen,¹⁰ 1616 telén gyűrűt váltott Bánffy Gáspár leányával, Máriával (†1626. március 2., Muraszombat¹¹). Az ifjú leány Grácban nevelkedett. György hozzá menet megállt Felsőlendván, amelynek ura, Széchy Tamás magához édesgette a gazdag birtokok várományosaként jó partinak számító Györgyöt, majd meg is eskette leányával, Széchy Magdolnával. A kézfogójuk 1616. augusztus 28-án Muraszombaton zajlott le, amelyre hivatalos volt a korábbi jegyes, Bánffy Mária is, akit pedig Széchy saját fiával, Miklóssal jegyeztetett el.¹² Az eljegyzés pontos dátumát Széchy Tamás gersei Pethő Gergelynek (†1629), a krónikaírónak szóló meghívója őrizte meg.¹³

Generoso domino Gregorio Pethö de Gerse, sedis Banalis in Regno Sclavoniae Jurato Assessori etc. Domino Amico mihi observandissimo.

Generose domine Amice mihi observandissime. Salutem et servitiorum meorum paratissimam commendationem.

Miérthogy én Istennek akaratjából és az közönséges keresztyén anyaszentegyháznak régi szokásából adtam örök házastársul az én szerelmes hajakon leányomat Zeczi Magdolnát, Zreni György uramnak. Melynek kézfogásának napját egyenlő akaratból rendeltök itt Muraizombattban augusztusnak 28. napjára alkolmatosnak lenni.

⁶ Széchy, 1902, 34–38.

⁷ Ma Ozalj, Horvátország.

⁸ A Batthyány levéltárban fennmaradt 26 leveléből 15 Csáktornyán kelt. Ozalyon egyetlenegy se. MNL OL P1314 nr: 53736–53737, 53741–53748, 53750, 53753, 53757–53759.

⁹ Annyira, hogy színpadra is vitték. Sajó György történelmi vigjátékot írt *Zrínyi György házassága* címen.

¹⁰ Szüleinek, Zrínyi Györgynek és Sofia von Stubenbergnek kései gyermekeként 1599. január 31-én született Tantalics, 2009, 157.

¹¹ 1627. január 31. Muraszombat: Széchy Miklós meghívója Pethő Gergelynek felesége, Bánffy Mária temetésére. MNL OL, P235, 29a tétel: Antiqua miscellanea, No. 14.

¹² A történetről Batthyány Ferenc levele tudósít. 1616 június 4. Szalónak: Batthyány Ferenc levele Thurzó Györgynek, Nagy, 1879, 116.

¹³ MNL OL, P235, 29a tétel: Antiqua miscellanea, No. 23.

Annak okáért kegyelmedet kérem, mint jóakaró uramat kegyelmed az megírt napon, úgymint ebéden itt Muraizombattban méltóztassék jó idején jelen lenni. Mely kegyelmed jelenlétével több jó akaróink között dicsekedhesünk és hasonló dologból megis szolgálhassuk kegyelmednek. Éltesse Isten kegyelmedet. Datum ex Castello Murayzombat 10. Augustii 1616.

Generosae dominationis Vestrae

*Servitor et amicus paratissimus
Thomas Zeczi manu propria*

Azonban vagy a menyasszony ifjúkora, vagy a Zrínyi testvérek közötti birtokmegosztás késése, esetleg apósa halála miatt az esküvőre csak három évvel később, 1619. május 19-én került sor Muraszombaton.¹⁴ Így azok a történetírók, akik 1618-ra tették a költő születését, mind tévedtek. De szerencsénkre a Festetich levéltárhoz tartozó Pethő levéltárból előkerült Zrínyi György gersei Pethő Gergelynek szóló 1620. május 3-án kelt keresztelési meghívója, amely végleg tisztázhatja a születésnap dátumának kérdését.¹⁵

*Generose domine amice nobis observandissime.
Salutem et servitiorum nostrorum paratissimam commendationem.*

*Mivelhogy az Úr Isten ő Szent felsége, nagy és bölcsességes hozzám való kegyelmes jó voltából, meglátogatott engemet, az én szerelmes atyámfiámmal együtt **ez mai napon** egy fiú magzattal, melyet, hogy ő szent fölségének, az több keresztény hívei kezé számláltassam, végeztem keresztelésének napját, itt az én Chiakthorniay váramban ez jövő vasárnapon, azaz 10. napján, ennek az jelen való hónap májusnak. Ennek okáért kegyelmedet szeretettel kérem, hogy kegyelmed ez méltó kérésemnek helyt adjon, és az felől megnevezett napon, és helyen, kegyelmed komának eljövén, és asszonyomat őkegyelmét magával komaasszonyonak elhozzon, kit minden atyafiúi szeretettel megszolgálhassam kegyelmednek. Ezzel Isten éltesen kegyelmedet sok esztendeig jó egészségben. Datum ex arce nostra Chiakthorniensi 3. Maii anno 1620. [Kelt csáktornyai várunkban május 3.-án az 1620. esztendőben]*

Generosae Dominationis Vestrae

Servitor et amicus paratissimus

Georgius Comes a Zrinio manu propria

A levél megvilágítja Zrínyi Miklós születésének körülményeit: nem 1620. május 1-én látta meg a napvilágot (bár el kell ismerni, elég közel járt a meg-

¹⁴ Özvegy Széchy Tamásné Forgách Margit lakodalmi meghívója Sopron város tanácsához. MNL GyM5M5L IV.1003. (Sopron város tanácsának iratai) Ladula XXVIII. et. CC. Fasc. 3. Nr. 171.

¹⁵ MNL OL, P235, 29a tétel: Antiqua miscellanea, No. 29.

oldáshoz Széchy Károly), hanem 1620. május 3-án; s nem Ozalyban, hanem Csáktornyán. Keresztelése pedig ugyanott 1620. május 10-én történt. Keresztapja gersei Pethő Gergely varasdi alispán, a *Rövid magyar krónika* szerzője, keresztanyja pedig annak második felesége, Patatich Anna volt. Figyelemre méltó, hogy egy krónikaíró lett a keresztapa, így a kis Miklós első találkozása az irodalommal már igen korán megtörtént. Keresztapja krónikáját pedig a felnőtt gróf forgatta, hiszen mind kéziratan, mind az 1660. évi kiadásban megtalálható volt könyvtárában.¹⁶

Zrínyi Miklós szülei életrajzi adataihoz sajnos új eredményel nem tudok szolgálni. Apja, György esetében, mind a születési dátuma,¹⁸ mind a halálzási dátuma eddig is jól ismert. György 1626. december 18-án hunyt el Pozsonyban, és hét hónap múlva, 1627. szeptember 5-én temették el

a Csáktornya melletti Szent Ilona-kolostorban.¹⁹ Anyjáról, Széchy Magdolnáról viszont szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk. 1621. június 6-án Verbovácon még megszülte Péter gyermekét, de utána nem hallunk róla. Osztom Pusztai Ferenc, letenyei helytörténész véleményét, hogy valószínűleg gyermekágyi lázban hunyt el elég fiatalon, második fia születése után, s nem ment másodszer férjhez Malakóczy Miklóshoz.²⁰ Ezt támasztja alá, hogy Zrínyi György Batthyányiakhoz írt levelében nem említi a feleségét. Továbbá, ha élt volna,

1. ábra Zrínyi György keresztelésre hívó levele¹⁷

¹⁶ Hausner-Klanczay-Kovács-Monok-Orlovsky, 1991, 177.

¹⁷ Forrás: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/zrinyi_miklos_szuletese_1620_majus_3

¹⁸ Lásd 10. jegyzet.

¹⁹ A pontos halálzási dátumot a keresztapa, Pethő Gáspár krónikája őrizte meg. Petthő, 1753, 209. Illetve a Sopron városának fiai, Miklós és Péter által küldött temetési meghívó magyar fordításban ki van adva. 1627. július 18. Csáktornya vára: Zrínyi Miklós és Péter Sopron városának, Kovács, 2003, 462.

²⁰ <https://www.zaol.hu/eletstilus/helyi-eletstilus/nem-lelketlen-volt-zrinyi-edesanyja-hanem-tragikus-sorsu-asszony-4127673>, utolsó letöltés: 2020. május 10.

2. ábra Zrínyi György keresztelésre hívó levelének címzése²²

akkor valószínűleg szerepel férje végrendeletében, de az igen rövid végrendeletben egy szó sem esik a feleségéről, viszont részletesen felsorolja, hogy árváit kinek a gyámságába ajánlja.

De mi a helyzet a nagyszülőkkel? Zrínyi Miklós nagyszüleit név szerint ismerjük, azonban nem mindegyiküknek ismeri a történelemtudomány a születési és a halálozási dátumát. Vajon megérte-e valamelyikük Miklós és Péter unokájának születését? Volt-e valamilyen hatással a gyermekkorára? II. Rákóczi Ferenc is alig emlékezett nagyanyjára, Báthory Zsófiára, amikor felnőtten lejegyezte *Vallomását*, de az asszony mégis jelentős szerepet játszott gyermekkori éveiben.²¹

Az apai nagypapa: Zrínyi György. A legtöbb adatot róla tudjuk. 36 éven át töltött be tárnokmesteri tisztséget, mellette dunántúli főkapitány volt.

A 15 éves háború jeles hadvezére, a törökök felett aratott hőstetteiről (például 1587-es kacorlaki, 1593-i székesfehérvári győzelme) még oldalakat lehetne írni, én mégis inkább életrajzi családi viszonyait szeretném részletezni. 1549. április 13-án²³ született mint Zrínyi Miklós (1508 körül²⁴ – 1566. szeptember 8., Szigetvár) horvát-szlavón bánnak és első feleségének, Frangepán Katalinnak († 1561. június 20. előtt²⁵) legidősebb felnőtt kort megért fia. Györgynek Erdődy Anna mint az Erdődy-vagyon fiúsított örököse volt kiszemelve, sőt általa szereztek meg Monyorókeréket,²⁶ de végül a házasságból nem lett semmi. Er-

²¹ „Gyengéden szeretett nagyanyám, a te ájtatos szolgáló leányod, a ki emberi vélekedés szerint szent életű vala.” „Nagyanyám halálára csak úgy emlékezem, mint valami álomra.” Rákóczi, 2003, 12.

²² Forrás: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/zrinyi_miklos_szuletese_1620_majus_3

²³ Barabás, 1899, 162.

²⁴ Petthó, 1753, 121.

²⁵ Barabás, 1898, 52 és 565.

²⁶ Varga, 2017.

dódy Anna 1567. április 23-án Dersffy István felesége lett,²⁷ György pedig 1568. január 11-én²⁸ Anna von Arcot († 1570. július 6.)²⁹ vette el, ám házassága gyermektelen maradt. Első felesége halála után, 1577. április 21-én³⁰ feleségül vette egy stájeri grófi család tagját, Sophia von Stubenberget, akitől két fia, Miklós († 1625. március 24., Csáktornya) és a költő apja, György, illetve egy lánya, Zsuzsanna (előbb Lenkovich Györgyné, később Nádasdy Lászlóné) született. György 1603. május 4-én hunyt el Vépen, ahogy erről a „keresztapa”, Pethő Gergely krónikája tudósít,³¹ megemlítve, hogy ahogyan a fiát, úgy őt is a Csáktornya melletti Szent Ilona-kolostorban temették el, de a krónikáiról a temetés dátumát nem adta meg.

Az apai nagynya, Sophia von Stubenberg.

Sophia von Stubenberg valószínűleg 1560 körül született, mivel szülei, Wolfgang (III) von Stubenberg (1530 körül – 1597. december 19. Graz)³² stájer gróf és első felesége, Susanna Pögl (1540 körül – 1589. január 21., Graz) 1557. augusztus 9-én kötöttek házasságot. Apja Károly stájer herceg udvari embere volt. 1564-ben Károly herceg fővadászmesterré nevezte ki. Sophie-ról az utolsó adatunk 1603. június 16-án kelt, amikor férje halála után fiai kiskorúsága miatt a folyamatban lévő perek elhalasztását kérte.³⁴ Utána azonban eltűnik a történelmi forrásokból.

Szerencsére ezeket az adatokat már tudom pontosítani. Zrínyi Miklós apai nagyszüleinek temetési meghívója egyik példányát sikerült megtalálnom a kama-

3. ábra Zrínyi György 1565-ben, I. Ferdinánd temetésén³²

²⁷ 1567. február 18. Nyitra: Szerdahelyi Dersffy István dunáninneni főkapitány meghívja a kassai tanácsot monyorókeréki Erdődy Péter horvát-szlavón-dalmát bánnak, Monoszló örökös urának hajadon leányával: Annával 1567. április 23-án a Csallóközben, bárui udvarházában tartandó lakodalmára, AMK Schw. nr. 2821.

²⁸ 1567. november 10. Csáktornya. Zrínyi György tárnokmester meghívja a kassai tanácsot a néhai Pyrrhus von Arco gróf hajadon leányával, Anna von Arcóval tartandó lakodalmára, amelyet az anyósával való egyeztetés nyomán 1568. január 11-én a Muraszombat mezőváros melletti Széchy-udvarházban ülnek majd meg. AMK Schw. nr. 2814.

²⁹ Forstall, 2007, 369.

³⁰ 1577. március 4. Csáktornya. Zrínyi György meghívja a kassai tanácsot Wolfgang von Stubenberg báró hajadon leányával, Zsófiával 1577. április 21-én Radkersburg/ Regede városban tartandó lakodalmára. AMK Schw. nr. 3397.

³¹ Petthó, 1753, 121.

³² Forrás: Bartholomaeus: Parentalia Divo Ferdinando Caesari Augusto... A Maximiliano Imperatore Etc. Ferdinando Et Carolo Serenissimis Archiducibus Austriae Fratribus... persoluta Viennae Hannewald, Bartholomaeus (1566)

³³ Kaiserhof, KH 13211.

³⁴ ÖStA FHKA HFU RN. 79. Konv. 1603. augusztus, fol. 297–300.

rai levéltárban őrzött Thurzó levéltár irregistrata részében.³⁵ Zrínyi Miklós (a költő nagybácsija) által írt meghívó bethlenfalvi Thurzó Szaniszlónak, Szepes vármegye főispánjának (egyben unokatestvérének).³⁶ A levélben Miklós megemlíti, hogy Szaniszló bizonyára értesült már arról, hogy szülei, Zrínyi György tárnokmester, királyi tanácsos, Zala vármegye főispánja és Sophia von Stubenberg elhunytak. Egyúttal meghívta a címzettet és feleségét szüleinek 1604. május 2-án a csáktornyai várban tartandó búcsúztatására és azt követő temetésükre, melyre a Csáktornyához közeli Szent Ilona-kolostorban kerül majd sor. Megjelenésüket május 1-én ebédre kérte, hogy másnap együtt kíséressék a halottakat Szentilonára.

Generoso ac magnifico domino Stanislao Thurzo de Bethlemffalua, comiti comitatus Scepusiensis etc. domino et fratri observandissimo

Generose ac magnifice domine, frater observandissime

Servitorum meorum paratam commendationem. Non dubito vestrae magnificae dominationi iam pridem innotuisse dilectos parentes meos, spectabilem ac magnificum dominum Georgium comitem de Zrinio alias Tavernicorum regalium in Hungaria magistrum, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliarium et comitatus Zaladiensis comitem, necnon generosam ac magnificam dominam Sophiam a Stubenberg superioribus diebus in aeternam Dei et ecclesiae coelestis consuetudinem ex hac mortali vita evocatos esse. Quibus die secunda proximi futuri mensis maii, hoc est dominica Misericordia in arce mea Chiaktornia, consilium dominorum affinium et fratrum secutus de more parentare et eorum corpora in coenobio Sanctae Helenae prope Chiaktorniam constructo sepulturae mandare statui. Rogo itaque vestram magnificam dominationem, velit non gravatim cum domina magnifica consorte sua die prima dicti mensis maii ad coenam in praefata arce mea Chiaktornia comparere, illicque funera demortuorum parentum meorum in illud coenobium, locum scilicet sepulturae altero die una cum reliquis dominis et amicis comitari, ritibus exequialibus interesse, et extremum honorem eis deferre, id, quod eidem omni officiorum genere studebo reservire. Datum Posonii, die 29. martii anno 1604.

*Generosae ac magnificae
dominationis vestrae*

*servitor et frater
paratissimus:*

*Nicolaus Comes
de Zrinio
manu propria*

A meghívó alapján már bizonyítást nyert, hogy Pethő értesülése jó volt György temetése helyszínének tekintetében. (Habár Pethő nem jelezte, hogy

³⁵ Pontos jelzet: MNL OL E196 Irregistrata 38. doboz, fol 234.

³⁶ A levél tartalmi összefoglalója és átírása Szabó András Péter munkája, akinek segítségét ezúttal is köszönöm.

kettős temetés történt.) A temetésre elég későn került sor, hiszen György esetében két nap híján majdnem egy év telt el a halál és a temetés között. A meghívóból kiderült az is, hogy György holttestét Vépről Csáktornyára vitték, illetve az is, hogy Sophia holtteste is ott volt. A temetési menet pedig Csáktornya várából indult Szentilonára. Probléma azonban, hogy a meghívó egyik halott esetében sem említi a halálozás pontos dátumát. Azt tudjuk, hogy Miklós feltételezte, Szaniszló hallott róla, tehát a halál nem a napokban történt, ugyanis Szaniszló Észak-Nyugat-Magyarországon lakott (Sempte, Bajmóc). Nem segít az a latin kifejezés sem, hogy „superioribus diebus”. Ha szó szerint akarnánk lefordítani, akkor azt jelentené, hogy az elmúlt napokban. De bizony ez a kifejezés eléggé „gumifogalom”, jelenthet fél évvel ezelőtti időpontot és néhány nappal ezelőtti időpontot is. Tehát 1603. június 16. és 1604. március 29. között bármikor elhunyhathott Zrínyi Miklós nagyanyja. Azonban a szerencse mellém szegődött, és sikerült találnom egy nyomtatott forrást, amely napra pontosan meghatározta Sophia halálozási dátumát. 2003-ban osztrák történészek kiadták Esther von Gera, született Stubenberg 1597–1611 között vezetett naplóját.³⁷ Esther Sophiának volt a húga, s az 1604-es évet a következő feljegyzéssel kezdte:

„Denn 6. Märzi im 1604. jar ist mein liebe frau schbester, Sofia Gräfin von Serin, in Gott dem Herrn verschieden, ist also nit gar ein jar in iren traurigem wittibstand gewest und weil man grosser unglegenhait halben iern lieben herrn selligen noch nit bestät, sunder in ainer khobeln behalten, so hat man auch dise ier gleich zu der vorigen gesezt und werden also auf ainmal zur erden bestatiget werden.”³⁸

Azaz a naplófeljegyzés alapján Sophia Stubenberg, Zrínyi György özvegye 1604. március 6-án hunyt el. Kevesebb mint egy évet töltött özvegyiségben. Mivel nem volt alkalmas idő (valószínűleg a 15 éves háború miatt), férje fél éve fekvő temetetlenül, ideiglenesen egy tárházban tartották. Még ugyanebben az évben együtt temették el a férjével.

Tehát most már egyértelmű, hogy apai nagyszülei már tizenhat éve halottak voltak, amikor Zrínyi Miklós megszületett.

Az anyai nagyapa: rimaszécsi Széchy Tamás. Batthyány Ferenc leveleiből nem egy hízelgő kép rajzolódik ki Széchy Tamásról, ami nagy valószínűséggel feddi is a valóságot. Acsády adatai alapján Tamás 1554-ben vagy 1555-ben született Széchy György és Rhédey Magdolna fiaként.³⁹ Mint Zrínyi Miklós, ő is harcolt a török ellen, részt vett 1588-ban a szikszói csatában, majd 1597-ben Győr ostromában. Mivel a Bocskai-felkelés idején királypárti maradt, karrierje gyorsan emelkedett, s 1610-től haláláig főasztalnokmester volt. Emellett jelentős vagyon- és birtokgyarapító. A Széchy család dunántúli ágának kihalása után jelentkezett örökösként (s székhelyét Gömörből a Dunántúlra helyezte), majd még megszerezte Kőszeget és Murány várát is. Tamás háromszor nősült

³⁷ Scheutz–Tersch, 2003.

³⁸ Scheutz–Tersch, 2003, 112.

³⁹ Acsády, 1885, 22.

és számos gyermekkel gazdagította a Széchy-családfát (ennek ellenére mégis kihalt 1685-ben). Első felesége Perényi Borbála (1561. január 23.⁴⁰ – 1590. március 4. előtt)⁴¹ volt, akit 1577. február 19-én vett el.⁴² Ebből a házasságból született György (1577 körül – 1625. szeptember 1., Barkó vára alatt) fia, és Katalin († 1637. május 4., Szilágycseh) lánya, aki előbb Gyulaffy László, majd Prépostváry Zsigmond felesége lett. Második házasságát 1592. április 19-én⁴³ kötötte, választotta Batthyány Boldizsár lánya (Ferenc húga) Katalin (1576. február⁴⁴ – 1596. január 22.)⁴⁵ volt. Tőle csak egy fia, Miklós († 1626 után) fogant. Harmadik felesége volt Zrínyi Miklós nagyanyja, Forgách Margit. Ebből a házasságból született Mihály, Tamás († 1625. augusztus 5., Felsőlindva), István, Erzsébet Zrínyi Miklósné, Magdolna Zrínyi Györgyné, Dénes († 1650. március 5., Bécs), Margit (1613 körül – 1665. február 17.) Desseffy Lászlóné és Fruzsina († 1635. július 22.) Sibrik Istvánné. Széchy Tamás végül érezvén, hogy közeleg a halála, 1618. január 28-án Felsőlindván végrendeletet tett, majd egy hét múlva, 1618. február 9-én elhunyt. Végrendeletében úgy rendelkezett, hogy Felsőlindván temessék el.⁴⁶ Tehát ő se élte meg unokája, Zrínyi Miklós születését.

Az anyai nagyanya: Forgách Margit. Margit 1572-ben született⁴⁷ Forgách Simon (1526. augusztus 1.⁴⁸ – 1598. augusztus 28., Hertnek⁴⁹) és Pempflinger Orsolya/Ursula Pempflinger († 1598 után⁵⁰) legkisebb lányaként. Fiatalon hozzáment bolondóci Bánffy Jánoshoz, de ő 1595-ben⁵¹ gyermektelenül özvegyen

⁴⁰ Szluha–Késmárky, 2015, 97.

⁴¹ 1590. márc. 4. Enyicke. Széchy Tamás meghívja a kassai tanácsot feleségének, Perényi Borbálának a Gergely-naptár szerint 1590. március 7-én, az enyickei templomban tartandó temetésére. Kéri, hogy reggel nyolc előtt jelenjenek meg enyickei házában, AMK Schw., nr. 4219.

⁴² 1577. február 3. Enyicke. Széchy Tamás meghívja a kassai főbíró néhai Perényi Ferenc leányával, Perényi Borbálával 1577. február 19-én Enyickén tartandó lakodalmára. AMK Suppl. H. Nr. 3411/43.

⁴³ 1592. március 14. Enyicke. Széchy Tamás meghívja a kassai tanácsot néhai Batthyány Boldizsár hajadon leányával, Batthyány Katalinnal a Gergely-naptár szerint 1592. április 19-én Németútváron tartandó lakodalmára. AMK Schw., nr. 4330.

⁴⁴ Bobory, 2018 68–69. 1576. február 23-án Bejczy Gergely Szombathelyről keltezett levelében mint nevetlen kislány fordul elő. 1576. március 1-én Bécsből keltezett levelében Elias Corvinus is gratulál apjának, Batthyány Boldizsárnak a kislány születéséhez. 1576. március 2-án Bejczy már Katalinnak nevezi a kislányt, azaz a keresztelője február végén történhetett meg.

⁴⁵ Odescalchi, 1890, 373.

⁴⁶ Acsády, 1885, 26.

⁴⁷ Bártfai Szabó, 1910, 491.

⁴⁸ 1526. augusztus. Kálnói tábor. Dóczy Ferenc levele Forgách Margitnak. MNL OL DL 24316. A levélből megtudjuk, hogy Forgách Zsigmondnak fia született. Illetve a valószínűleg Istvánffy Miklós által készített jegyzet alapján 70 évesen hunyt el. Odescalchi, 1890, 374.

⁴⁹ Odescalchi, 1890, 374.

⁵⁰ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13. Férje végrendelete szerint élt.

⁵¹ 1595. június 12-én Zala vármegye előtt pereskedik néhai férje rokonaival, Bánffy Kristóffal, Györggyel és Gáspárral ingóságáért és jegyajándékáért. Bilkei–Turbuly, 1989, 64, nr. 361.

hagyta.⁵² 1598-ban apja, Simon végrendeletében még Bánffy János özvegyként említi.⁵³ Tehát csak utána házasodott össze Széchy Tamással. Utolsó közvetett adatunk arról, hogy életben volt, 1625. február 22-én kelt, amikor II. Ferdinánd király megint a Kőszeg városára kirótt robottal kapcsolatban.⁵⁴ 1625. október 28-án már néhai, ekkor kapta meg három kiskorú gyermekének, Dénesnek, Eufrozinának és Margitnak gyámságát nagyobbik fia, Mihály.⁵⁵ Így le tudjuk szűkíteni a halálozás időpontját az 1625. február és október közötti intervallumra. A pontos dátumot szintén egy temetési meghívó szolgálja, amit az Eszterházy család levéltárában találtam meg.⁵⁶ Véletlenül ez a meghívó is kettős temetésre szól.

Spectabili ac magnifico domino Comiti Nicolao Eszterhazy perpetuo de Galantha & Comitatum Zoliensis & de Beregh supremo Comiti, equiti aurato, Judici Curiae, partiumque regni Hungariae Cisdanubianarum & praesidii Vjvariensis generali Capitaneo, Sacrae Caesarae Regiaeque maiestatis intimo consiliario & cubiculario etc. domino patrono mihi semper observandissimo.

Spectabilis ac magnifice domine patronae mihi semper observandissime servitorum meorum addictissimam commendationem.

Mivelhogy az fölséges Istennek az egész ember nemzetre az Ádámnak vétke miatt közönségesen kiterjedet sententiája minden rendeket személyválogatás nélkül az léleknek testről egyszer való elválására kötelezett. Az én szerelmes édes anyám is, az néhai tekintetes és nagyságos Gymessy Forgách Margit asszony, ezen Istennek megváltoztathatatlan akaratja szerint, arra köteles lévén, ez elmúlt Szent Iván havának 27. napján, délután hat és hét óra között Feolseolyndvan keserves fájdalmi után Istenben elnyugovék.

Így volt az jó Istennek kedves akaratja, hogy az én szerelmes öcsémet is, az néhai nemzetes és nagyságos Rimazechy Zechy Tamás császár és király urunk őfölsége étekfogóját, csak hamar szerelmes édes anyánk után, az árnyékvilágból kiszóllítsa, az ki hasonlóképpen ez jelen való Kisasszony havának második napján délután hat óra tájban, azon Feolseolyndvai várban, az minden testnek szomorú útjára méne.

Kiknek meghidegedett testek, mivelhogy semmit az egy utolsó tisztesség és nemzetségonkhöz illendő, böcsülettel föld gyomrába való helyheztesésnél egyebet nem kíván és nem vár. Annak körösztényi szokás szerint való tisztesség véghez vitelének idejét közönséges akaratból végeztök ez jövendő Szent Mihály havának első napjára dél előtt kilenc óra tájban azon Feolseolyndvaj vár alatt való templomban, ahol Istenben elnyugott szerelmes atyánknak is teste nyugszik.

Minekokáért kegyelmedet, mint jó akaró szomszéd patrónus uramat szeretettel kérem, hogy kegyelmed asszonyommal őkegyelmével egyetemben az megnevezett helyen és napon méltóztassék jelen lenni és Istenben elnyu-

⁵² Bilkei–Turbuly, 1989, 64, nr. 361.

⁵³ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁵⁴ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 127. Konv. 1625. február, fol. 69–76.

⁵⁵ MNL OL A57, 7. kötet, 434–435.

⁵⁶ MNL OL P123 1. cs. Miklós nádorhoz címzett levelek, fol 549.

godott szerelmes anyánknak, s édes öcsénknek utolsó tisztességekre néző szolgálatunkat böcsületes személyének jelenlétével⁵⁷ több atyánkfiai barátaink, bizott uraink és szomszédinkkal egyetemben megékesíteni. Kit, ha Isten éltet több urakkal egyetemben teljes életemben meg igyekezem szolgálni kegyelmednek. Tartsa meg Isten jó egészségben kegyelmedet. Datum ex arce Keoszeogh 10 die Augusti anno 1625.

Spectabilis ac magnificae Dominationis Vestrae

*servitor et vicimus
addictissimus*

*Michael Zechi de
Rimazech*

A meghívó alapján bizonyítást nyer, hogy Széchy Tamás végrendeletét teljesítették és Felsőlindván temették el, s hét év múlva özvegyét és fiát is melléhelyezték. Margit volt az az egyedüli nagyszülő, aki unokája születését megélte. Valószínűleg találkoztak is, habár annyira nem volt közel egymáshoz Felsőlindva és Csáktornya, de nem is volt messze.

4. ábra Felsőlindva vára jelenleg

Cikkemmel azt szerettem volna prezentálni, hogy vannak még pontosítani való adatok, habár a Zrínyiek az egyik legjobban kutatott család. Nem ártana Zrínyi Péter születési dátumának is utánajárni, hiszen jövőre az ő születésének lesz a 400 éves évfordulója.

4. ábra Zrínyi Miklós (1620–1664) ősei

⁵⁷ Áthúzva a megékesíteni szó.

Levéltári források

AMK Schw.

Archív mesta Košice (Kassa Város Levéltára, Kassa – Szlovákia), Schwarzenbachiana

AMK Suppl. H.

Archív mesta Košice (Kassa Város Levéltára, Kassa – Szlovákia) Supplementum H (Listiny, listy a spisy)

MNL GyMSMSL, IV.1003

Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron Város Tanácsának iratai

MNL OL A57

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára **A 57.** Libri regii (Királyi könyvek)

MNL OL DL-DF

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár

MNL OL E196

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Thurzó (A Thurzó család levéltára)

MNL OL P235

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család levéltára

MNL OL P287

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Forgách család levéltára, Lajstromozott iratok

MNL OL P1314

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány Levéltár, Missiles

ÖStA FHKA HFU

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (Osztrák Állami Levéltár, Bécs), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Akten (RM = rote Nummer) [A hungaricana.hu regesztái alapján]

Irodalomjegyzék

Acsády, 1885b

Dr. Acsády Ignác, *A Széchyek Murányban*, in: *Századok*, 19. (1885) 21–47, 116–125, 212–222, 306–315.

Barabás, 1898

Barabás Samu, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, I. kötet, Budapest, Magyar Tudományok Akadémia, 1898. (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria, 29.)

Barabás, 1899

Barabás Samu, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, II. kötet, Budapest, Magyar Tudományok Akadémia, 1899. (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria, 30.)

Bártfai Szabó, 1910

Dr. Bártfai Szabó László, *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910.

Bilkei–Turbuly, 1989

Bilkei Irén–Turbuly Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711, I., 1555–1609*, Zalai Gyűjtemény 29., Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1989.

Bobory, 2018

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. (Mikrotörténelem)

Forstall, 2007

Marcus Forstall, *A Zrínyi grófok hősi családjának története*, ford. Bene Sándor, in: *A Zrínyiek a magyar és horvát történelmében*, szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2007, 321–378.

Gualdo Priorato, 2007

Galeazzo Gualdo Priorato, *Zrínyi Miklós grófnak, Horvátország bánjának élete és viselt dolgai*, ford. Bene Sándor, in: *A Zrínyiek a magyar és horvát történelmében*, szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2007, 385–390.

Hanák, 2013

Hanák Béla, *Genealógiai tévedések a XVI–XVII. századi arisztokrata családoknál*, in: *Matrikula* 3. (2013) 4. sz., 15–33.

Hausner–Klaniczay–Kovács–Monok–Orlovsky, 1991

Hausner Gábor – Klaniczay Tibor – Kovács Sándor – Monok István – Orlovsky Géza, *A Bibliotheca Zriniana története és átlománya*, Budapest, Argumentum – Zrínyi Kiadó, 1991.

Kaiserhof

Az osztrák Habsburgok udvarnokainak személyi adatbázisa a 16. és 17. században, <http://kaiserhof.geschichte.lmu.de>, utolsó letöltés: 2018. január 20.

Nagy, 1879

Nagy Gyula, *Batthyány Ferencz levelei Thurzó Györgyhez és Thurzó Imréhez 1606–1620*, in: *Magyar Történelmi Társulat*, 3/2. (1879) 96–123.

Odescalchi, 1890

Szerémi [Odescalchi Artúr], *A gróf Draskovich család levéltárából talált XVII-ik századbeli feljegyzés -Notationes rerum memorabilium*, in: *Magyar Történelmi Társulat*, 3/13. (1890) 370–377.

Petthó, 1753

Petthó Gergely, *Rövid magyar kronika Petthó Gergelytől*, Kassa, Frauenheim, 1753.

Rákóczi, 2003

Rákóczi Ferenc, *Vallomások*, Pécs, Alexandra, 2003.

Salamon, 1886

Salamon Ferenc, *Halotti beszéd gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben*, in: *Budapesti Szemle*, 47 (1886) 117. sz., 404–422.

Kovács, 2003

Zrínyi Miklós összes művei, szerk. és az utószót írta Kovács Sándor Iván, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2003.

Scheutz–Tersch, 2003

Martin Scheutz – Harald Tersch, *Trauer und Gedächtnis. Zwei österreichische Frauentagebücher des konfessionellen Zeitalters (1597–1611, 1647–1653)* (Fontes rerum Austriacarum, I. Abt., 14. Bd.), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003.

Széchy, 1902

Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902.

Szluha–Késmárky, 2015

Szluha Márton – Késmárky István, *Abaúj-Torna Gömör-Kishont vármegye nemes családjai*, Budapest, Heraldika, 2015.

Tantalics, 2009

Tantalics Béla, *A Bánffy naplója*, in: *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, szerk. uő, Lenti, Lenti Honismereti Egyesület, 2009, 89–170.

Varga, 2017

Varga Szabolcs, *„Az Zrínyi Ház, soha az Erdődy házhoz ighaz nem volt.” Fejezetek a Zrínyiek és Erdődyek kora újkori kapcsolatából*, in: *Határok fölött – Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Budapest, MTA BTK, 2017s 187–206.

Suhai Pál

Zrínyi Miklós költészete olvasmányai tükrében

A mintaképeknek a régi irodalomban betöltött szerepe merőben más volt, mint amihez a romantika kora óta a modern irodalom hozzászoktatta az olvasót. Zrínyi 1651-ben Bécsben megjelentetett *Syrena*-kötetének (*Adriai tengernek Syrenaia*) eredetisége is leginkább nagyszabású koncepciója révén valósul meg, melynek ötlete azonban, micsoda paradoxon, eredetileg nem is a költőé. Akkoriban nem félték az imitáció, a mintakövetés veszélyétől. Hogy Zrínyi költészetét is ez motiválta, sőt alapvetően meghatározta – erről igyekszik képet nyújtani az alábbi fejezet, a költő olvasmányai, forrásai, mintái¹ közül bemutatva néhányat. Képmásokat olyan személyekről, illetve művekről, akiket és amelyeket olvasott, s az imitáció elvének megfelelően valamiben követett és így vagy úgy meghaladott a költő.

Első képünk metszet „négy nevezetes itáliai poétáról”: a 16. századi Torquato Tassóról, a 13–14. század fordulóján élt Dante Alighieriről, a 15–16. századi Lodovico Ariostóról és a trecento (az ezerháromszáz-as évek) költőjéről, Francesco Petrarcáról (**1. kép**). Arany János *Zrínyi és Tasso* című értekezésének munkái során használta ezt az 1826-os lipcsei kiadású kötetet, mely *A megszabadított Jeruzsálem* mellett az *Isteni színjátékot*, az *Őrjöngő Lórántot* és *Petrarca költeményeit* is tartalmazta. E kiadás közölte a fenti metszetet is, mely Raffaello Morghennek, a neves 18–19. századi firenzei rézmetszőnek a munkája. Az alábbiakban e „négy nevezetes itáliai poéta” életműve közül Dan-tét, Petrarcaét és Tassóét jellemezzük.

Dante Alighieri² az egyetemes költészet egyik legnagyobb alkotója, a középkori tudás szinte enciklopédikus összefoglalója, egyúttal a reneszánsz előkészítője volt. Életét és életművét is szenvedélyes elkötelezettség jellemzi, pártossága egyedülálló a világirodalom legnagyobbjai között, ez különbözteti meg pl. Shakespeare-től és Goethétől is. Utolsó két évtizedét száműzetésben töltötte, a megalázó kegyelmet visszautasította, mégis mindig firenzeinek vallotta magát. Költészete a 13. század végén kibontakozó édes új stílusban gyökerezik. E törekvés, melynek nevet is Dante adott, az olasz nyelvet emelte a legmagasabb költészet rangjára. Nagy ifjúkori művében, *Az új életben* már nemcsak követte, de be is teljesítette az új irányt. E különös könyvben halott szerelmének, Beatrice Portinarinak tíz év szonettjeivel és canzonéival, s a

¹ *A magyar irodalom története 2.* (szerk.: Klaniczay Tibor), Budapest, Akadémiai, 1964.
Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván, „*Adria tengernek főnnforgó hajjai*”, Budapest, Szépirodalmi, 1983.
Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem* (szerk. és a jegyzeteket írta: Király Erzsébet), Budapest, Ikon, 1993.

² Dante Alighieri, *Összes művei*, Budapest, Magyar Helikon, 1965.

1. Raffaello Morghen: Tasso, Dante, Ariosto, Petrarca (rézmetszet a négy olasz klasszikusról az *Il Parnasso Italiano...* /Az olasz Parnasz-szus.../ című könyvben, Lipcse, 1826)

Beatrice erénye, majd a legfelsőbb körökben Szent Bernát misztikuma ragadja magával a lelket. A szó szerinti és a vallásos jelentés mellett a politikai is nagy szerepet kap a műben: ellenfeleit rendre a Pokolban, eszményképeit a Paradicsomban helyezi el a költő. Ítéleteiben a középkori világ isteni rendje érvényesül: itt mindennek helye, súlya, értelme, büntetése és jutalma van. Nála, mint Zrínyi eposzában is, a Pokol Isten „feuduma” csak. Dante megfellebbezhetetlen szigorán néha rokonszenve is átüt, pl. a megismerés szenvedélyétől Pokolra hajszolt Odüsszeusz, vagy (a Delimán–Cumilla-szerelmet nagyfokú beleérzéssel ábrázoló Zrínyihez hasonlóan) a szerelem bűnösei, Paolo és Francesca iránt. Utóbbiakban látják egyesek Dante reneszánszot előkészítő vonását. Még inkább abban kell látnunk, ahogy az antik mintákhoz viszonyult. A középkor is ismerte az antikvitást, de csak gondolatokat tanult tőle. Dante a formális igényét veszi át: az édes új stílus tudós, szinte már humanista gondja ez, miközben a száz énekes eposz szerkezeti rendje, misztikája, allegorikussága, skolasztikus precizitásában is monumentális egysége a gótikus katedrálisokéval vetekszik.

Francesco Petrarca³ az itáliai humanizmus első igazán jelentős alkotója (itt az **1. kép** jobb széléről néz velünk szembe). Bár Dantéhoz hasonlóan ő is két

hozzájuk írt tudós kommentárokkal állított emléket. Száműzetésének idején írta nagy értekezéseit, a *Szeretetlakomát*, *A köznyelvi ékesszólásról*, valamint *Az egyeduralomról* szólót. Ezekben a vagyonnal és a születéssel szemben az erkölcsi nemesség, a latinnal szemben az olasz köznyelv, az egyházzal szemben pedig a világi közösség, az állam szerepét hangsúlyozta.

Fő műve, az *Isteni színjáték* is a száműzetésben keletkezett. Misztikus utazása ez a földi embernek a túlvilág birodalmaiba: a Föld közepében található Pokolba, onnan a Purgatóriumba, majd a mennyei Paradicsomba. A középkori allegorikus szemléletnek megfelelően e túlvilági kalandsorozat egyúttal a léleknek Istenhez vezető útját is szemlélteti: a bűnös ember pokoli szenvedésein át az egekbe emelő megtisztulásig. Útja során a lelket segítők vezetik: a földi Paradicsomig az antik Vergilius (és a költészet és a tudomány), onnan az égi szerelmet jelképező

³ Szerb Antal, *A világirodalom története*, Budapest, Magvető, 1962.

korszak határán élt, s életművében középkorias vonások is felfedezhetők (gondoljunk csak *A világ megvetéséről* szóló vallásos elmélkedéseire), mind latin nyelvű munkássága (amelytől egyébként halhatatlanságát remélte), mind pedig a máig tartó népszerűséget biztosító, szinte mellesleg írt *Daloskönyv* szonettjei és canzonéi az igazi humanistát mutatják. Ez utóbbiban Laura személye Dante Beatricéjéhez hasonlóan eszményített alak – de már az *Isteni színjáték* szimbolizmusa: metafizikai háttére és küldetése nélkül. Sok van figurájában a trubadúrok eszményi hölgyéből is, aki után azonban – s ez már a melankolikus Petrarca hozzáadása – csak hasztalanul epekedhet a költő. Ki gondolta volna – Petrarca valószínűleg nem –, hogy ezzel az inkább megjátszott, mint őszinte érzelmességgel divatot és korszakot teremt majd a költészet történetében! Pedig utána még költők hosszú sora e konvenció szerint tartotta illendőnek szerelmét megvallania. (Sokáig a mi Balassink is.)

Petrarca latin műveire volt igazán büszke: filológiai munkásságára, a *Cicero-levelek* s Catullus felfedezésére, saját munkái közül pedig a latin verses levelekre, az eklogákra, s mindenekelőtt a babérkoszorút is megtermő, vergiliusi ihletésű, liviusi forrású eposzra, a második pun háborút megverselő *Africára*. Petrarca igazi tudós humanista volt, aki elsőként folyamodott a később szintén sokak által követett névcseréhez (eredeti neve Petracco volt, de nem találta kellőképpen latinosnak), magánéletéről szólva pedig gyakran idézte a klasszikusokat: „Családom, mint Augustus császár mondta az övéiről, régi.”

Ez már a humanista öntudat megnyilvánulása, a humanistáé, aki fontosnak tartja hírnevét, s képes beilleszteni a kozmikus jelenségek sorába is. Erről Petrarca különös, szinte dantei metafizikai látomása, a *Trionfi (Triumfusok)*⁴ című munkája tanúskodik, melyben a nevelődő lélek allegorikus útjáról számol be. Eszerint az ifjú Szerelmet később legyőzi az asszonyalakban elképzelt s az értelemmel azonos Tisztaság, harmadik állapotában a lélek kiválik a testből, ez a Halál, melyen aztán a Hírnév képes diadalmaskodni, a Hírnév is az Idővel elenyészik, végül az örökkévaló Istené minden dicsőség.

A *Trionfi* verseinek egyik későbbi kiadását Zrínyi könyvtára is tartalmazta – hogy a költő forgatta lapjait, arról a hatás tanúskodik, melyet a *Syrena*-kötet szerkezete, felépítése mutat. A Szerelemnek e kötetben a szerelmi témájú *Idiliumok* felelnek meg, a Tisztaság Zrínyinél a Vitézség fegyvereit ölti, ezt pedig az eposz, a *Szigeti veszedelem* képviseli, a Halálról a két *Orpheusz*-vers és az epitafiumok epigrammái beszélnek, az Istenséget a *Feszületre* himnusza szólítja meg, a Hírnevet pedig „a gyönyörű és büszke utóhang”, a *Peroratio* foglalja versbe:

Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

A barokk Zrínyi öntudata e sorokban humanistább a humanista Petrarcáénál is – akit egyébként, mint láthattuk, híven követett. Csak kettőben nem:

⁴ Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván, i. m.

az allegorizálásban, s itt ez a fontos: a Hírnev szerepének megítélésében. Az *Adriai tengernek Syrenaia* kompozíciós megoldása szerint Zrínyinél az Istenség mellett ez kerül a csúcsra, s ez kerül a kötet végére is a nagy épületet biztosító zárókőnek.

A 15–16. századi Niccolò Machiavelli **(2. kép)** firenzei politikus és író, legfontosabb művében, *A fejedelemben* a politikai szféra autonómiájának, erkölcsöll-vallástól való függetlenségének gondolatát hangoztatta, s a központosított állam eszméjét népszerűsítette. Nézetei Zrínyi Miklóstra is hatottak, közülük nem egy hozzájárult a költő politikai koncepciójának, a nemzeti királyság eszméjének a megfogalmazásához. Dédapja örökségéből is azt ragadta meg, ami igazán kiemelkedő volt benne, s ami a

2. Niccolò Macchiavelli portréja,
Santi di Tito festménye,
olaj, fa, 104×85 cm, 1525 k.

17. század viszonyai között vált valódi történelmi szükségszerűséggé: a törökellenes felszabadító harc célkitűzését. Zrínyinek, a költőnek, a politikusnak ezt a leckét a politika autonómiáját, az abszolút állam koncepcióját hirdető „modern” államrezon-elméletek (a Machiavellin nevelkedett politikai irodalom olyan képviselői, mint Francesco Guicciardini, Jean Bodin, Pierre Mathieu, Jean de Silhon, vagy a tacitusi stílusideál jegyében föllépő Virgilio Malvezzi)⁵ s a törökellenes családi hagyomány egyszerre tanították. A Machiavellin és követőin nevelődött államférfi azonban, a szó hétköznapi értelmében, egyáltalán nem volt „machiavellista”. Neki nem magánérdek, hanem ész és hit parancsolt. Az államrezon racionális elemzője, a réalpolitikus, és a mélyen vallásos katolikus, Isten őszinte szolgája, a barokk kor két eltérő ideáltípusa benne egy volt.

Hogy Zrínyit még a *Syrena*-kötet 1651-es kiadása után is foglalkoztatta egyik legfőbb mintaképe, *A megszabadított Jeruzsálem*, tanúság rá az 1652-es amszterdami kiadású Tasso-kötet **(3. a, b kép)**. A Zrínyi-könyvtár **(4. a, b kép)** állományát tudományos alapossággal feldolgozó munka⁶ szerint ez az egyetlen fellelhető Tasso-kiadvány Zrínyi könyvtárában. A tudós mű néhány erre vonatkozó részletét idézzük: „A könyvtestről az eredeti kötés leszakadt és elveszett. Jelenleg könyvtári papírborítóban. [...] Azt a Tasso-kiadást, melyet Zrínyi az eposz írása előtt ismert és használt, nem ismerjük; a *Catalogus* [a költő megbízásából készített 1662-es összeírás – SP] sem tesz róla említést. Feltételezhető,

⁵ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (írták és összeállították Hausner Gábor et al., szerk. Klaniczay Tibor), Budapest, Argumentum–Zrínyi, 1991. (Zrínyi-könyvtár IV.)

⁶ E posztmachiavellianus irodalom az abszolút hatalom gyakorlásának a korábbiakhoz képest továbbfejlesztett, „finomított” változatát népszerűsítette, olyan politikai felfogást, mely „összhangban van a keresztény erkölcsi és jogi normákkal”. (Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Budapest, Szépirodalmi, 1985.)

3. a, b Az 1652. évi amszterdami Tasso-kiadás, illetve ennek a Zrínyi-könyvtár állományában található példánya

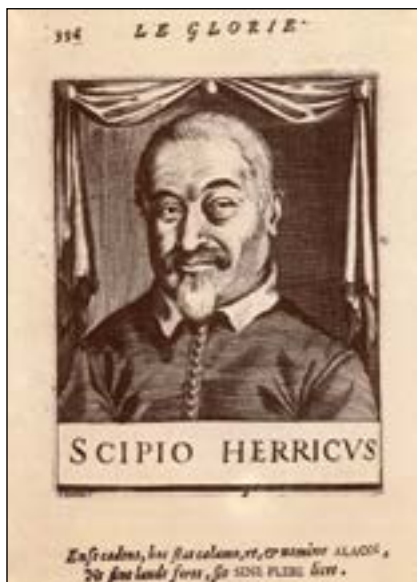
4. a, b A zágrábi Zrínyi-könyvtár kötetei, illetve Francis Bacon *Opere morali* című, a Zrínyi könyvtár állományában szintén megtalálható könyvének címlapja.

hogy ez egy genovai, Bernardo Castello által illusztrált kiadás lehetett. [...] Tasso eposzának a *Szigeti veszedelem* létrejöttében való szerepe, az olasz mű termékeny hatása, a két hősköltemény közötti párhuzamok léte Kazinczy Ferenc óta általánosan ismert és a kutatást mindmáig foglalkoztatja.”

Giambattista Marino (5. kép) a 16–17. század fordulóján élt olasz költő, fő műve a *Vénusz és Adonisz szerelméről* szóló *Adone* című eposz. A „meraviglia”, a csodálatkeltés célja érdekében a hagyomány szuverén felhasználásának a híve, merész képalkotás, szellemes concettók jellemzik Zrínyire is hatást gyakorló költészetét. Példaképét, „az imádvá irigyelt” Tassót az eposz műfajában azonban még megközelítenie sem sikerült: *Gerusalemme distrutta* (A lerombolt Jeruzsálem) című hőskölteményének csak az első éneke készült el, amelynek néhány motívumát Zrínyi még így is hasznosíthatta, pl. a XIV. ének égi és alvilági erőket felvonultató jelenetében. Az imitáció eredménye azonban

5. Lucas Kilian: Giambattista Marino (rézmetszet a költő *Rime* című, 1601-ben, Velencében megjelent kötetében)

6. Giacomo Piccini: Scipione Herrico (Giovanni Battista Fusconi 1647-ben, Velencében megjelent könyvének rézmetszete)

és alvilági erőket felvonultató jelenetében. Az imitáció eredménye azonban minden hasonlóság ellenére is más, mint amit a marinói mintaképek mutatnak. Zrínyi, miközben egyetértett ifjúkori „patrónusának”, VIII. Orbán pápának istenközpontú ideológiájával, a pápa által ugyanakkor ajánlott klasszicizáló poétikától elhatárolta magát. Mindez fordítva is igaz: a marinizmusnak a vallási közönnyel jellemezhető felfogása ellen éppen Marino költészetideálja jegyében lépett föl – így teremtve meg egyéni és utánozhatatlan költői nyelvét.

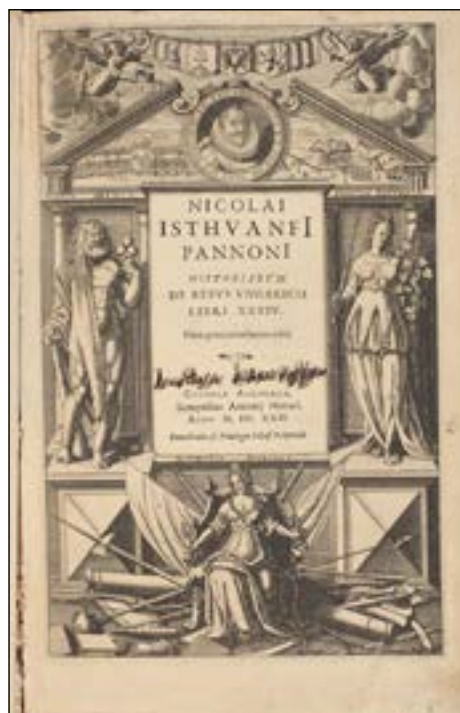
Scipione Herrico (6. kép) 17. századi szicíliai teológus költő, aki életének jelentős részét az Etna közelében töltötte, és szinte predesztinálva volt antropomorfizáló nagy *Etna*-ódájának megírására – melynek nem egy motívuma Zrínyi műveiben is visszaköszön, pl. az istenek által az Etna alá sújtott (borított) Enceladusnak, a lázadó gigásznak a *Syrena*-kötet több helyén is megidézett alakjában és történetében. Az idilliumok mellett az eposzban és a kötetet záró *Peroratio* példázatos befejezésében is

7. Zsámboky János (Joannes Sambucus) emblémáskötete a szerző arcképével, Antwerpen, 1576

8. Istvánffy Miklós portréja, Ehrenreich Sándor Ádám rézmetszete a 19. század első feléből, 25,3×18 cm, a kép maga 12,4×9,4 cm

9. Istvánffy Miklós: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* (A magyarok történetének 34 könyve) címlapja (a kötet egyik possessorának, tulajdonosának áthúzásaival), Köln, 1622

e költemény hatását szemlélhetjük: „Míg élek, harcolok az ottomán hóddal, / Vigan burittatom hazám hamujával”.

A 16. századi Zsámboky János egyik könyvét (*Emblemata*) kinyitva láthatjuk a **7. képen**. (Itt éppen a szerzőt kuttyájával – a hűség emblémájaként.) Zsámboky egyébként korának talán legsokoldalúbb tudósa volt: orvos, történétíró, Janus Pannonius, Bonfini stb. kiadója, költő (ő az a Sambucus is, akinek krónikájára a *Syrena*-kötet előszavában hivatkozik a költő).

A 16. s részben a 17. században élt Istvánffy Miklós (**8. kép**) Habsburg-párti politikus, történétíró, a 16. századi Magyarország viszonyairól írt latin nyelvű munkája (*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV – A magyarok történetének 34 könyve*) (**9.**) Pázmány Péter kiadási kísérletei után végül Kölnben jelent meg 1622-ben. Műve a *Szigeti veszedelem* egyik nevezetes forrása: az 1566-os eseményekre vonatkozó részét joggal nevezték méltatói „prózában föloldott eposznak”. Oly részletességgel és logikus kompozícióval írta le Szigetvár ostromát, hogy Zrínyinek szinte „csak” meg kellett verselnie eposzában az elődje által már megformált anyagot – a költő belőle merítette művének legtöbb részletét (Palota ostroma, Gyula eleste stb.).

Pázmány Péter (**10. a kép**) a 16–17. század fordulójának egyik legjelentősebb képviselője, a Zrínyi fivérek neveltetésével megbízott esztergomi érsek, Habsburg-párti politikus, a nagyszombati egyetem alapítója, akinek barokk körmondtaiban a legnehezebb teológiai kérdések is világos okfejtéssel és ugyanakkor érzékletes gazdagságban szólalnak meg. Irodalmi munkássága politikusi és egyházszerzői küldetésének megfelelően a vallási reform szolgálatában állt. A hitvitázó művek mellett imádságos könyvet is kiadott, jelentősek prédikációi, fő műve azonban a katolikus egyházi tanításokat kifejtő, a tőlük különbözőket alapos és átfogó kritikának alávétő, 1613-as kiadású *Isteni igazságra vezérlő kalauz*, könyvünkben az 1623-as második kiadás címlapja látható (**10. b kép**). Pázmány személyisége Zrínyi

10. a Pázmány Péter arcképe, ismeretlen mester festménye a 17. századból, 92×72 cm

10. b Pázmány Péter: *Igazságra vezérlő Kalauz*, Tobias Bidenharter rézmetszete az 1613-as mű második kiadásának címlapján, Pozsony, 1623

Miklós számára nemcsak a neveltetését irányító tekintély volt: műveivel is hatott a költő és prózaíró felfogására (a *Bibliotheca Zriniana* anyagában a *Kalauz* mellett a prédikációgyűjtemény is szerepel). A harcosan hitvitázó teológus a protestánsokhoz való viszonyában politikusként egyre inkább a keresztény egyetemesség, a török veszély által motivált nemzeti összefogás álláspontjára helyezkedett – éppúgy, mint később Zrínyi is eposzában. S a dédapa, a szigeti várkapitány tettének heroizálásában is jutott Pázmánynak szerep: a *Kalauz*hoz csatolt, ennek második kiadásában ki is bővített függelékében a hit, a hazaszeretet és a vitézség mozzanata az eposz eszmeiségéhez hasonlóan kapcsolódott egybe. Már nála sem öncélúan: az ezeket kísérő, a vallásos és politikai széthúzást kárhóztató, mindezt Isten büntetésének tartó nemzetkritika (mint Zrínyi hőskölteményében is) cselekvőképességük tudatára kívánta kortársait ébreszteni.⁷

Ez utóbbi, a hőstett mozgósító hatásának kiaknázására való törekvés a Zrínyire szintén nagy hatást gyakorló s az utóbbi időben egyre alaposabban kutató horvát irodalomnak is jellemzője. E kutatásokat a Zrínyi család akkoriban természetesnek tekinthető kettős identitása a származás okán önmagában is indokolja. De ezen túlmenően is: „a Zrínyi-fivérek európai szinten is unikumnak számító tudatos együttműködése, a horvát és a magyar, a mediterrán és a közép-európai kultúrák közötti fordítói-meditátori vállalkozásának jelentősége”.⁸ Ennek gyökerei a 16. század végéig, a szigetvári eseményekig nyúlnak. A horvát-magyar identitású (és nyelvű) dédapa hőstettének első feldolgozása paradox módon latin szöveg: egy metaszetekkel díszített versgyűjtemény, az ún. *Zrínyi-album* (*De Sigetho Hungariae propugnacolo*, Wittenberg, 1587).⁹ A **11. kép** e kiadás illusztrációja: 16. század végi ismeretlen mester fametszete a szigeti Zrínyi Miklósról. A kötet Zrínyi apródjának, a várostromot túlél

11. Szigeti Zrínyi Miklós ábrázolása az ún. *Zrínyi-album*ban, ismeretlen német mester fametszete, 16. század vége

⁷ vö. Bitskey István, *Pázmány és Zrínyi*, in: *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999.

⁸ *Zrínyi-album* (Bene Sándor, G. Etényi Nóra, Hausner Gábor, Kelenik József és R. Várkonyi Ágnes munkája; szerk. Hausner Gábor), Budapest, Zrínyi, 2016.

⁹ Innentől kezdve a fejezet végéig: *Zrínyi-album* (A költő Zrínyi Miklós, Bene), illetve *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról* (szerk. Bene Sándor et al.), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

Cserenkó Ferencnek (Ferenac Črnkónak) az emlékiratát is tartalmazza (feltehetőleg az őt török fogságból kiváltó Zrínyi Györgynek a biztatására írta). Az eredetileg horvát nyelvű költeményt a fiatal ljubjanai Budina Sámuel híven fordította latin nyelvre (csak a bevezető és a befejező részt bővítette). A gyűjtemény további epigrammái és panegyricusai a hősiés áldozatvállalás dicsőségszerző szerepének érzékeltetésével már a Zrínyi fivérek eposzának (eposzainak) alap-konceptóját is megjelenítik.

A várostrom eseményének országos, sőt világtörténelmi jelentőségű beállítása szintén az eposzműfajt előlegezi, amelyet Brne Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* (*Sziget várának elfoglalása*) című hőséneke váltott először valóra. A zárai költő műve a Zrínyiek szinte családi öröksége volt, a szerző a fiúnak, Zrínyi (IV.) Györgynek ajánlotta hőskölteményét, melyet a dédunoka Zrínyi sok tekintet-

ben követett is: pl. az események lineáris rendjének és a tárgy hőseposzi beállításának megtartásában (persze a továbbiakban már a vergiliusi–tassói eposzi hagyomány művében való felhasználásával).

E sor betetőzéseként kell említenünk természetesen Zrínyi Péternek a *Syrena*-kötetet, benne a *Szigeti veszedelmet* is horvát nyelvre átültető vállalkozását, az *Adranszkoga mora Syrena Groff Zrinski Petart* is. (Következő képünk e kötet metszetei közül egy idilliumot, az *Arianna sirását* ábrázolja – vö. **12. kép.**) A horvát változat általában szöveghű, mégsem szó szerinti fordítás. Ennek oka részben az idők változásában keresendő. A század közepén aktivizálódó török, a furcsa békére törekvő Bécs feszültségeket támasztott az uralkodóhoz való viszonyban, s ez Péter eposzfordításában is hangsúlyeltolódásokkal járt: „utalásai is sokkal erősebben politizáltak [...] A vallási tolerancia – igazodva a homogén, egységesen katolikus olvasóközön-

12. Giacomo Piccini: Arianna sirása, az *Adranszkoga mora*... rézmetszete (Velenca, 1660)

ség elvárásaihoz – eltűnik a műből; a németellenes strófák megszaporodnak” (*Zrínyi-album*, Bene, 46. o.). Legalább ennyire fontos azonban a két költő politikai-poétikai célkitűzéseinek egymástól való eltávolodásában mutatkozó különbség. Miklós mindvégig megmaradt a Szent István-i Magyarország történelmi koncepciója mellett, még akkor is, ha ennek újraalkotásán gondolkodott (az ún. Ráttkay-körnek az ország horvát–magyar föderatív újraalkotását célzó elképzelése szerint). A fiatalabb testvér ezzel szemben (eposzfordításában is)

bátyjánál „szorosabban kötötte a délszláv emlékezethez a szigetvári eseménysort” (*Határok fölött*, Bene, 72. o.). Ami pedig a poétikai vonatkozásokat illeti: Péter a *Szigeti veszedelem* transzcendens élményvilágától a dubrovnikai költők, köztük is elsősorban Ivan Gundulić hatására, a hitbéli vonatkozásokról leváló, „önjáró” politikum, s az ezt ellensúlyozni igyekvő elégikusság irányában távolította el eposzvariánsát. Bene Sándor szavaival: „A horvát *Sirenából* végső soron a magyar *Syrena* legizgalmasabb poétikai újítása, az epika »lírába olvasása« s a lírai *romanzo* epikus allegóriába emelése vész el. Másfelől viszont Zrínyi Péter munkája nemcsak visz, hoz is valamit, ami a 19. századi romantikát készíti elő: a népköltészethez való viszony tudatosítását” (uo., 71. o.).

Péter kötetének címlapképén a dalmát tengerpart ábrázolása a föntieknek megfelelően tesz szert szinte önálló politikai jelentésre (ez az a „portus”, amelyhez a hős hajója igyekszik, s amelynek előterében a mitikus-allegorikus statisztéria, Miklós *Syrena*-kötetével szemben, már nem az érzéki varázs, hanem a hatalom jelvényeivel, a koronával és a jogarral várja-csábítja a hőst) **(13. a, b kép)**. S még valamit érdemes itt, a horvát kapcsolatok szemléje során szemügyre vennünk: a már említett horvát népének szerepét – ezúttal a magyar eposz vonatkozásában. Ezek közül is talán a legfontosabb egy viszonylag későn előkerült darab, a *Prekomurska pjesmarica* (a *Muraközi daloskönyv*) lapjain olvasható horvát nyelvű ének, a verselési sajátosságaiban akár a „Zrínyiász” előképeinek tekinthető *Pjesma o Sigtetu*. S talán szintén ebből származik a

13. a, b A két címlapkép: *Adriai tengernek Syrenaia Gfross Zrini Miklos*. Georgius Subarich (Juraj Šubarić) rézmetszete, 16,5×12 cm, Bécs, 1651, illetve: Zrínyi Péter horvát *Syrena*-fordításának címlapképe: *Adrianszkoga mora Syrena Groff Zrinszki Petar*. Giacomo Piccini rézmetszete, Velence, 1660

sem Črnko, sem Karnarutić művében nem szereplő megoldás: a várkapitány által a királynak írt levél beiktatása. S a végül, de nem utolsósorban említendő motívum: a hősök *vidám* áldozatvállalása („Várjuk halálunkat vidáman, ahogy illik”, „Vígan mindnyájan ragadjunk most kardot”, *Pjesma*...). S mindkét eposzvariánsban ugyanígy.

A Zrínyi(k)re hatást gyakorló szerzők-könyvek nevét és címét persze még sokáig lehetne sorolni (a Zrínyi-könyvtár a történetét és állományát feldolgozó kötet tanúsága szerint Miklós halálakor több mint hatszáz egységből állt). Itt mégis elégedjünk meg Zrínyi Péter tanúságtételével bátyja „különös igyekezetéről és szorgalmatos gondoskodásáról”. Az *Adrianszkoga mora Syrena* előszavában írja: „virrasztó munkával és szorgos figyelemmel sokféle magyar, latin és olasz krónikából ezt a históriát kiszedegette és kiváló elméjével, sok példával és tanulsággal felékesítve magyarul összeállította és megírta.” Ugyanazt, és mégsem. Dédapjuk vitézi cselekedetének és mártíriumos sorsvállalásának forrásokkal igazolható *valóságos* történetét ugyanis „sok példával és tanulsággal felékesítve” a *valószínűség*, ezzel pedig a költészet (ne féljünk kimondani!), egy kivételesen nagyszabású és igaz költészet magasába emelte.

Zrínyi Miklós mellképe, Jan Thomas festménye alapján
Gerard Bouttats (Antwerpen, 1630 k. – ?) 1664-es rézmetszete, 33,2×23,7 cm

Szentmártoni Szabó Géza

A Zrinias és Csokonai Arpadiasa

1651. szeptember 17-én Batthyány Ádám (1610–1659) németújvári várában katalógust készítettek az ott elhelyezett könyvgyűjteményről. A kéziratos jegyzék a főúr családjának körmendi levéltárában őrződött meg.¹ Az ekkor számba vett, nagyobbrészt magyar nyelvű könyvek egy fekete almáriumban, három polcon sorakoztak. Ezek címeit sorszámozva, alulról felfelé haladva, polconként sorolja fel a katalógus szövege. Az egyes tételek mellé odaírták azt is, hogy azok magyar, deák vagy német nyelvű könyvek voltak-e. A kolligátumok, azaz az egymással összekötött könyvek címeit az ibidem, azaz az ugyanott szóval jelölték meg.

Az alsó renden számba vett magyar könyvek között a 17. tételnél nyolc egybekötött könyv címe olvasható, közöttük az első ez: „Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről szép magyar Comedia”. A következő, 18. tétel címleírása pedig a következő: „Adriai tengernek Syrenaia. Groff Zrini Miklósé Magyar.” A fekete almáriumban összeírt száznál is több könyvnek azonban mára teljesen nyoma veszett. A címleírások alapján azonosítható könyvek nagyobb részéből más könyvtárakban is akad egy vagy több példány, de van néhány olyan cím is, amely teljesen ismeretlen vagy csak töredékesen fennmaradt könyvet jelöl.

A katalógust készítő Batthyány Ádám nagyapja, a tudós Boldizsár (c. 1535–1590) és apja, Ferenc (1573–1625) egyaránt kapcsolatban álltak Balassi Bálinttal (1554–1594). A nálánál ifjabb Ferencsel bizalmas barátságot ápolt a költő, aki 1593-ban verseit is elküldte neki, sőt arra is megkérte, hogy adjon át egy gyűrűt Fulviának nevezett új szerelmének. Az ifjú barát, egy évtizeddel később, Balassi verseiből és komédiájából kölcsönzött mondatokat szőtt bele majdani feleségének, Lobkovitz Poppel Évának írt udvarló leveleibe. Nem csoda tehát, hogy a *Szép magyar komédia* egy ismeretlen kiadásának példánya is megvolt a család könyvtárában.² Batthyány Ferenc fia, Ádám pedig Zrínyi Miklóssal (1620–1664) ápolt szoros baráti kapcsolatot, erről tanúskodik a köztük lefolyt, hosszú évekig tartó levelezés is. Zrínyi azonban a Batthyány család levéltárában fennmaradt leveleinek egyikében sem hozta szóba irodalmi terveit.

Zrínyi Miklós 1650. május 3-án töltötte be a 30. életévét. Ebben az esztendőben kellett munkálkodnia azon, hogy addigra elkészült költői műveit

¹ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rendezte és a függelékkel összeállította Herner János, Monok István, Szeged, 1983, 268–273.

² Szentmártoni Szabó Géza, *Balassi Bálint barátai és a rejtélyes Fulvia*. = *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton, reciti, Bp., 2015, 189–197.

egy megkomponált kötetben, nyomtatásban kiadja.³ Eközben érte a fájdalmas gyász, szeptember 25-én meghalt a felesége, Draskovics Mária Euzsébia.⁴ December 21-ére, a szentilónai pálos kolostorban végbement temetésre meghívta Batthyány Ádámot is.⁵

Zrínyi 1650. október 25-én Csáktornyáról azt írta barátjának, hogy másnap „a postán” Grácba utazik, ahol akár személyesen is találkozhatnak, ahonnan azonban a következő vasárnapon, azaz október 30-án Bécsbe megy majd tovább. November 14-én pedig már Bécsből írt Batthyáynak, hogy pénteken, azaz 18-án, a postán el kell mennie onnan hazafelé, mégpedig a vele lévő Rákóczi Lászlóval (1633–1664) együtt.⁶ Rákóczi László segítségére lehetett az ügyek intézésében Zrínyinek, hiszen Bécsben nevelkedett és 15 évet töltött az udvarban.⁷ Nos, valószínűleg ekkor, a több mint kéthetes bécsi tartózkodása idején fordult meg Zrínyi az ottani könyvnyomtatónál, hogy megszervezze könyvének kiadását.

A XVII. század derekán Bécsben jelent meg a legtöbb magyar könyv. Zrínyi tehát kitaposott úton járt, amikor itt kívánta megjelentetni a könyvét. Bécs belvárosában, a mai Köllnerhofgasse helyén állt egykor a kölni kereskedők hatalmas belső udvaros épülete, a Köllner Hof, avagy az Aula Coloniensis. A magyarul Kolóniai udvarnak nevezett házrészében működött a város legjelentősebb tipográfiája, amelyet 1640–1674 között a lengyel származású Matthäus Cosmerovius (1606–1674) vezetett.⁸

Zrínyi könyvének a nyomdai munkálatai több hónapot vehettek igénybe. Az *Adriai tengernek Syrenája Gróf Zrínyi Miklós* című kötetet negyedréti alakban, 164 számozatlan lapon „nyomtatta Bécsben a Kolóniai udvarban Kosmerovi Máté, császár őfelsége könyvnyomtatója. Anno M.DC.LI.” Ennek a nagyon igényes módon készült könyvnek 1651 nyaráig kellett kijönnie a sajtó alól ahhoz, hogy ősz elején már ott lehessen Németújvárott, a fekete almárium polcán.

A *Syrena*-kötet ajánlással, előszóval, valamint két *Idilliummal* kezdődik, ezeket követi a tizenöt részből álló, 1566 strófás eposz, az *Obsidio Szigethiana*, azaz a *Szigeti veszedelem*. A könyv utolsó része igen változatos, hiszen egyrészt hosszabb-rövidebb szerelmi, másrészt vitézi és vallásos témájú epyllionok, illetve lírai versek követik benne egymást.⁹ A bukolikus költemények a Vergilius-kiadásokhoz hasonló elrendezésben kerültek a kötet elejére. Ezért

³ Bene Sándor, *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrínyi Miklós – a kötetkompozíció*, Irodalmi Magazin, 2014/4, 47–50.

⁴ Zrínyi 1646. február 11-én vette feleségül Draskovich Mária Euzsébiát.

⁵ Batthyány Ádámnak (Fordítás latinból), Csáktornya, 1650. december 6. = Zrínyi Miklós *Ősszes művei 2*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, 137–138. (Az eredeti latin szöveg, 441–442.)

⁶ Batthyány Ádámnak, Csáktornya, 1650. október 25; Batthyány Ádámnak, Csáktornya, 1650. november 14. = Zrínyi Miklós *Ősszes művei 2*, 135–136.

⁷ Horn Ildikó, *Rákóczi László pályája (1633–1664)*, Hadtörténelmi Közlemények, 103 (1990), 2. szám, 61–90.

⁸ V. Ecsedy Judit, *Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása*, Magyar Könyvszemle, 121 (2005), 1. szám, 32.

⁹ Zrínyi Miklós *Költői művei*, sajtó alá rendezte, az előszót, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Suhai Pál, Balassi Kiadó, Budapest, 2019.

kezdődhet az eposz a megelőző két szerelmi idillre való visszautalással: „Én, azki azelőtt ifiú elmével / Játszottam szerelemnek édes versével, / Küszködtem Viola kegyetlenségével...”¹⁰ Az eposz után ugyanúgy helyezkedik el a lírai verscsoport, amiként az *Aeneis* után függesztett *Appendix Vergiliana* sokféle darabja. Zrínyi ezzel a keretes szerkesztéssel a kötet túlnyomó részét kitevő eposzt egy lírai kompozíció részévé tette.¹¹

A címlap előtti, sokak által értelmezni próbált rézmetszetet, olasz előképet és a szerző utasításait követve, egy bécsi horvát mester, Georgius Subarich készítette.¹² Az emblematis rajzolat közepén egy hullámzó tengeren úszó vitorlás hajó látszik, az arcprofil formázó hajófar alatt uszonyos kormánylapáttal. Elöl két tengeri nimfa emelkedik ki a habokból.¹³ Egyikük felénk fordulva fésülködik, arcát a bal kezében tartott tükör által mutatja meg a taton ülő férfiúnak; a másikuk oldalvást fordul, a jobb kezével megfogja a gálya peremét, a baljával pedig gyöngykapylót kínál fel a rendíthetetlenül maga elé tekintő hajósnak.¹⁴ A bajuszos arcú, tolldíszes sisakú, páncélos vitézként ábrázolt hajós maga a szerző, aki jobb karjával hadvezéri botját, baljával pedig a vitorla kötelét markolja. Olyan ez a vitéz és gályája, mint a várból kilépő Deli Vid a *Szigeti veszedelem* XI. részének 57. strófájában:

Vid mégyen előttök, mint gálya tengeren,
Kinek sok vitorlája leveg az égben,
Mert rettenetesen strucctollat fejében
Mozgatja forgósziel, dárda forog kézben.

A dagadó vitorlára felírt könyvcím Gróf Zrínyi Miklóst nevezi az Adriai-tenger szirénájának, azaz szirénjének. A hajós szájától induló, az árbóc körül lebegő

¹⁰ Az *Aeneis* kezdő sora elé illesztett, kétes hitelű, „Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena, / Carmen...” kezdetű négy soros volt Zrínyi előképe.

¹¹ Bene Sándor, *Műfaji hagyomány és barokk szemlélet Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem című eposzában = Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig*, szerk. Sebők Melinda, Papp Ágnes Klára, Török Lajos, Károlí Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019, 135–150.

¹² Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, L'Harmattan, Budapest, 2012, 125–129.; Bene Sándor, *Szirének a térképen, Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza = Határok fölött. Tanulmányok a költő, katoná, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017, 40–45.

¹³ Catullus *Peleus és Thetis lakodalmáról* szóló epyllionja elején (LXIV, 12–18.) az aranygyapjú megszerzésére induló Argonauták hajóját csodálkozva veszik körül a vízből kiemelkedő félmertelen tengeri nimfák. – Vergilius *Aeneis*ének X. könyvében (217–248.) az Ida-hegyi fenyőfákat, amelyekből egykor Aeneas hajóhada készült, menekülésük közben Cybele istennő átváltoztatta tengeri nimfákká, akik ezek után a főhős hajóját körülúszták.

¹⁴ Ezek előképeit a középkor óta fésűvel és domború tükörrel ábrázolták, csupán a későbbiekben társítottak hozzájuk kagylót és kalárist, azaz korallt is. – Jacopo Zucchi (c. 1541 – c. 1596) *Amerika felfedezésének allegóriája* címmel fantáziadús, manierista képet festett 1585-ben a klárisok, azaz a korallok és gyöngykapylók halászatáról.

szalagon olvasható „Sors bona nihil aliud” jelmondatot az eposz IV. részének szerencse-leírása értelmezi bővebben.¹⁵ A teljes hajós jelenethez pedig a XIV. rész kezdete illeszkedik. Ott Zrínyi önmagát szerepelteti, amint iránytűvel a sarkcsillaghoz igazított hajóján kikötéshez készül, utalván arra, hogy az eposz is hamarosan befejeződik. A parton a szerző azon barátai váraкоznak, akiknek munkáját ajánlotta.

Zrínyi a nyomtatott könyv kéziratos előzményében, a zágrábi *Syrena-kóde*xben ezeket a személyeket meg is nevezte. A Lippay György érseket (1600–1666), Batthyány Ádámot (1610–1659), Nádasdy Ferencet (1623–1671), Csáky Lászlót (?–1655), Esterházy Lászlót (1626–1652) és az ifjú Homonnai Gyurkót bemutató strófák azonban kimaradtak a végleges szövegből. A kinyomtatott változatban az ő helyükre öccsének, Zrínyi Péternek (1621–1671) és Wesselényi Ferencnek (1605–1667) a magasztalása került.¹⁶ Rajtuk kívül egyedül Batthyány Ádám maradt benne a végleges szövegben, jóllehet a kézirat három strófája helyett csupán egy versszakkal:

Látom Bottyánit is vállalva országot
Támasztja, s romlásra nem engedi aztot,
És noha ő nem vár senkitől jutalmot,
Maga virtusából vesz elegendő jót.

A bécsi magyar kiadványok ekkoriban 2–300 példányban jelentek meg.¹⁷ Zrínyi Miklós azonban ennél jóval kevesebbet rendelhetett, hiszen ezt a könyvet, amelyet a magyar nemességnek dedikált, nem piaci terjesztésre szánta, hanem olyan előkelő ajándéknak, amelyet az ország főnemesei körében, személyes barátai között oszthat csak szét. Ezt igazolhatja az is, hogy csupán 34 ismert példány maradt fenn belőle, mégpedig különböző könyvtárakban. Az ország írástudó lakosainak nagy része nem is szerzett tudomást erről a könyvről, akikhez pedig eljutott a híre, azok elérhető példányok híján, kéziratos másolatokat próbáltak szerezni belőle. Az *Adriai tengernek Syrenája* 166 évig nem jelent meg újra, lassan az is elfelejtődött, hogy létezik.

Az 1651-ben kinyomtatott könyv telis-tele van nyomdahibával és több nyilvánvaló betűtévesztéssel. Szerencsére fennmaradt a könyv ma Zágrábban őrzött kézirata, a *Syrena-kóde*x, amelyben a szerző saját kezűleg javíttatta a szövegek egy részét még a kinyomtatásuk előtt.¹⁸ Zrínyi prózai írásai közül

¹⁵ Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954, 240–244.; Marót Károly, „Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklos”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60 (1956), 475–477.; Borzsák István, „Adriai tengernek Syrenaia”, *Irodalomtörténet*, 47 (1959), 480–488.

¹⁶ Kovács Sándor Iván, *Mikor írta Zrínyi a Szigeti veszedelmet?*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983, 189–196.

¹⁷ V. Ecsedy Judit, *Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy. Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991, 3. szám, 235–251.

¹⁸ Zrínyi Miklós *Költői művei*, 1. kötet. Források, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Orlovsky Géza, ELTE BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, [Budapest], 2015. (A két szöveg párhuzamos közlésével.)

csupán az 1663-ban készült, *Az török áfium ellen való orvosság* vált ismertté, amikor 1705-ben, II. Rákóczi Ferencnek ajánlva, Forgách Simon (1669–1729) kuruc tábornok kiadta, mégpedig a kolozsvári nyomdahely megnevezése nélkül.¹⁹ Ugyanezen írást 1790-ben, *Ne bánts a Magyar!* címmel, Zilai Sámuel (1753–1800) kollégiumi tanár Marosvásárhelyt jelentette meg.²⁰ Zrínyi többi lappangó prózai művének egyedüli másolata a Szabolcs megyei Tiszanagyfaluban, az ott birtokos Tolcsvai Bónis család öröklött javai között maradt fenn. 1855-ben innen került a kéziratos gyűjtemény, Bónisné Barnabásné Csébi Pogány Karolina (1821–1855) ajándékként, a Széchényi Könyvtárba (Quart. Hung. 412).²¹

Arany János azon sommás véleménye, hogy „Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbre vitte”,²² azzal is magyarázható, hogy Zrínyi könyve olvasatlanul került a főúri könyvtárak polcára, s ezért azok, akik azt értékelhették volna, nem jutottak hozzá. A középnyemes Gyöngyösi művei viszont széles körben ismertté váltak. A XVII. század második felében az olvasóközönség számára bizonyára idegenül hatott Zrínyi eposzáinak és verseinek a korábbi olvasmányaiktól jelentősen eltérő stílusa. Wesselényi Ferenc azok közé tartozhatott, akiket megajándékozott könyvével a szerző. Ezzel magyarázható az, hogy a nádor familiárisa, Gyöngyösi István hozzájutott a könyvhöz, s a saját epikus műveiben felismerhetőek a Zrínyi-imitációk.²³ A főúri költő, Liszti László is a *Szigeti veszedelem* olvastán kapott indíttatást Mohács-eposza megírására.²⁴ A *Syrena*-kötet sajátos oldalági hajtását hozta létre Zrínyi Péter (1621–1671), amikor lefordította bátyja könyvét horvát nyelvre, majd 1660-ban kiadatta azt Velencében.²⁵

A könyv példányainak hányatott utóéletét először egy katonatiszt, Csery-Clauser Mihály (1911–1979) tekintette át.²⁶ Ötven esztendeje, 1980-ban jelent meg a *Syrena*-kötet első hasonmás kiadása; az ehhez kapcsolt utószóban Kovács Sándor Iván (1937–2019) áttekintette a fennmaradt *Syrena*-kötetek sorsát és az azokból készült kéziratos másolatokat.²⁷ Az újabban előkerült példányokat Orlovsky Géza (1960–2017) vette számba.²⁸

¹⁹ Kovács Sándor Iván, *Forgách Simon „Áfium”-kiadása*, Magyar Könyvszemle, 1982, 9–18.

²⁰ *Ne bánts a Magyar!*, írta Gróf Zrínyi Miklós és most újonnan kibocsátott Marosvásárhelyen, M.DCC.XC.

²¹ Szentmártoni Szabó Géza, *Tiszanagyfalu*, Napút, 2018, 7. szám, 208–209.

²² Arany János *Összes művei*, XI. kötet. *Prózai művek 2. 1860–1882*, Németh G. Béla kiadása, Bp., 1968, 436.

²³ Kovács Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzáinak Zrínyi-imitációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 89 (1985), 4–5. szám, 389–414.

²⁴ Liszti László, *Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete*, Bécs, 1653.

²⁵ *Adrianszkoga mora Syrena: Groff Petar Zrinski*, Stampana u Beneczih: pri Zamarij Turrinu, 1660.

²⁶ Clauser Mihály, *A Zrínyiász sorsa (1651–1859)*, Budapest, 1934.

²⁷ Kovács Sándor Iván, *Utószó az Adria tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához*, Akadémiai Kiadó – Magyar Helikon, 1980.

²⁸ Zrínyi Miklós *Költői művei*, 1. kötet. *Források*, 34.

A *Syrena*-kötetről csak néhány említés történt a XVIII. század során. Spangár András (1677–1744) jezsuita történész Pethő Gergely *Magyar krónikájának* általa kibővített kiadásában (Kassa, 1738) az 1566-os szigeti ostrom kapcsán elmondta, hogy az ellenségre induló Zrínyi „harcolván a vár hídján megöletik. Jóllehet ezt a dolgot más gróf Zrini Miklós másképpen beszéli. Most nevezett ifjabb gróf Zrini Miklós száz esztendővel Szigetvár megvétele után írt ilyen titulust viselő könyvet.”²⁹ A pontos címleírást követően Spangár megjegyzi, hogy „ebben a könyvben már ez az ifjabbik Zrini Miklós Szulimán császárnak halálát ama Zrini Miklós grófnak, a szigeti vár főkapitányának, és annak kezének tulajdonítja; mintha ez ölte volna meg Szulimánt, és azután holt volna meg maga Zrini.” Ennek bizonyosságául idézte is a könyv praefatiójából a költő erről szóló magyarázó mondatait, majd „de halljuk verseit is” fordulattal, a *Szigeti veszedelem* XV. részéből, a Szulimán megöletését leíró három strófát (97–99.) közzé is tette:

Szulimán jó lóra ülni igen siet,
De bán gyorsasága már régen ott termett,
Tizet ottan levág császár segítségét,
Így császárnak oztán Zrini szólni kezdett:

Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljűtt órája;
Isten bűneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra!

Így mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá;
Átkozódván lelkét császár kiindítá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá.

Bod Péter *Magyar Athenás* (Szeben, 1766) című írói lexikonában így összegezte Zrínyiről a tudnivalókat: „Zrínyi Miklós horvátországi bán, híres vitéz nagyúr, akit a vadkan vágott le 1664-dik eszt. Volt ez Zrínyi Györgynek a fia, Miklósnak, aki Sziget várával együtt elveszett, unokája; akinek is históriáját igen eleven képzelődésekkel leírta, és Bécsben kinyomtattatta 1651-dik eszt. 4. Neve a könyvnek: *Adriai Tengernek Sirenaja Gróf Zrínyi Miklós.*” Bod a lábjegyzetben Spangár előbb idézett ismertetőjére utalt, ami azt is jelentheti, hogy ő maga nem látott példányt a könyvből. Ugyanő viszont megemlítette az 1705-ben Forgách Simon által kiadott *Török áfium elleni orvosságot* is.

A XVIII. század végén akadt egy olyan szerző, aki az *Obsidio Szigethianát* sajátosan újrahasznosította. A főként kortárs német szerzők könyveit fordítgató Kónyi János (?–1792), gróf Eszterházi Antal regimentjének strázsamestere, *Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várban tett vitéz dolgai* (Pest, 1779) című könyvében a saját szája íze szerint újraversionálta az általa csupán tartalmilag kiaknázott eposz szövegét.

²⁹ Pethő Gergely, *Magyar krónika...*, kibocsátotta P. Spangár András jesuvita, Kassa, 1738, 280–281.

A XVIII. század tudós irodalmárainak körében, a bibliofil Ráday Gedeon (1713–1792) vette újra kézbe a *Syrena*-kötetet, amelyet „rhythmusaitól megfosztva”, először hexameterekre szándékozott átalakítani, majd pedig arra vetemedett, hogy *Gróf Zrínyi Miklós Sziget vára veszedelmének kötetlen beszédre való fordítása* címmel, az eposz több részét prózára írja át. Kivételt csak a török ifjú énekével tett, mert abból lírai verset formált. Gyöngyösihez szokott fülét később mégis áthangolta Zrínyi erőteljes verseinek szokatlan ritmusára. 1788. január 2-án már így nyilatkozott erről Kazinczy Ferencnek (1759–1831): „Írja az úr, hogy Zrínyi olvasására az én dicséretemből vágy; nem tagadom én azt, hogy én ezt a versszerzőt felette nagyra becsülöm és majd minden poétáinknak eleibe teszem.”³⁰

Ráday 1788. július 8-án az erdélyi tudósnak, Kovásznai Sándornak írt levelében ugyancsak megfogalmazta Zrínyit magasztaló véleményét: „úgy tartom, minden poétáinkat messze maga után hagyja. Gyöngyösinek ugyan simábbak és elaboráltabbak a versei, válogatottabbak a szavai a Zrínyiénél; sőt ebben őtet Zrínyi feljül haladja, hogy az retteneteseket rettentő szókkal, az szellemelesebbeket pedig ahhoz alkalmaztatott hangzással tudja elől adni. Hibának tartják némelyek Zrínyiben azt is, hogy versiben a hemistichumot nem mindenkor az hatodik syllabában teszi, de ő azt az olaszokat követve szánszándékkal cselekedte, és azki egyszer Zrínyi olvasásához hozzászókkott, nem botránkozik meg benne, ha azt comma szerént olvassa; sőt emellett szépséget is talál abban, hogy azáltal Zrínyi (melyet az mindenkor egyenlő hemistichum szokott okozni) a monotóniát elkerülte.”³¹ Ráday mutatványt is küldött Zrínyi verseiből. Zilai Sámuel 1789. január 21-én Marosvásárhelyt kelt, Rádaynak írt levelében közvetítette Kovásznai Sándor véleményét: „A Zrínyiből kiválogatott verseket olvasta tiszt. Kovásznai uram. Eléggé szerette, becsülte, de csak mégis a pálmát Gyöngyösinek láttatik adni.”³²

Egy aukció után, 1787. december 2-án, Ráday ezt írta Kazinczy Ferencnek: „Azmi Zrínyi Miklós Syrenáját illeti, igyekeztem azt megvenni, de minthogy azt éppen 6 forint 50 krajcárig verték fel, annyit érette ígérni annyival inkább sokallottam, hogy magamnak ezen munkája Zrínyinek két exemplárban vagyton meg, melyek közül egyikével, ha kedveskedhetem, szerencsémnek fogom tartani.” Kazinczy 1788 elején hozzá is jutott a felkínált példányhoz.³³ Kazinczyt, a Martinovics-féle összeesküvésben való érintettsége miatt, 1794. december 14-én letartóztatták, és csak hosszú, különböző börtönökben elszenvedett fogság után, 1801. június 28-án kapott kegyelmet. Ebben a hat és fél eszten-

³⁰ Gróf Ráday Gedeon *Összes munkái*, összegyűjtötte és bevezette Váczy János, Budapest, 1892.

³¹ Jancsó Elemér, *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Cluj-Napoca, 4 (1960), 372.

³² Ladányi Sándor, *Zrínyi Török áfuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz. Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787–1792)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 79 (1975), 490.

³³ V. Ecsedy Judit, *Egy ismeretlen Syrena-variáns és Kazinczy. Adalékok Zrínyi Miklós „Adria tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 95 (1991), 241.

dőben tehát nem tudta hasznát venni a Ráday Gedeontól ajándékba kapott *Syrena*-kötetnek.

Kazinczy röviddel a szabadulása után találkozott Csokonai Vitéz Mihállyal (1773–1805), ők már 1793 óta ismerték egymást. Csokonai 1801. július 19-én hosszú utazási beszámolót küldött Ongáról Debrecenbe édesanyjának, s örömmel írta le:³⁴ „Patakról Puky úrral által mentem Regmecre, s ebéden, és szemben voltam – – – kivel? – – – Kazinczy Ferenc úrral. Ő azelőtt két héttel szabadult ki több szenvedő társaival Munkácsról. Semmit sem változott; teste, elméje s kedve azon friss, azon ép, mint volt fogsága előtt.” A mester azonban utóbb fölüeny és lekezelő hangon nyilatkozott ifjú pártfogoltjáról *Pályám emlékezete* című önéletírásában:³⁵ „Puky István úr a pataki examen alatt megtudá itthonlétemet, s a nála sok holnapok olta lakó Csokonaival július 14-én kijöve hozzám. Ismertem volt mindkettejeket, s örvendezék látásoknak. De Csokonai az 1796-i diétán nagyon nem jó fényben mutatá magát. Megjelent ott, nem, mint Pindar a görögök játékaiban, hanem mint nem-fejér arcú hegedűseink, kiknek kedves, amit úgy nyernek. Nekem balul vevék csudálói, hogy ítéletemet diétai Múzsája s egyéb dolgozásai felől, melyeket neveken nevezni is kín, kimondottam, de arról nem tehetek. [...] vannak irigylést, csudálást érdemlő darabjai is, [...] Azok örök díszei literatúránknak. De az az édeskés *Földiekkal játszó* nem áll ezek közt. Nagy része Csokonai vétkének, csak annyiban övé, hogy mindent ada, amit tőle kívántak, s mindjárt adá, mihelyt kívánák, s talán még inkább az, hogy tovább nem élt, s vétkeit meg nem igazíthatá, igazíthatlan darabjait el nem égetheté.”

Kettejük kapcsolatáról, sok tekintetben eltérő ízlésükről sokat elárulnak ezek a mondatok.³⁶ Csokonait már Kazinczyval való személyes találkozása előtt foglalkoztatta a *Syrena*-kötet, amelyben főként az általa később *Zriniasnak* nevezett eposz érdekelte, olyannyira, hogy szerette volna azt nyomtatásban is kiadni. Ehhez viszont saját példányra is szüksége lett volna. 1800. december 20-án Debrecenből írt levelet az egyik legjobb barátjának, az akkoriban Tiszaigaron élő Puky Istvánnak (1778–1848).³⁷ Ebben a levelében hevesen érdeklődött a tőle remélt *Zrínyi-kötetről*:³⁸

„A Zrínyit vártam, édes Barátom; s várom: mindenfelől sürgetnek barátaim, jóakaróim s pártfogóim: magamra vállaltam kiadását, ohajtanék megfelelni szavamnak. Az egy Kazinczy és a pataki collegium bibliothecájában találtatik csak; az idevalóba – bármely számos is a magyar könyvekre nézve! – meg nincsen. – Én állok érte, ha mindjárt 40 forintnál alább ki nem kuporhatni is Sisári urambátyámtól.”

³⁴ Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei. Levelezés, sajtó alá r. és a jegyz. Debreczeni Attila, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 142.*

³⁵ Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, sajtó alá rend és a jegyz. Orosz László, Magvető Kiadó, Budapest, 1956, 215–216. (*Negyedik könyv 1801–1804, Első szak 1801, 6.*)

³⁶ Ágh István, *Fénylő Parnasszus. Utak Csokonaihoz III.*, Hittel, 21 (2008) 5. szám, 6–39.

³⁷ Kilián István, *Csokonai és Puky István barátsága = A Déri Múzeum évkönyve, 1975, Debrecen, 1976, 617–646.*

³⁸ Csokonai Vitéz Mihály, *Prózai művek, összegyűjtötte, a szöveget gondozta és jegyzeteket írta Vargha Balázs, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 418.*

A titokzatos Sisári úr példányát végül nem sikerült a költőnek barátjával megvételnie, csupán egy kéziratos másolatot tudott szerezni a későbbiekben a *Syrena*-kötetből.³⁹ Ugyanakkor ő maga is kedvet kapott az eposzírásra. Ettől kezdve egy másik nagy tervet is dédelgetett, *Arpadiast* szeretett volna írni a magyar honfoglalásról.

Egy ilyen nemzeti eposz megírását Ráday Gedeon is eltervezte, amikor 1750 táján „német s francia szorosabb versmérték szerént szabatot” felező tizenkettesekben előhangot fogalmazott, *Árpádról írandó bajnoki énekek kezdete* címmel.⁴⁰ 1799-ben jelent meg Debrecenben Anonymus *Gesta Hungarorum*ának Mátyás István, Szatmár vármegye esküdtje által készített, második magyar fordítása, mégpedig a furcsa *Magyar Sunád* címmel.⁴¹ Ennek a könyvnek is ösztönző szerepe lehetett abban, hogy Csokonai, Csurgóról és egy szigetvári kirándulásról Debrecenbe hazatérve, éppen az 1800-as esztendő második felében kezdte tervezgetni egy honfoglalási eposz megírását. A témában való komoly elmélyedéséről tanúskodnak Gróf Széchényi Ferencnek (1754–1820) és az akkoriban a Festetics családnál nevelősködő Kulcsár István (1760–1828) szerkesztőnek 1802-ben írt levelei.⁴² 1799-ben, amikor „Csurgón a magyar históriából exament tett”, még ő is magáévá tette a göttingeni történészprofesszor, August Ludwig von Schlözer (1735–1809) és más német tudósok nézetét arról, hogy a magyarok nincsenek rokonságban a hunokkal. „Az Árpád plánumán való gondolkodás” ismertette meg vele a külföldi és magyar kutatási eredményeket, s térítette más irányba korábbi elgondolásait. Mindent mérlegre téve, eposzához végül „Béla király nevetlen íródeákját” választotta vezérfonalnak. Sommás véleményéhez, „A németeknek minden erőssége csak tagadó, állítót benne nem találtam”, a *Zrínius* VI. részében, a 29–30. strófákban található érzelmi megerősítést:

Bízol-é németben, te okos horvát bán,
Hogy hamar segítséget küld néked talán?
Német, mely tégedet az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?

Ki nem esmérheti német barátságát,
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát.

³⁹ Fennmaradt egy debreceni diák, Székely Péter 1802-ben készített másolata a *Szigeti veszedelem*ről. Ismertette: Pap Károly, *Egy ismeretlen Zrínyiász-másolat*, Irodalomtörténet, 6 (1917), 49–52.

⁴⁰ Gróf Ráday Gedeon *Összes munkái*, összegyűjtötte és bevezette Váczy János, Budapest, 1892.

⁴¹ *Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja*, kit ősi édes emlékezet oszlopául az ő hét fő magyar vezérekéről írt deák históriájából magyarba öltöztetve előállított Szatmár vármegye egy legkisebb hites tagja M. M. I., Debrecen, 1799.

⁴² Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei. Levelezés*, 190–193.

1801 februárjában Nagy Gábornak és Görög Demeternek Debrecenből küldött levelet, amelynek nyitó sorai szerint magánosságában rászánta magát arra, „hogyan jelesben Árpádról írandó epopoeiámat annál jobban elkészíthetvén, haldokló nemzetemnek szájába egy végső hattyúi éneket adhassak a Duna és Tisza nádasai mellett, és hogy egyszóval hazámnak, vagy legalább a maradéknak haszonra való nézés nélkül szolgálhassak”.

A költő 1802. január 9-én Révkomáromban szerkesztette meg Széchényi Ferenc grófnak szóló ajánlását, amelynek előbeszédében aggodalmának adott hangot a rokontalan magyar nyelv elhanyagolt állapota miatt:

„Nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában olyatén sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a burkusok ősi nyelvek; és csáktornyai hérónkról s bárdusunkról is, – ki ne tisztelné Zrínyit? Ki ne tisztelné az *Ádriai tenger Sirénáját?* – úgy fog a jövő emlékezni, mint mi a győzedelmes celták Ossziánjáról. – Az Isten mentsen meg!!!” Az irodalom hasznáról szóló elmélkedésének további részében másik példát hozott elő: „Valóban, nálunk is több magyart szoktatott olvasásra Gyöngyösinek a *Murányi Venusa*, mint az Apácai Csere János minden *Encyclopaediája*.”

Csokonai nem először írta le ezeket az aggódo sorokat. Korábbi változatokat 1797. november 8-án fogalmazta meg a gróf Koháry Ferencnek (1767–1826) szóló ajánlólevele előbeszédében:

„Nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában olyatén sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kunoknak ősi nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is úgy fog a jövő világ emlékezni, mint mi ma a győzedelmes keltáknak Ossziánjáról. – Az Isten mentsen meg!”

Nagy változás ment tehát végbe a költő gondolkodásában az eltelt három esztendő alatt, hiszen az előbeszéd első példájában Gyöngyösi István (1629–1704) nevét felcserélte a csáktornyai hős és költő Zrínyi nevével, illetve a *Syrena*-kötet említésével. A második korábbi példa, Gyöngyösi és a *Murányi Venus* recepciójának említése azonban változatlan maradt. Csokonai tehát addigra megérett a döntésre, Zrínyit előbbre sorolja Gyöngyösinél, akinek csupán népszerűségét nem vitatta a továbbiakban. A *Zrinias* példája bátorította abban a szándékában, hogy továbbra is tervezgesse a maga honfoglalási eposzát. 1803-ban ugyancsak Széchényi Ferenc grófnak írt erről:

„Már hozzáfogtam az Árpád megtelepedése felől való heroicum poémámhoz, melyen holtig dolgozok. Tartoztam ezzel egy nagy és fő kötelességemnek. Különben volna-é jussom a magyar névvel büszkélkedni?”⁴³

Csokonai *Lilla, érzékeny dalok három könyvben* című kötetének kéziratát 1803-ban küldte el Kassára, ahol a nyomdásszal való sok huzavona után, a kiadás végül elmaradt. A szerző a könyvet eredetileg 1803. február 16-án, Debrecenben keltezve, gróf Erdődy Zsigmondné, született Tolnai Festetics Mária asszonynak ajánlotta. A kapcsolódó előbeszéd vége, okafogyottá válva, kimaradt az 1808-as nagyváradi kiadásból; ezért csupán a kéziratban olvasható a már ismerős ígélet: „Reményilem, hogy [...] az apróságokon keresztülésvén, magánosságra szentelt életemnek további minden részét Árpádról és a magyarok kijöveteléről írandó epopoeámra fordíthatom.”

⁴³ Csokonai Vitéz Mihály, *Próza művek*, 484.

Csokonai a történettudós Johann Christian Engelnek (1770–1814) 1803. április 27-én Debrecenből írt levelében ennél már pontosabban körülírta tervét:

„Ugyanis már három vagy négy esztendeje, mióta a történelmi, geographiai és antiquarium documentumokat gyűjtögetem a magyarok régi hazájáról s más nemzetekkel való atyafiságáról, szokásairól és e mostani Magyarországra lett megtelepedésekről; avégre, hogy nemzetemet jövendőben egy epopoeiával ajándékozhassem meg, melynek titulusa *Árpád, vagy a magyarok kijövetele*. [...] Ami a kijövetelnek és országfoglalásnak törtériját illeti, abban egészen az *Anonymus Belae regis notariust* nyomozom.”

Hasonlóképpen írt 1803. július 17-én Debrecenből gróf Festetics Györgynek (1755–1819) is: „Kímélnem kell magamat, hogy egy nagy poémámnak elvégezésére kisajtolt ereimet még egyszer öszveszedhessem. Árpád ez, vagy a magyarok kijövetele, melyet Homér és Virgil mustrájok szerént kidolgozni szándékozom, s ha Isten életemet megtartja, és egészségemet helyreállítja, rajta Virgilként holtom napjáig munkálkodom. Azért sietnék örömezt lyricum-jaimnak s egyéb apró munkáimnak, s azután fordításaimnak is kiadásával. – Ezen hetekben közrebocsátom Árpádról való heroicumomnak skizzét és kritikáját.”

A közrebocsátásból nem lett semmi. 1803-ban az *Árpád, vagy a magyarok megtelepedése* című eposzból, azaz a sokszor emlegetett *Arpadias*ból, mindössze 51 hexameter-sor készült el. A csak másolatokban fennmaradt verszetből az első hét sort idézzük:⁴⁴

Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű
Bajnokot éneklek! – s a' bús Hadak Istene bátor
Hét fő hadnagyait! – kik a' maga lakta helyéről
Egy isten vezetése alatt bújdosni kiindúlt
S mind földön, mind a' vizeken, mind ellene támadt
Harcaiban nagyokat szenvedt európai legszebb
Nemzetet, a' Pannon boldog mezejére vezették!

A szerző ehhez mellékelte a rövid kritikai rajzolatot, azaz a 12 könyvre tervezett nagy magyar eposz részletes tartalmi kivonatát, amely fő vonulatában Anonymus *Gesta Hungarorum*ának elbeszélését követi. Az egyik kivonatot idézem.

„A II. könyv: A fejedelemné kívánságára Árpád nemzete történeteit beszéli el a Lebedinél való csatáig. Nevezetesen, hogy ők legrégebb nemzete a világnak, hogy Attila az ő nagyatyjok, hogy nevezettek ők magyaroknak és kacsároknak, hogy csalogatta őket egy ismeretlen isten, és az ő nagyatyjuk földjének visszavételére, hogy vette rá az útra, hogy indultak ki, micsoda ceremóniákkal éltek, hogy jöttek az Etel vizén keresztül, hogy tanyáztak a Tanaisnál, mint telepedtek meg a Boristenesnél, és mint áldoztak ott, mint voltak ott három esztendeig a kacsárok szomszédságában, s hogy indultak Kióv felé, és mint vették meg Kióvot.”

⁴⁴ Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei. Költemények 5, 1800–1805*, sajtó alá r., bev. és jegyz. Szilágyi Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 241–242; 863–911.

Csokonai lelkesedett a *Zriniasért*, mégsem gondolt arra, hogy hexameterek helyett, neki is négysarkú tizenkettesekben kellene megénekelnie az *Arpadiast*. Nem tehetette, hiszen a klasszicizmus divatja megkövetelte ebben a műnemben az időmértékes verselést. A komikus Dorottya-eposz is jól mutatja, hogy ő a rimes magyar verselésben tudott igazán remekelni.

Az *epopoeáról közönségesen* című, kéziratban maradt tanulmányában részletesen szemlélte az európai irodalomban létrejött eposzok mindenféle nemét. A vitézi epopoeát az *Iliásztól* kezdve Klopstock (1724–1803) *Messiásáig*; az általa furcsa epopoeának nevezetteket pedig az ógörög *Békaegérharctól* kezdve Alessandro Tassoni (1565–1635) *Az elragadott vödör* (*La secchia rapita*) című művéig tekintette át, hogy ezek után a maga *Dorottyájára* fordíthassa a szót. Ennek ismertetését követően szögezte le: „En Árpád írója akarok lenni; de ha azokat az elögyakorlásokat sem rejtem el nemzetemtől, amelyek Múzsámat a nagyobb próbákra mérésztítették: talám nem vétek sem magyar literatúránknak, sem Árpádnak, sem önmagamnak becsülete ellen.”

Csokonai 1803. február 6-án, Debrecenben írta meg az 1799 óta készen levő *Dorottyájához* az előbeszédet. Ebben rövidre fogottan ismertette az előbbieken vázolt, Árpádra való rajzolatának és kritikájának főbb gondolatait. Többek közt kitért az ott vitézinek és furcsának nevezett eposzi formákra is:

„Vitézi. Ezt jobban szeretem a bajnokinál a heroicum kitételére, noha nem ragaszkodom belé makacsul. [...] Írtam erről az Árpád név alatt írandó epopoeámnak rövid rajzolatában és kritikájában, mely reménylem, nem sokára kijöhet. Addig a tudni kívánó olvasótól egy kevés várakozást kérek.

Furcsa. Ez nekem nem annyit tesz, mint comicum. Az Árpádra írott kritikámban ennek az elnevezésnek is okát adom, s kérem, hogy akik benne meg találnak ütközni, függesszék fel addig recensiójukat, míg az említett kritika kézre kerülhet. – Ott az epopoeának tudományát bővebben előadom; most csak arról szólok egy keveset, milyen móddal kívántam légyen ezt a Dorottya nevű furcsa epopoeát formájához alkalmaztatni.

Magában a vitézi epopoeában már sok próbát tett hadi dolgokban gyönyörködő nemzetünk, melyek között a belső érdemre nézve legderékabb gróf Zrínyi Miklósnak, ama szerencsétlen vadásznak *Ádriai tenger Sirenája*, melyet vitéz nagyatyjának, a Szigetváran elesett gróf Zrínyi Miklósnak tetteiről szerzett, és amelyet én, minthogy csak kevés és nem kapható régi rongyos exemplárban lappang a nagyobb könyvtárakban, szándékozom Árpád kidolgozása előtt, históriai és aestheticus commentáriussal kiadni, ha az Isten egészségemnek s csendes életemnek kedvezend. – A közép, vagy bajnoki epopoeában már nem csak próbákat, hanem valósággal szerencsés csinálmányokat is mutathatunk anyai nyelvünkön.”

Csokonai tehát az Árpádról szóló nagy vállalkozásához szerette volna előkép gyanánt, ráadásul jegyzetekkel is ellátva, kiadni a szigeti eposzt a *Syrenakötetből*. A *Dorottya* első kiadása, az imént idézett előszóval, 1804 nyarának elején, Nagyváradon jelent meg. Csokonai 1804. június 14-én Debrecenből írt levelet Kazinczynak, amelyhez 20 példányt mellékelte a nyomdából frissen megérkezett könyvből. Magában a levelében pedig elbeszélte neki egykori, még 1800 májusában Szigetvárott tett látogatását, amikor a vár és a város birtokosánál, ifjabb Tolnai Festetics Lajosnál (1772–1840) vendégeskedve, bejárta

a történelmi színhelyeket. Ezt követően pedig részletesen ismertette a szigeti eposz kiadásáról szóló tervét.⁴⁵

„Zrínyinek nyomtatott exemplumát még eddig nem keríthettem, és csak egy hűséges apographummal élek. Régi célom már nékem ennek kiadása, egyidős az Árpád felől való gondolatommal. Mikor Csurgóról haza utaztam örökös privátusság votuma alatt, Szigetvár felé kerültem, és a nemes lelkű Festetits Lajosnál 2 napot töltöttem, hogy célomhoz képest ennek a dicsőséges magyar epopoeianak scenáját öszvejárhassam. El is mentem a várhoz, a tábor helyéhez, a Szulimán táborig rezidenciájához az uraság kocsján, aki azt is megígérte, hogy a Szigeti parochiale templomnak (török moschée volt) hemisphaerica cuppoláján lévő pompás festést, mely a Zriniás foglatját adja elő, a könyv elibe lerajzoltatja. Ennél még többet ajánlott Gróf Festetits György önagysága, aki a hős Zrínyinek, s a poéta Zrínyinek valóságos képeket, melyek a csáktornyai várban in originali megvannak, számomra megígérte. Eszerént, ha az én szándékom szerént az említett epopoeia egy critica dissertatióval, az epopoeiának fundamentomával, és précis-ével, az író életével (kivált Sacy szerént);⁴⁶ az originalis verses textussal és a mellé tejendő prosás metaphrasisal, historico-aestheticus commentariussal, és személyeket s dolgokat befoglaló kettős indexsel nyomtatódik ki; s annál fogva két jó kötetre terjed: igen szép lesz az 1-ső kötet előtt a hős Zrínyi képe, a szigetvári templombéli históriás képpel, a 2-dik kötet előtt pedig a poéta-héros Zrínyié, a szentilonai erdőben lévő és még ma is épen álló keserves monumentummal, s a t. – De ez az én nagy ideám csak akkor indulhat meg, – 5 esztendőttől fogva tartó planumom után, – mikor Árpádhoz kezdhetek, azaz, mikor kiadván egymás után apród darabjaimat, epicus circulusomba belé lépek. A censurák és typographiák lassúsága esztendőket lopa el tőlem közelebb is.”

Csokonai a levél további részében kitért a saját eposzáról szóló, másoknak is megígért kommentárra: „Most extrahálom közelebb ezt a kis dissertatiómat, melynek címje: *Rövid kritikai rajzolatja egy nagy magyar epopoeiának, melynek neve, Árpád, vagy a magyarok megtelepedése*. Ezt még a jövő hónapban in extractu 2 árkusban ki szeretném adni, hogy addig is, míg egész erővel belé foghatok, a hazabéli tudósok javának ingyen megküldözhetném, s felőle való opiniókat, tanácsadásokat, tudósításokat és segedelmeket megnyerhetném. Ezen én holtig akarok dolgozni, és e célra kuporgatni egy kis pénzt, hogy magamnak egy kis kertet, másfél szobát, és 10–12 históriai könyvet szerezhsek.”

Csokonai Zrínyi iránti érdeklődésének felkeltésében tehát nagy szerepe lehetett a Szigetvárra tett egykori kirándulásának. Azok az élmények, amelyek az ott eltöltött két nap leforgása alatt érték, készíthették arra, hogy éppen az 1800-as év végén próbált magának példányt szerezni a *Syrena*-kötetből. Ő tehát úgy tervezgette a *Zriniás* kiadását, hogy az eposzban elbeszélte történet színhelyét maga is bejárta. Talán akkor még ismerhették „Szulimán táborig rezidenciájának” valódi helyét is, amelyet mostanában sikerült csak újra azono-

⁴⁵ Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei. Levelezés*, 299–301; 895–867.

⁴⁶ Claude Louis Michel de Sacy, *Histoire générale de Hongrie, depuis la premiere invasion des Huns, jusqu'à nos jours*, II., Paris, 1778.

sítani. A város plébániatemplomává átalakított egykori török dzsámi kupolája épen megmaradt. Ennek belsejét Dorffmaister István 1788-ban készült freskója borítja be, amelyet még az idősb Festetics Lajos (1732–1797) rendelt meg a híres soproni festőtől.⁴⁷

Kazinczy 1804 nyarán már a Török Sophie-val (1780–1842) novemberben kötendő házasságára készülődött, ezenközben a *Lilla*-kötet kiadása ügyében is lépéseket tett a kassai nyomdásznál. Csokonai pedig, amikor a maga kiadási tervét 1804 nyarán ismertette, bizonyára nem sejtette, hogy segítőkész atyai barátja már 1803 őszén próbát tett a nagyváradi cenzornál a *Syrena*-kötet újrayomtatása ügyében. Kazinczy ezen akciójáról az 1803. december 9-én Érsemlyénben kelt, Kiss János (1770–1846) evangélikus lelkésznek és költőnek írt levele tanúskodik:⁴⁸

„Zrínyi Miklósnak Adriai Syrenáját recudáltatni akarván, a könyvet beküldém neki, s kértem, hogy ne is fáraszsa magát megolvasásával. Régi lévén a könyv, illő, hogy jó vagy rossz, a maga integritásában adassék ki. E három strófát törle ki csak, egy illetlen képpel («fehér sima hasad») s reá írja az Admittitur-t, A *Zrinias*. Hatodik ének. Stropha 29.” Kazinczy itt idézte a cenzor által kihagyásra ítélt, a németek hamis barátságát kárhóztató, 29–31. strófákat. Az „illetlen képet” pedig az *Orfeus* 21. strófájából kellett volna kihúzatnia.

Csokonai 1805. január 28-án bekövetkezett halála miatt nem valósult meg a négy esztendőn át tervezgetett *Zrinias*-kiadás; az azzal párhuzamosan dédelgetett saját eposz, az *Arpadias* megírása pedig örökre elmaradt.

Kazinczy ezután még tizenegy évig várakozott a *Syrena*-kötet kiadásával. 1809-ben, *Berzsenyihöz* írt jambikus költeményében, miután Gyöngyösi és Tinódi verselését elmarasztalta, Zrínyit ekként emelte magasba:

Elhalhatatlan fényt ezen nyere,
Ki majd dicső ősenek hős elestét,
Majd a' kemény lány csüggesztésit dallá,
S egünkön Zrínyi csillagként ragyog.
Kevésbé könnyü, mint volt Gyöngyösi,
Jóval tanúltabb, s fentebb szárnyalásu.
S e' versnem hordja Zrínyinek nevét.

Kazinczy nem valósította meg Csokonai gondosan kidolgozott tervét, annak csupán néhány külsődleges elemét hasznosította,⁴⁹ amikor 1816-ban Pesten, két kötetben kiadta Zrínyi Miklós akkor ismert „minden munkáit”.⁵⁰ Három év múlva, „Sz[éphalomban,] Mártz. 11-dikén 1819.” dátummal, G. H. I. monogram

⁴⁷ Galavics Géza, *A szigetvári Dorffmaister-freskó és a Festetichek = Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok* (Művészettörténet – műemlékvédelem 10.), szerk. Bardoly István és László Csaba, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1998, 309–318.

⁴⁸ Kazinczy Ferencz *Levelezése, III. kötet, 1803–1805*, közléteszi Váczy János, Budapest, 1892, 133–135.

⁴⁹ Békési Gábor, *Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy Zrínyi-kiadása*, Irodalomismeret, 10 (1999), 221–227.

⁵⁰ Zrínyinek *Minden munkái, I–II*, kiadta Kazinczy Ferenc, Pest, 1817.

mögé rejtve, megjelentetett Pesten egy kis füzetet, amely a kiadásából elmaradt előszó pótlására készülhetett, és amelyet vélhetőleg utólag eljuttatott a barátainak.⁵¹ Itt mondta el, hogy Trattnert Zrínyi verseinek kiadására nem a nyereség reménye indította, „mert előre lehetett látni, hogy Zrínyit sok olvasó még rossz verselőnek is fogja tekinteni a nem tiszta rímek és a nem mindenütt követett vágvány miatt”. Egyúttal így mentegődött: „az újabb nyomtatás mellől, a kiadónak erdélyi útja miatt, elmaradott a Zrínyi élete, és az a parallela, amelyben ez Zrínyit, a Virgil és az olasz epicus Tasso tanítványát; és Gyöngyösit, az Ovidét, öszvehasonlítja”.

Kazinczy mindezeket igyekezett röviden elmondani, a prózai szövegbe pedig hozzáadta azt a korábban írt versét is, amelyet 1811. május 22-én, Széphalomban kelt levelében küldött el Berzsényi Dánielnek, mégpedig ezzel az ajánlással: „Vedd itt Zrínyimet, mely az én mívem ugyan, de magának szavaival.” Ez a költemény a prosopopoeiát, azaz a megszemélyesítést alkalmazva,⁵² Zrínyi stílusát ügyesen imitálva, időrendben áttekinteti a költő egész pályafutását.⁵³ Ebben a „Marsnak sisakjában gilicék költenek” kezdetű versben az elmés szerző a harmadik és a hatodik strófát magától Zrínyitől vette kölcsön (*II. Idillium*, 15. és 13.). A 12–13. strófákat idézzük a versből:

Aeneidost Máró írta tíz tél alatt,
Szépatyám nagy tettét én csak egy tél alatt.
Nem hasomlítom én Máróhoz magamat,
De én professióm versnél vár nagyobbbat.

Azkit írtam, írtam csupa mulatságért;
Jutalmat nem vártam, nem is várok azért.
Írtam amint tudtam. Ha gúnyolsz munkámért,
Tökéletességre, gondold, hány dolog ért?

Kazinczy kis tanulmányának sommás összegzésével, amely tíz évvel korábban *Berzsényihez* írt versének Zrínyit magasztaló sorait visszhangozza, akár Csokonai is egyetérthetett volna:

„Gróf Zrínyi Miklós [...] nagy volt közöttünk mint polgár, nagy mint katona, nagy mint poéta és mint prosaista. Pázmánnyal és Káldival együtt minden régebbi íróink között ő volt a leglelkesebb; nem oly könnyű és sima, mint a későbbi Gyöngyösi, de ennél sokkal tanultabb s poetai teremtő erőben sokkal gazdagabb, s nyelvére nézve is sokkal tiszteletesebb. A bucolicumokban is ő volt, és az őtet követő Faludi, közöttünk legnagyobb, s a mezei Muza éppen úgy lelkesítette, mint a hadi.”

⁵¹ Kosjár Márton, *Kazinczy elfelejtett Zrínyi értékelése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 63 (1959), 515–517.

⁵² Szentmártoni Szabó Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében*, Irodalomtörténet, 35/85 (2004), 173–211.

⁵³ Békesi Gábor – Sváb Antal, *Kazinczy Zrínyi-centója*. = *Széphalom 9, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, Sátoraljaújhely, 1997, 7–18.

Zrínyi Miklós, ismeretlen mester
miniátúr festménye, XVIII. század

Csokonai Vitéz Mihály, ismeretlen mester
miniátúr festménye, XIX. század

A Syrena-kötet díszcímlapja és a Zrínius kezdete a Syrena-kódexben

Bene Sándor

Többágú modernség

Kazinczy és Kölcsey Zrínyi-képe*

Ahhoz, hogy valakit fel kelljen és fel lehessen fedezni – mint ahogy Zrínyivel történik a 18. század végén –, ahhoz először jó alaposan el kell felejteni. Ezt sikerült megoldani a vasvári béke utáni magyar világnak. Akit nem felejtett el az irodalmi hagyomány, és aki 1704-es halála után tulajdonképpen végig jelen van a 18. században, az Gyöngyösi István. Mint inverze a Zrínyi által alkotott heroikus világképnek, Gyöngyösi a maga korának egy nagyon korszerű, kicsit ironikus változatát képviseli.¹

Zrínyit mint a Gyöngyösivel szembeni igazi minőségi költői hagyományt, mint az újabb magyar irodalom szimbolikus origópontját a 18. század második felében fedezik fel maguknak újra az irodalmárok. Ebben döntő szerepe van Ráday Gedeon grófnak, aki a péceli kastélyát amolyan irodalmi múzeumként – freskókkal is célozva Zrínyi jelenlétére – rendezte be. S ezek alatt a Zrínyi *Syrena*-kötetét is ábrázoló képek alatt az akkor fiatal Kazinczy Ferencsel folytatott beszélgetéseket arról, hogy hogyan lehetne megújítani, azaz nem egyszerűen folytatni, hanem szinte újakezdeni a magyar irodalmat. Kazinczynak innen kelteződik az az ötlete, hogy ki kellene adnia Zrínyi ekkorra már nehezen hozzáférhető munkáit – s noha csak évtizedekkel később, a terv megvalósul. Csokonai és mások is próbálkoztak vele – végül azonban valóban ő fogja 1816-ban (1817-es dátummal) Pesten, a Trattner cégnél kiadni Zrínyi költői műveit és „Az török áfium ellen való orvosság”-át. Ebben a hagyományfeltáró munkában nagyon fontos gesztust láthatunk. Kazinczy, aki saját magát és híveit tekinti a magyar irodalmi modernitás megteremtőjének, Zrínyit a modernitás hagyományába úgy emeli be, mint amolyan szimbolikus kezdőpontot, mint egyetlen lehetséges igazi elődöt. A nyelvújítók számára egyszerre mátrix és programkód, aki saját nyelvújító, idegen irodalmakból és nyelvekből szavakat kölcsönző eljárásával, radikális hagyománytörésével teremtett követendő hagyományt.

Ezt a gesztust – úgy tűnik – elfogadja a magyar irodalmi élet, és innen irodalomtörténetileg nézve egyenes vonalú fejlődésnek vélhetnénk, hogy Kazinczy után Kölcsey Ferenc is beleáll ebbe a hagyományba. (Gondoljunk a *Zrínyi dalára*, a *Zrínyi második énekére*, a nemzeti hagyományokban rendkívüli erővel jelen lévő Zrínyi-figurára, aki szintén egy jelképes irodalmi ős. Vagy legalábbis annak látszik.) Ezen az alapon tulajdonképpen fel lehet építeni egy szép, egyenes vonalú fejlődéstörténeti elbeszélést, ami a 19. századi pozitívista tudományosságon, a komparatiztika megjelenésén, Arany János nagy „*Zrínyi és Tasso*” című akadémiai székfoglaló előadásán át vezet a Nyugat nemzedékének

* A Kossuth Rádió *Gondolat-jel* című műsorában 2020. április 19-én Zrínyi életművének utóéletéről folytatott beszélgetés némileg szerkesztett változata. Riporter: Házi Hunor.

Zrínyi-élményéig. A Nyugat-nemzedék – Babits Mihály, Kosztolányi Dezső – az egyik legnagyobb Zrínyi-textológus, Négyesy László egyetemi stílusgyakorlatóráin találkozhatott a Zrínyi-hagyománnyal, innen eredeztethető Babits zseniális *Zrínyi Velencében* c. verse, de egy kései emlék is Kosztolányi Dezsőtől, aki a *Zsivajgó természet* című ciklusában a vaddisznót szólaltatja meg, tehát ironikus fénytörésben mutatja meg ugyanazt a nemzeti klasszikus hagyományt, amit Juhász Gyula (szintén egykori Négyesy-szeminarista) Trianon után olyan verssel tudott még élővé tenni és folytatni, mint a *Zrínyi, a költő*.

Mintha egyenesen menne a történet előre, végig ne soroljak mindenkit, hiszen Illyés Gyulától Weöres Sándoron, Térey Jánoson keresztül Kemény Istvánig alig van jelentős költőnk, írónk, aki valamilyen módon ne szólt volna hozzá a Zrínyi-tematikához. A legutóbb említett Kemény Istvánnak egy zseniális esszéjét (*Zrínyi és az üvegplafon*) emelném ki külön. Leírja azt a mondatot, hogy „...aki Zrínyivel sokáig foglalkozik, az maga is eljut az enyhe téboly állapotába...” – célozva ezzel Zrínyi saját hasonló eszmefuttatására, ami azt fejtegeti: hiába próbálunk szabályokat levonni a történelemből, a véletlen mindig keresztülhúzza a számításainkat. A véletlen? „Megtébolyít a Mindenható” – írja Zrínyi, korának legmodernebb, a kegyelemtant és a predestinációt a modern filozófia valószínűségi számításába olvasó *Vitéz hadnagyában*.

Úgy tűnik tehát, hogy a történet egyenes vonalú. Zrínyi mintegy különvontan utazik be a kortárs irodalomba. Az említett Térey János mondja róla, hogy ha valakinek rááll a füle a Zrínyi-féle – egyébként szabálytalan – felező tizenketteseknek az ipari kattogására, akkor „...húz az eposz, mint a TGV-expressz dél felé...”. A történet tehát egyszerűnek látszik, azonban azért érdemes felhívni a figyelmet az alapvető különbségekre ezen a 18–19. századi modernitás-határon. (És itt fontos a kifejezést többszörösen is aláhúzni. A magyar irodalom modern korszakának kezdete ez a századforduló, és nem a következő. A Nyugat modernitása a nacionalizmus programjával induló nagy modernség hullámnak a belső kritikáját képviseli – egyazon paradigmán belül.)

Már az egykori Négyesy-szeminaristáknál is látszik valamilyen rejtett szabályszerűség, ami belülről, előre alakítja a versmodelljeiket. Juhász Gyula így ír:

Én hallgatok, susog a hús avar,
Jön a nagy ősz és hull, hull a magyar.
Jön a nagy ősz és hull, hull légióink.
Ó bán, aludni s nem álmodni jobb!

Kosztolányi pedig így:

Zrínyi Miklósnak aljas gyilkosa.
Röfögve száz alakot öltök,
s amint elbántam a dicső magyarral,
ármánykodással vagy kemény agyarral
irtok a földön mindenféle költőt.

Nem vagyunk olyan messze a modern kezdetektől, mint gondolnánk. Kazinczynek azért volt nagyon fontos Zrínyi, mert a nyelvében, a nyelvhasználatában

fedezett fel valamit, ami az ő nyelvújítási programjához közelről illeszkedett. Zrínyi azt írja kötetének előszavában, hogy latin, török, horvát (tehát idegen nyelvekből) vett kölcsönzavakat kevert bele a magyar nyelvbe; Kazinczy ebben a saját nyelvújító eszményének a korai megerősítését, mintegy őstörténetét látja. Amikor Zrínyi azt mondja, „szegény az magyar nyelv”, azért kellett más nyelvekből kölcsönöznie, „...osztán – folytatja – szebbnek is gondoltam úgy...” – nos, Kazinczy szíve ekkor doboghatott meg igazán.

Kazinczy számára ugyanis a magyar irodalom és vele az egész nemzeti megújulás programja első renden nyelvi és esztétikai program volt, amelybe be lehetett emelni a más nyelvek, más kultúrák irodalmi javait is. Ő nem félt attól, hogy a magyar nyelv, kultúra valamiféle rejtett genetikus kódja kilöki magából az idegen anyagot, ellenkezőleg, annak spontán beáramlását vagy tudatos átvételét gazdagodásnak ítélte. A magyar hagyománynélküliség, vagy megszakadt hagyomány, mondjuk így (nincs nagy magyar középkori irodalom, ami van, az latinul vagy más nyelveken van), nemcsak hátrány, hanem előny is. Meg lehet újítani a magyar irodalmat, ugyanolyan radikális gesztusokkal, amilyenekkel Zrínyi maga tette. Kazinczy jól látja, világosan érzékeli, hogy Zrínyi szókölcsonzései nemcsak szavak kölcsonzései, hanem a valóság új érzékelését honosítják, a hagyományhoz való új viszonyulásmódot hoznak a magyar irodalomba; érzi, hogy a Tassóhoz fordulás nem egyszerűen ízléskérdés, hanem alapjaiban újítja meg a magyar önszemléletet, a magyar kulturális identitást is.

Kölcsey nagyon sokáig nem mond mást. Azonban az utak lassan elválnak. Ha a *Nemzeti hagyományokat* elolvassuk tőle, látjuk, hogy a tragikus hagyományszakadást Kölcsey valóban tragikusnak éli meg. Ő ebben nem esélyt, hanem tragédiát érzékel. Ebben a tragikus történetben Zrínyinek megint csak jelentős szerep jut, de már nem a nyelvújító törekvései miatt, amik valóban megvoltak. Már nem minősül pozitív gesztusnak, hogy ő külföldi hagyományokhoz nyúl. Tragédia, hagyományszakadás, a hagyományteremtés kényszerre – ez mozgatja szerinte Zrínyit, aki kénytelenségből gyűjtja meg a fákláját Tassónál és egyéb világirodalmi nagyságoknál. Azért, mert a hazai kulturális emlékezetben nincs mihez nyúlnia – a múltat elfeledtük, vagy költőileg sosem emlékezünk rá. Ami Zrínyiben innovatív, újító gesztus, az az, hogy a szigeti várvédelem heroikus történetét beépíti egy érzelemtörténeti elbeszélésbe – ez az elbeszélés pedig arról szól, hogyan lehet a magánszenvedélyek, például a szerelem rabságából visszatalálni a szinte követhetetlenül nagyszerűnek tűnő múlthoz, az önfeláldozó hősiesség példáihoz. Az eposz maga, a szigeti Zrínyi valószínűtlen hősiessége, mártíriuma tehát mintegy idézőjelbe vagy zárójelbe kerül, feladatként, kihívásként jelenik meg egy modern, ironikus kor emberei, az utódok számára.

Kölcsey elfogadja az eposzt mint talán elérhetetlen ideált, programként pedig marad szerinte az ennek megvalósítható és ismét nemzeti egységet, hagyományt generálni képes dramatikus színpadi átdolgozása mint lehetőség. Ugyanakkor leválasztja az eposzról a feleslegesnek ítélt lírát, s ezzel megszünteti a *Syrena*-kötetnek azt a belső feszültségét, ami saját kora világirodalmának élvonalába emeli Zrínyi kísérletét. Kölcseytől eredeztethetjük azt a törekvést, hogy a mű helyett (a mű esztétikai értékei, a *Syrena*-kötet különlegességei helyett) ő az új magyar irodalmat a szerző-figurára akarja alapozni. Ez a szer-

ző-figura pedig szobormerevséggel állítja azt az ideált, amihez mérnie kell magát minden utódnak. Úgy mondhatnám, hogy neki nem architextus kell az új magyar irodalomhoz, hanem archipoeta, fő-poéta, amint Kazinczy mondta volna. Ő ebbe a szimbolikus nagysággá, ikonná, szoborrá, sorsszimbólummá emelt Zrínyi Miklósbba olvassa bele a saját látomásformáját az új magyar kultúráról és az új magyar irodalomról.

Itt tehát azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a magyar irodalmi megújulásnak, a magyar irodalmi modernitásnak mindkét ága (a Kazinczytól eredeztethető innovatív és inkább az esztétikum felé mozduló ága, illetve a Kölcseytől eredeztethető, origót és nemzeti hagyományt kereső, ideologizáló ága) egyaránt Zrínyiben találja meg a maga közös elődjét és szimbolikus hőjét. Az értelmezéstörténet ebből következően nem egy-, hanem kétágú. Úgy érzem, hogy a Kölcsey-féle paradigma, a Kölcseytől indított program lassan-lassan kifutja magát. Most kezdünk visszatérni az elfedett, elfeledett Kazinczy-vízíóhoz, ami arra hív fel bennünket, hogy nézzük meg újra az *Adriai tengerek Syrenaiát* és azon belül a *Szigeti veszedelmet* mint zseniális eposzt. Próbáljuk esztétikai értékén mérni a magyar múltat. Valahogy úgy, ahogyan Arany János tette akadémiai székfoglaló előadásában, a *Zrínyi és Tassóban*. Nemcsak a magyar irodalom felől nézni a világirodalomra, hanem a világirodalom felől is a magyarra. Nemcsak azok vagyunk, aminek érezzük vagy látni kívánjuk magunkat – hanem azok is, aminek onnan látszunk.

E számunk szerzői

Beke József (1934) – író, irodalomtörténész, Kecskemét

Bene Sándor (1964) – irodalomtörténész, Budapest

Berta Ferenc (1960) – építész, Budapest

Bertha Zoltán (1914–2003) – festőművész, grafikus

Czigány István (1954) – történész, Budapest

Csáji László Koppány (1971) – író, kulturális antropológus, Budapest

Diószeghy László (1946) – geográfus, Budapest

Györgyi Csaba (1972) – történész-levéltáros, Budapest

Halász Csilla – újságíró, szerkesztő, könyvkiadó, Budapest

Hanák Béla (1979) – családtörténész, Budaörs

Házi Hunor (1977) – újságíró, Budapest

Kazinczy Ferenc (1759–1831)

Kodály Zoltán (1882–1967)

Kovács Ilona (1948) – kutató, egyetemi tanár, műfordító, Budapest

Mikszáth Kálmán (1847–1910)

Móser Zoltán (1946) – irodalomtörténész, fotóművész, Bonyhád

Suhai Pál (1945) – költő, tanár, Budapest

Szávost Katalin (1941) – keramikusművész, Budapest

Szentmártoni Szabó Géza (1950) – irodalomtörténész, Budapest

Tamás Edit (1968) – történész-főmuzeológus, Sárospatak

Zalán Tibor (1954) – költő, író, drámaíró, Budapest

Kazinczy Ferenc

Zrínyi

Mársnak sisakjában gilicék költenek, (gerlice. Zr. *gilicé*-nek írja)
Jele hogy ő és Vénus nem ellenkeznek.
Életemet én is Mársnak dedikáltam,
De, nem tagadhatom, Vénust is szolgáltam,

Jó hazámért,
Júliámért,
Sok nagy bajt próbáltam,
Vitézül kiálltam.

Heában, kiálték, úgy akarta isten!
Ne fuss, én Violám! juttassad eszedben: Zr. verse, de változtatással.
Péneus leánya öltözött törzsökben, [II. *Idilium*, 7.]
Mert kegyetlenségért isten is kegyetlen.

Jaj, szerelmes Violám, óvjad magadat,
Hangya meg ne csípje szép fejeér lábadat, Zr. változtatás nélkül.
Ne szakassza szederjín arany hajadat; [II. *Idilium*, 15.]
Állítsd meg, állítsd meg, kérlek, futásodat!

A Dráva partjai meghallák keservem,
S együtt siránkoztak kínjaimon velem. Az enyém.
Meddig futsz, kiáltám, te én szerelmesem!
Megállasz-e, térded hogy ölelhessem? – (*Echo*) Nem!

Mint ama könnyű köd a forgósél előtt, Zr. igen igen szép verse. Sok okos
Violám úgy futott én szemeim előtt, ezt nem csudálná. Én irigylem.
Mint hideg hóharmat nap melege előtt, [II. *Idilium*, 13.]
Mint fűj karvaly előtt, mint árnyék nap előtt:

Szerelmem eránt így süllyedvén kétségben,
Mit ér rugódozni, mondám, ösztön ellen? Enyém.
Rettenőtes szabályamat vevém kezemben,
S fölléptem vitéz Mársnak hős seregében.

Igazabb isten ez; megadta a szép bért,
Mivel nem kéméltem, amit tőlem ő kért, Enyém.
S csatában magamat kitettem ötvenért;
Ez szerze nekem fényt, s el nem halható hírt.

Pécs s az eszéki híd, ha szólhatna, szólna,
S ha idegen társam meg nem gátolt volna,
Rosszabbul lett volna a pogány eb dolga,
S mondaná irigység: Ez nem volt rossz szolgálta.

Enyém.

A lengyel koronát ámbár fölvehettem,
Mivel hazámat s nemzetemet szerettem,
Félelem s kevélység nélkül megvettem;
Elég vala nekem hogy megérdemeltem.

Enyém.

Még egy isten nyújtá nekem adományát,
Ki, mint király, bírja Helicon országát.
Följebb böcsülöm én annak szép csarnokját,
Mint, melyet hord nyakam, spanyol aranygyapját.

Enyém.

Éneidost Máró írta tíz tél alatt,
Szépatyám nagy tettét én csak egy tél alatt.
Nem hasonlítom én Máróhoz magamat,
De én professióm versnél vár nagyobbbat.

Zr. Praefatiója. Prosában

Azkit írtam, írtam csupa mulatságért;
Jutalmat nem vártam, sem nem várok azért.
Írtam, amint tudtam. Ha gúnyolsz munkámért,
Tökéletösségre, gondold, hány dolog ért?

Zr. Praef.

Én soha munkámat meg nem korigáltam,
Hagytam, amint elsőben írni találtam.
Néhol fabulákkal azt fel is cifráltam;
Követni Homérust ebben is próbáltam.

Zr. Praef.

Idegen szók vagynak keverve versemben,
Mert tenni nekem vagyon azt jó kedvemben;
Szegény a magyar nyelv, ezt vöttem eszemben;
Írj, és velem lésszesz egyes értelemben.

Zr. Praef.

Magyar, még egy munka marad reád tőlünk;
Ezt tanítja neked: Van erőnk, nincs lelkünk;
Kiholt a jámborság és az hűség bennünk;
Szeresd hazád, s fölkél ismét. Isten velünk.

Enyém.

Kazinczy Ferenc fentiekben közölt, *Zrínyi* című versének első változatát, 1811. május 22-én Széphalomban írt levelébe illetve, Berzsenyi Dánielnek küldte el, ezzel az ajánlással: „Vedd itt Zrínyimet, mely az én mívem ugyan, de magának szavaival.”¹ Ez a Zrínyi stílusát ügyesen imitáló költemény, a prosopopoeiát, azaz

¹ Kazinczy Ferenc *Levelezése Berzsenyi Dániellel*, kiadta Kazinczy Gábor, Pest, 1860, 122–124.; Kazinczy Ferenc *Levelezése. Nyolczadik kötet*. 1810. július 1. – 1811. június

a megszemélyesítést alkalmazva, időrendben tekinteti át a költő és a hadvezér egész pályafutását.² A Pécsről és az eszéki hídról szóló strófában az idegen társ gróf Raimondo Montecuccoli (1609–1680) császári hadvezérrel azonosítható. Azt viszont semmi nem igazolja, hogy a lengyel koronát Zrínyi Miklósnak valaha is felkínálták volna.³

Kazinczy Zrínyi Miklós *Minden munkáját* 1816-ban két kötetben adta ki Pesten.⁴ Ugyanó, három esztendő múltán, az ebből a kiadásából kimaradt előszó pótlása végett, G. H. I. álnéven, „Sz[é]phalomban,] Mártz. 11-dikén 1819.” keltezéssel jelentetett meg Pesten egy *Gróf Zrínyi Miklós* című, négylapos füzetet, amelyben a költőt és munkásságát méltató prózai szöveg közé iktatta, apróbb változtatásokkal, a már nyolc évvel korábban Berzsényinek elküldött imitációs költeményét.⁵ A későbbiekben, a minél kiválóbb művészi archaizálás kedvéért, tovább csiszolgatta ezt a versét, amelynek két szövegváltozata maradt fenn Kazinczynak az MTA Könyvtára Kézirattárába került hagyatékában, a *Lyrái költések* és *Az én verseim* című kézirat-kötegekben. Ezek egyike jelent meg 1858-ban, a költő verseinek Kazinczy Gábor által gondozott, első kiadásában.⁶

Ezt a figyelemre méltó verset modern helyesírással, a kritikai kiadás főszövege alapján közöljük.⁷ Az érdekesség kedvéért a strófák mellé odaillesztettük azokat a jegyzeteket, amelyeket Kazinczy a vers Berzsényinek küldött, első változatához fűzött. Ezek mutatják meg ugyanis a legjobban, hogy a szerző mit vett át Zrínyitől, és mit szerzett saját maga.

Sz. Sz. G.

30., közzéteszi Váczy János, a Magyar Tud. Akadémia kiadása, Budapest, 1898, 534–537. (2009. szám)

² Tompa József, *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, 214–216.; Orlovsky Géza, *Kazinczy és Zrínyi*, Kortárs, 25 (1981), 7. szám, 1467–1468.; Békesi Gábor – Sváb Antal, *Kazinczy Zrínyi-centója*. = Széphalom 9, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, szerk. Kováts Dániel, Sátoraljaújhely, 1997, 7–18.

³ Kazinczy a vers egyik kéziratának jegyzetében Lehotzky András (1741–1813) családtörténeti könyvére utalt (*Stemmatographia, Pars II*, Pozsony, 1798, 455.), ahol valóban szerepel ez a hamis értesülés („a Polonis in regem vocatus”).

⁴ Zrínyinek *Minden munkái, I–II*, kiadta Kazinczy Ferenc, Pest, 1817.

⁵ Kosjár Márton, *Kazinczy elfelejtett Zrínyi értékelése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 63 (1959), 515–517. Az 1819-ben Pesten kiadott füzetből a szegedi Somogyi Könyvtárban és a Széchényi Könyvtárban maradt fenn példány.

⁶ Kazinczy Ferenc *Versei*, Kazinczy Gábor által. A költő arcképével, Pest, 1858, 143–145.

⁷ Kazinczy Ferenc *Összes költeményei (Régi magyar költők tára, XVIII. század, II.)*, sajtó alá rendezte Gergye László, Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 128–130; 355–359. (168. szám)

Kodály Zoltán

Zrínyi szózata

A Kodály Zoltán által az *Áfiumból* kiválasztott és zeneművében elhangzó szövegrészek

Sárdis városa megvételekor egy vitéz magára Krózus királyra akadván, még akarja vala ölni. A király fia, ki egész életében néma vala, látván veszédelmét atyjának, megszólala mondván: Nė bántsd a királyt! Valjon nem hasonló-ė az én mostani félkiáltásom, édes nemzetem, tőhozzád. Látok egy rettenetės sárkányt, mely mérőggel, dühősséggel teli, elragadja s ölőben viseli a magyar koronát. Én, csaknem mint egy néma, félkiáltok, ha kiáltással elűzhetném ezt a dühős sárkányt, kiáltván: Nė bántsd a magyart! Szőgény magyar nemzet! annyira jutott-ė ügyed, hogy sėnki nė is kiáltson fél utolsó veszédelmedőn, hogy sėnkinėk nė keserődjék még szőve romlásodon. Hogy sėnki utolsó, halállal való küszködésődőn egy biztató szót nė mondjon? őgyedől én vagyok-ė őrállód, vigyázód, ki megjelėntőm

veszédelmedet? Nehőz ugyan e hivatal nėkőm, de ha az Isten hazámhoz való szeretetőt rám tette, ímė kiáltok, ímė ővöltök, Hallj még engőm őlő magyar! Ihon a veszédelēm, ihon az emésztő tűz!

Magyarok! ti nėktők szőlok: Ez a rettenetės sárkány, a török, már Váradot, Jenőt tőlőnk elvette, sok ezer magyar lelkőt rabságra vitt. Erdélyt, koronánkknak legszebbik boglárát félprédálta, fejėdelmőt eltiporta, nemzetőnket, országőnkat gázolja, mint őgy vadkan a szépen plántált szőlőt!

Elfussunk? Nincs hová! Sėhol másutt Magyarországot még nem találjuk. Sėnki a maga országából ki nem mőgyőn, hogy minket helyőztessőn belė. Az mi nēmės szabadságőnk az őg alatt sėhol nincs, hanem Pannóniában. A nagy világon e kívül nincsen számődra hely. Hic vobis vincendum vel moriendum est. Itt győznőd vagy hálnod kell!

De miert kelljen elvesznőnk, avagy kétsőgbe esnőnk, míg csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mőnnyországbn bizodalunk lėhet, Míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk. Nė bántsd a magyart!

Teljesekek a históriák nemzetőnk dicsőségővel, teli a világb azoknak emlékezetivel, ős Európának őgy szőglete sincs, aki az mi eleinkről bēcőlettel nė szőlna: Nė bántsd a magyart!

De még kell vallanunk: csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön ránk, prédájává. Miért? Vitézségünk romlásáért, a részégségért, tunyaságért, az egymás gyűlölésért és ezer ilyen vétünkért.

Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, egy nemzetnél sém vagyunk alábbvalók! Ne bántsod a magyart!

Most, ha valami csak megrézzenik is a török részéről, futunk ide s tova, vizeken által, havasokon által, ki imide, ki amoda. Mindén rémédiumunk csak a másoktól való segítség koldulás, Nincs magunknak népünk, kivel szembe szállhassunk a veszedelémnek. Nincs éggy embőrünk, a' kit hová téhetnénk.

Boldog Isten, mely hitványság! s mi vagyunk a magyarok? De bár azoknak nē mondjuk magunkat, ha Váradot vissza nem vesszük, Erdélyt elvesztjük. Ne is hadakozzunk bár azután, hanem fussunk ki az országból! Úgy hallom Brazíliában elég pusztaság van, kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, légyünk parasztok! De ha ki bízik Istenében, szereti hazáját, legyen egy csépp magyar vér benne, kiáltson fél az égbe Istenhöz, énekelje velem ez Dēbóra énekét!

Kik szabad akarattal adták magatokat a veszedelemre, áldjátok az Urat! Új hadakat választotta az Úr és Ő forgatá fél az ellenség kapuit. Nē bántsod a magyart!

Így vesszenek el, Uram, mindén ellenséged! A' kik pedig téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában, úgy tündököljenek! Ámen!

Zrínyi Miklós 1663-ban írta *Az török áfium ellen való orvosság* című kiáltványát, amely életében csupán kéziratban terjedhetett. II. Rákóczi Ferencnek ajánlva, először 1705-ben, Forgách Simon (1669–1729) kuruc tábornok adta ki Kolozsvárott nyomtatásban. Ugyanezen írást 1790-ben, *Ne bántsod a Magyart!* címmel, Zilai Sámuel (1753–1800) kollégiumi tanár Marosvásárhelyt jelentette meg újra. Harmadjára Kazinczy Ferenc (1759–1831) tette közzé a *Zrínyinek minden munkáji* című, 1817-ben Pesten kiadott kötetben. Kézírtos másolata, Zrínyi többi prózai munkájával együtt, a Szabolcs megyei Tiszanagyfaluban, az ott birtokos Tolcsvai Bónis család öröklött javai között maradt fenn. A kézírtos gyűjtemény, Bónisné Barnabásné Csébi Pogány Karolina (1821–1855) ajándékként, 1855-ben került a Széchényi Könyvtárba.

A kiáltványt Zrínyi Nagyvárad 1660-ban történt törökök általi elfoglalása után, több törökellenes olvasmánya felhasználásával, de a magyar állapotokhoz alkalmazva fogalmazta meg. Fő forrása Augier Ghislain de Busbecq flamand diplomata 1581-ben kiadott *Exclamatio, sive de acie contra Turcam instruenda consilium* című műve volt. Zrínyi a Croesus király néma, majd felkiáltó fiáról szóló példázatot is ettől a szerzőtől vette át, aki a Hérodotosztól (I, 85.) származó történetet a római Gellius *Attikai éjszakák* (*Noctes Atticae*, V, 9.) című könyvéből merítette. A kiáltvány végén éneklésre ajánlott *Debóra énekét* nem közvetlenül az ószövetségi *Bírák könyvéből* idézte Zrínyi, hanem Oláh Miklós barátjának, a holland humanista Petrus Nanniusnak először 1535-ben megjelent, *Declamatio de bello Turcis inferendo* című, törökellenes műve végéről emelte ki az ott gondosan kiválasztott versszakokat.

Kodály Zoltán 1954 őszén, Zrínyi halálának 290. évfordulóján, egy rádióban elhangzott irodalmi műsort hallgatva figyelt fel az *Áfium* Albert Gábor (1929–2017) író által idézett erőteljes szavaira. 1955-ben baritonszólóra és vegyeskarra komponálta meg az általa *Zrínyi szózatának* elnevezett zeneművét, amelynek ősbemutatóját

december 18-án tartották meg. A nagy sikert aratott kantáta kottája ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent. A filológusi képzettséggel is rendelkező zeneszerző Zrínyi hosszú kiáltványából nagyon tudatosan válogatta ki a neki tetsző, akkoriban sok tekintetben aktuális politikai áthallásokat is rejtő mondatokat. Egy latin közmondásra Zrínyi Szózatában Vörösmarty Szózatának egyik verssora Egressy Gábor dallamával szólal meg; a „Ne a bántsd a magyart!” felkiáltás pedig refrénként ismétlődik. Kodály néhol változtatott a szavakon és a mondatokon. A Brazíliába való kivándorlásra és kolóniaalapításra tett keserű javaslat eredetileg „legyünk polgárok” szavakkal zárult, Kodály ezt a „legyünk parasztok” szavakra cserélte fel. *Debóra énekét* nem latinul, hanem magyar fordításban építette be kompozíciója végére. Kodály megszokott gyakorlata szerint, a kotta alatti szövegben két pontos ë betűt alkalmazott a zárt ë hangok jelölésére. Ez a zenemű Kodály Zoltán egyik legerőteljesebb, a nemzeti szellemet erősíteni kívánó alkotása.

Szentmártoni Szabó Géza

5

ma - ta - ni föl - ki - áll - tá - som - é - dős nem - te - tlen tá - hoz - sál,

crass.
Lá - tók egy - fül - tenes - tés sár - kőzet, mely tal - sítget, kő - dő - szegri tel,

el - es - gől - je s ő - lé - ken vi - se - li a ma - gyar ko - es - sít.

f
Én, csaknem mint egy - társra föl - ki - áll - tók, ha ki - áll - tá - sommal

Né bántsd a magyart!
Né bántsd a magyart!
Né bántsd a magyart!
Né bántsd a magyart!
Né bántsd a magyart!
Né bántsd a magyart!

1. III

AVGERII BUSBEQUII
EXCLAMATIO,
SIVE
*De acie contra Turciam instructa-
da Consilium.*

CAPITULUM à Cyro, Persarum Rege, Suedibus, cum ea urbs diceretur, multaq; passim caedes fieret: memoris proficam est, vnum de Cyri militibus in ipsius Lydorum Regis Croesi cubiculum penetrasse, ignarumque quis esset, strido gladio, mortem ei affere voluisset: qua re cōmotum postquam Croesi fessum, qui aderat, ad id tempus mutum & clinguem, soluto repente linguae impedimento clamorem sustulisset: eaque primū verba protulisset, quibus militem ab occidendo Rege detererret: ita pietatem in patrem & periculi magnitudinem sermōnis potentē fecisse eum, cui vnum eius ad id tempus natura negauisset. Mihi, quamquam in re dissimili, simile quiddam vni venit: ut quem pietas, rudem in dicendo aliquem & impenitum, & qui publicè verbum nullam vniquam fecerit, dicitur marū esse

H 1011

DECLAMAT.

israēl habere liberos, aliam ad praesepse danti-
ni, Capti in Caluarie monte sibi, sui crucis libe-
ris lacrymis irrigare. Habet in manibus Christi
cū Deltone, Capiti in acri Caesaris et Christi
cui populi bellū in Turcas arripentis e contere.
Quo sponse offeris de Israel animas vestras
ad pacem, benedicite domino. Nova bella elegit
dominus, et partes hostiū ipse subuertit, car meū
dilecti principes israel q; p̄p̄ra uisitate offeris
vni de crumini, benedicite domino. Liberes igitur
Caesar et de ierico, Christiani respicem a
Mabonethica imperitiae, sui regna ab hostiam
inchofio, videri fratris nostras, videri fratris
charissimo marito videte, videri fratris, unde
erit Christi habet aliq; p̄d, habet hostem aliq;
belli impletū habet hosti sui a fr̄ uellū. Habet
mātam perpetua uictoria affectum, habet ce-
trum ex antipodis israhel, habet dicit optinet,
Habet in Tansen regy auctoritate sibi Turcas,
habet hostem ipse aro hostem, habet farissam
per pete faciem, et dicit p̄cra, unam in
ta, dom auctoritatem.

Dox.

Augerius Ghislenius Busbequius, *Exclamatio* (Antwerpen, 1581) kezdőlap
Petrus Mannius, *Declamatio* (Löven, 1535) zárólap

Sors bona nihil aliud.
A'
Török *Asium* ellen való
O R V O S S Á G:
Avagy,
A' Töröknek Magyarral való Bé-
kefsége ellen
A N T I D O T U M.
Exordium.

Cyrus Király mikor Croesus-
ra Sárdis Várossát vitatta
vólma, azt írja a' História, a'
Városnak meg-vételkor egy Vitéz
magára a' Croesus Királyra akadván, 's
nem tudván ki légyen, meg-akarja vala-
ólni: Croesus Király fia, a' ki egyik cle-
tében néma vólta, 's soha egy szó sem
kölhatott az előtt, ott találkoztván len-
ni akkor az Artya mellett, látván ve-
fedelmét az Artyának, meg-felalá a'
Vitézhez, mondván neki: Ne bántsd
a' Királyt! Vallyon nem hasonlót-e az

A 6 én fel-

6: 6:

hagy a' Pogány. 's azt a' Figyvet a' kit mi-
is vértünkkel tole vásároltunk, ó fogja tollunk
kérni. Telonsünk csak a' mostani nyomo-
rult állapotunkra, 's jól *consideraljuk*; most
ha valaki csak meg-azonos a' Török ré-
ről, futunk idefőva vizeken havasokon által,
ki inide ki amoda; minden *remediu*unk
csak a' másoktól való segítség ködülis. Nincs
magunknak népünk, kívül *accorral*hassink
a' veszedelmnek! Nárts egy emberünk,
a' kit hova tehetnének! Bódog lsten! hisem
nagy *vall* az az? Mi vagyunk-e a' Magya-
rok? De bár annak ne mondyuk magun-
kat. Ha Váradot vízke nem vesztük, ha
Erdélyt el-vesztjük, ne-is hadakozunk bár
az után; hanem vag' most, vagy soha sem:
fussunk ki az országból, ha ezt tessékük. Ugy
hallom, elég puéta ország vagyon Braszibus,
kérjünk Spanyol Királytól egy Tartományt,
's trónusunk egy Colonit legyünk Polgárak.
De ha ki biazk lstenében, kereti Harajit,
van egy tsep Magyar vér benne; Kialton-
fel az legbe az lstenhez, 's énekölje velem ez
Dóhora énekét: *Qui sponte offeris de Israel
animas vestras ad periculum, bene dicitis Do-
mino; Nova bella elegit Dominus, et partes
hostium ipse subuertit: car meū dilegit Prin-
cipis Israel, qui proprio voluntate offeris
vas dicitur, bene dicitis Dominus,*
A M E N!

Zrínyi Miklós, *A török ásum ellen való orvosság* (Kolozsvár, 1705) Kezdő- és zárólap

Móser Zoltán

Példabeszédek Zrínyi Miklós műveiben¹

Ebben az évben ünnepli az ország a költő Zrínyi Miklós születésnek 200. évfordulóját. Nem nehéz őt úgy elképzelni, mint aki egyik kezében kardot tart, a másikban tollat fog. Mint ahogy Czuczor Gergely írta a kétsoros epigrammájában: *Kard viadalmakban, békében lant vala társad: / Kardod az életölő, lantod az életadó.*² E kép hiányos lenne, ha az ülő költő mögött nem a könyvtár polcait látnók. Mert Zrínyi könyvtára egy 1662-ben készült jegyzék szerint 431 kötetet foglalt magában. Ezeket forgatta, olvasta, idézte műveiben. Ezekből, elsősorban a latin szerzőkre való hivatkozásokból készítettünk egy csokorra való. Természetesen e kis válogatás élére a *Szigeti veszedelem* ajánlása kívánkozott.

Az olvasónak. Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta historiáját; énnékem is 100 esztendővel az után történt irnom Szigeti veszedelmet. Virgilius 10 esztendeig írta Aeneidost; énnékem penig egy esztendőben, sőt egy télben történt véghez vinnem munkámat. Eggyikhez is nem hasomlitom pennámat, de avval ő előttök kérkedhetem, hogy az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál: az kit irtam, multságért irtam, semmi jutalmot nem várok érette. Önekik más gondjok nem volt, nékem ez legutolsó volt. Irtam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni. Vagyon fogyatkozás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hivunk. Ha azt mondják: *saepe et magnus dormitat Homerus*,³ bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbáimat, igazsággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdöm nem volt hozzá, hanem első szülése elmémnek. És ha ugyan corrigálnám is úgy sem volna *in perfectione, quia nihil perfectum sub Sole, nam nec chorda sonum dat, quem vult manus et mens*.⁴ Fabulákkal kevertem az historiát; de

¹ Zrínyi könyvtárában a közmondások, példabeszédek irodalmát néhány mű képviselte: *Fasciculus sententiarum ex scriptis diversorum authorum magnorum collectus a Comite Adamo Forgach di Gimes*. 1. *Sententiae veterum poetorum per locos communes digeste Georgio maiore... multo quam antehac auctiores ac locupletiores. Auctore Antonio Mancinello*. 2. *Thesaurus adagiorum Gallico latinorum redditorum in Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien Kende 1893.

² Czuczor Gergely, *Zrínyi, a költő*, 1837.

³ Olykor a jó Homeros is szundikál. (Horatius)

⁴ Úgy sem volna tökéletes, mivel semmi sem tökéletes a nap alatt, hisz még a húr sem azt a hangot adja, melyet a kéz és a lélek akar. (Cicero)

ugy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul.

Nyulak és békák. Praestat mori uti leonem, quam vivere sicut asinum. [Jobb meghalni oroszlánként, mint élni szamárként.] Aesopus azt mondja vala egy fabulájában, hogy a nyulak megunakodván életüktül, mivelhogy minden állatoknál félénkebbek volnának, és csak szaladásban volna minden securitások, azt végezék magokban, hogy egy nagy tóban egyszersmind neki rugaszkodván belé ölnék magokat. Történék azonban, hogy mikor már a tóhoz érkeztek volna, a parton lévő békák megijedvén a nyulaktól, a tóban beszökdösének; kit meglátván egy öreg nyul, így kiálta fel a többinek: megálljatok, nyulak; mi azért megyünk vala a tóban veszni, hogy azt tudtuk, nincs nálunknál félénkebb állat; de imé, látjuk, a békák még nálunk is félénkebbek, mert mielőttünk ugrának be a tóban; azért ne öljük még meg magunkat az egyszer. Által kell minékünk esnünk a mi szerencsénken, ha megmaradást kívánunk, és ugy vessünk számot, hogy minékünk magunknak. Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békeséges voltát a mi veszedelmünkkel. A vízben haló embertül fél a hajóban ülő is, hogy őtet is be ne vonja magával.⁵

Bölcsen, megfontoltan. Nem vakmerőségre hívok senkit, nem habahurjával kívánom az mi nemes resolúciónkat, hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szívünknek megkeményítésével akarnám hogy előállanák erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencse-birónak utolsó sententia-kimondására. Én is Catóval mondom azt, magyarok: [Ugyanis a dolog komoly; de ti nem félték attól. Vagy pedig nagyon félték; de elméteknek tehetetlensége és lágysága miatt egyik a másikra várakozván, késlekedtek, bízván a halhatatlan istenekben, kik e hazát sokszor a legnagyobb veszélyek közt is megtartották. De az istenek segítsége nem könnyörgésekkel és asszonyos sóhajtásokkal szereshető meg. Éberséggel, tevékenységgel, bölcs megfontolással minden dolgod szerencsésen halad; de ha tehetetlenségbe, tunyaságba merültél, hasztalan könnyörögsz az istenekhez; azok megharagszanak rád, és ellenségeiddé válnak.]

Szántson, vessen, boronáljon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a gazda ember ha élni akar cselédestül. Nam Dii laboribus omnia vendunt. [Mert az istenek mindent munkáért adnak.]⁶

Példázat a lacedemoniai asszonyról. Egy nemzet sem pattog ugy s nem kevélykedik nemesség titulussával mint a magyar, maga annak bizonyítására, conservatiójára, látja Isten, semmit nem cselekeszik. Ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekasan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar ur udvarában beállanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felczifrázni, egy forgóval, egy

⁵ Áfium = Az török áfium ellen való orvosság, Szigethy Gábor jegyzeteivel, Bp., 1981, 15.

⁶ Áfium, 22.

varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. Hej, mely különb vala amaz lacedemoniai asszony, mikor a fiát, mely immár felnevelkedett vala, felfegyverezvén jó módjával, egy paist ada végtére neki ezen szókkal: aut cum hoc, aut in hoc, azaz: avagy ezt hozd haza tisztességesen, avagy ebben halva hozzanak becsülettel.⁷

Erőről és észről. ...mert nemcsak abban áll a tudomány s a hadi mester-ség, hogy a vitéz verekedjék akármiképpen, hanem okossággal. A medve erősebb az embernél, a párduc gyorsabb, az oroszlán serényebb,⁸ mégis az ember mindeniket meggyőzi okossággal; lovat, ökröt, elefántot a maga szolgálatjára kényszerít, melyet meg nem cselekedhetnék, ha csak erejében s bátorságában biznék, hanem okossággal. Hát mennyivel inkább kívántatik embernek ember ellen az okosság; főképpen minékünk olyan ember ellen, mint a török, aki nem erővel, nem vitézséggel győzött eddig bennünket, hanem ravaszsággal, sokasággal. Ha azért azé a hadi győzelem, akinél nagyobb a hadi mesterség, nem kell kételkednünk, hogy miénk nem leszen, ha derekasan magunkat hozzá [nem] applicáljuk. Mert igaz, a török ravasz, igaz hogy disciplinatus [fegyelmezett]; mindazonáltal az ő hadi tudománya nem oly perfectióban [tökéletes] vagon, hogy jobb ne lehetne; hanem mikor magánál rosszabbat talál, bizonyos, hogy minor virtus cedit majori [a kisebb vitézség enged a nagyobbknak]. Jobbnak kell hát lennünk, vitézebbnek is, tanultabbaknak is, ha a törököt meg akarjuk verni; mert ha ő több is, semmit nem indulok azon, ha mi jobbak leszünk.⁹

Jó szándék és semmi más

Evvel az írással mutattatik meg, hogy fegyver kell s jó, országunkban. Miképen s hogy kelljen azt rendelni, tartani; és más sok particularitását is feltaláljuk könnyen, ha akarjuk. Volenti nihil difficile. [Akiben megvan a jó szándék, annak semmi sem nehéz.]¹⁰

Mese ez az egyszeri emberről, akit az ördögök visznek a pokolba.

Bethlen Miklós jegyezte fel ezt, amit Zrínyi Miklós mesélt el neki 1664 nyarán, a halálos végű vadászatra kocsizva:

Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozáék egy barátja szemben véle. Kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek én, hanem visznek. Kik s hová? Felelé: Az ördögök a pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél. Felelé: Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is rosszabbul. Melyre imez álmélkodva: Hogy lehetnél rosszabbul,

⁷ Áfium, 26.

⁸ A *Vitéz Hadnagy* második részében így fejtegette Zrínyi e gondolatot: „Taurus fortis est et occiditur, / Elefas grandis est et occiditur, / Leo ferus est et occiditur. [A bika erős, az elefánt nagy, az oroszlán vad, mégis mindegyiket megölik.] Az ember mivel erős a bikánál, mivel nagyobb az elefántnál, mivel fenébb az oroszlánnál? és ha az esze nem volna, a többi egyiknek sem állhatna ellene, de ésszel uralkodik ez világon és az embereken is az, akinek több van. Mikor vis et consilium [erő és ész] egy emberbe szerkezik: boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes.” (*Aforizmák Cornelius Tacitushoz*, 18.) In: Áfium, 63.

⁹ Áfium, 37–38.

¹⁰ Áfium, 51.

hiszen a pokol mindennél rosszabb. Felelé: Úgy vagy az, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba mennék, hiszem rosszabbul volnék úgy ennél is. Applicálá Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.¹¹

Az magyar vérnek maradékiról. De ha az oktalan állatok a magok barlangjoknak bántódásáért, a magok kölyköknek elviteleért készek a halált szenvedni: mennyivel minekünk inkább, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell mozdulnunk, halálra is, ha kívántatik menünk, mégis legalább bosszut ezen dühött eben állanunk.¹²

Bibliai hasonlatok, példázatok.

„Ember penig, az ki isteni formára /
Meg van ékesítve, Isten-ábrázatra:..” (*Szigeti veszedelem*, VII, 42)

„Nem-é tetüled csináltattam földbül?...” (*Szigeti veszedelem*, II, 67)

„Talán így Hercules bánt az sárkányokkal, /
Vagy hatalmas Sámson philisteusokkal, /
Mint Zrínyi cselekszik török pogányokkal...” (*Szigeti veszedelem*, VI, 67)

„Kivántam, dűlne rám /
Szép márvány palotám, /
Miként rádűlt Sámsonra.” (*A vadász és Echo*, 4)

„Ezért Ó Pharahot rontá keménységgel, /
Goliátot meggyalázá egy gyermekkel, /
Philisteusokat rettenetességgel...” (*Szigeti veszedelem*, V, 9)

„Tejjel-mézzel folyó szép Pannoniában...” (*Szigeti veszedelem*, I, 15)

„Te zsidó gyermeket Terebintus völgyben /
Góliát ellen tetted győződelemben: /
Téged dicsértének égő kemencében /
Sidrák, Misák, Abdenago nagy örömben.” (*Szigeti veszedelem*, XIV, 10)

Az *Áfiumot* is bibliai idézettel zárja Zrínyi Miklós, amelyet a *Bírák könyvéből* idéz: „...ki bizik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égben az Istenhez, énekelje velem ez Debora énekét: [Akik Izrael fiai közül önként kiteszitek lelketeket a veszélynek, áldjátok az Urat; új háborút akar az Úr, s az ellenség kapuit maga döntötte le. Szereti szívem Izrael

¹¹ In: *Élete leírása magától*. Első könyv, XVII. rész.

¹² *Áfium*, 13.

jeleseit, akik önként mentek a veszedelembe, dicsérjétek az Urat. Amen, Amen, Amen.]”¹³

*

Aki kézbe veszi az *Áfiumot*, az meghatódás nélkül nem tud gondolni Vörösmartyra a következő sorok olvastán: „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy azért, magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium [más mód nincs]. Elfussunk? nincs hová, sehun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesse belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est. [Itt győznötök vagy halnotok kell.]

De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, míg csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mennyországában az mi bizodalunk lehet, míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk?”¹⁴

Mit is lehet ehhez hozzáfűzni? A török kiűzését a legfőbb célnak tartó, ezért a harcokat vállaló Zrínyiben – hős dédapja példájaként – a győzelem és a halál azért áll első helyen, mert nekünk itt élnünk és halnunk kell! Ez nem kívánság, hanem parancs: mának szóló üzenet. Ez Zrínyi Szózata.

*

Hetek óta Zrínyivel foglalkozom: olvasom, jegyzeteket készítek, vázlatokat írok, esszét tervezek. Egyszer csak, amikor felálltam az asztaltól, megszólalt bennem Pilinszky János négy sora:

*„Látja Isten, hogy állok a napon.
Látja árnyam kövön és kerítésen.
Lélekzet nélkül látja állani
árnyékomat a levegőtlen présben.”*

Azóta is, többször is, Zrínyi kapcsán erre az idézetre gondolok. Okát nem tudom megmagyarázni. De nyilván nem véletlenül súgta valaki a fülembe ezt a négy sort.

¹³ *Birák könyve*, 5.

¹⁴ *Áfium*, 21.

Beke József

„Csak jó szerencsét adjon hát az Isten...”

Zrínyi Miklós szóláskincse

A 400 éve született Zrínyi Miklós azok közül való, akik hittek benne, hogy a kor gyötrött magyarságának nemcsak erős karra, éles kardra, hanem a megmaradás biztos hitére is szüksége van. Azt akarta beletáplálni már-már hitevesztett kortársaiba, hogy a hősiesség és az összefogás révén esélyük lehet a megmaradásra a török túlerővel szemben is. Erről szól a *Szigeti veszedelem* című monumentális eposza, erről próbálnak meggyőzni kitűnő hadtudományi művei, sőt levélírás közben is leginkább ez a gondolat vezeti pennáját. Mindenáron hatni akar írásaival, mindenkit meg akar győzni igazáról, és azt is tudja, hogy a meggyőzés leghatásosabb eszközei nem az elvont elmélkedések, hanem az élettapasztalatot magukba sűrítő jóízű szólások, szemléletes szóláshasonlatok, amelyek között lehet közismert is, egyéni is, iskolázott emberre valló is, népi gyökerű is: „az idő múlik, az occasio [= alkalom] elrepül”; „sok bába között el kell veszni a gyermeknek”; (nemesi és jobbágyi katonák) „mind egy bordában szöttek vagyunk”.

Ahogy a mély gyökerű közmondások, a szemléletes szólásfélék jellemzőek egy emberi közösségre, mert betekintést engednek a csoport világlátásába, gondolkodásmódjába, értelmi és érzelmi világába, ugyanúgy jellemezhet egy embert is az, hogy belőlük mit ismer, mit hogyan használ, sőt esetleg körüket mivel gazdagítja. Az alább közölt szólásszerű nyelvi elemek révén bepillantathatunk XVII. századi eleink egyik legszélesebb látókörű, sokoldalúan művelt és kiemelkedően tehetséges magyarjának csodálatos értelmi-érzelmi gazdagságába.

Bizonyos, hogy Zrínyi tudatosan alkalmazza azokat az idesorolható, bár ma már nem közismert, esetleg önmaga által megfogalmazott szemléletes és elgondolkodtató nyelvi eszközöket, amelyeket különösen akkor használ, amikor tanítani akar, olvasóit meg akarja győzni valamiről. A *Vitéz Hadnagy* című, hadászati témájú prózai művében egy latin nyelvű szöveg tanulságát így fordítja és sűríti magyarra: „Akkor várhatni minden jót, mikor a kapitány parancsolatját a vitézek serénysége követi”, majd megtoldja ezzel az iskolázatlanabb olvasó számára is jól érthető szólással: „mert nehéz nyulat fogatni, mikor bottal úzik az ebeket utána”.

Kifejezetten szereti az ilyen egyszerű, világosan érthető, tanulságos kifejezéseket: „rossz arculcsapás az, amiért kettőt adnak”; a baljós előjelek komolyan vételére így figyelmeztet: „hamar kű esik ott, hol az ég zörrenik”; az egységes vezetés szükségességére így: „egy fő, sok fark kell, nem sok fő”; „mindenütt vesztettek, ahol két feje volt a hadnak”, és lényegileg ugyanerre utal ez a versora is: „Mi fejetlenül mit teszünk kézzel, lábbal?” Azt, hogy ésszel a túlerőt is le

lehet győzni, így bizonyítja: „a medve erősebb az embernél, a párduc gyorsabb, az oroszlán serényebb, mégis az ember mindeniket meggyőzi okossággal”. Tudja, hogy a harcban fontos az előre gondolkodás, az elővigyázatosság: „ne légy olyan, mint a hal, amely nem gondolja, visszajöhet-e a varsábul, csak menten mégyen belé”. Egyik versében a jelentéktelennek látszó, de gyakori cselekvés eredményességére így utal: „Hangya-nyom kűsziklán esmerszik [= meglátszik] üdővel.” Zrínyi néhol egy-egy példabeszédet is felhasznál a vitézek okítására: amikor az álmokról és a rossz előjelekről értekezik, felidézi egy római hadnagy esetét, akinek katonáit „midőn egy harkály mind elijesztette volna, hogy ritkán és rútol szólott, fogta a kézját és nyilat, úgy lőtte, hogy mindjárt leesett a fáról, osztán visszafordulván a vitézekhez azt mondta nékik: Látjátok-é vitézek, miképpen csalatkoztok; azt tudjátok, hogy e madár jövendő tud mondani, s miért hát maga szerencsétlenségét meg nem jövendölte?”

Zrínyi szólásféleségeit vizsgálva szem előtt kell tartani, hogy az ő korának magyar nyelve mai szemmel néhol csapdákat is tartogat, mert az eltelt évszázadok alatt egyes kifejezéseinek értelme megváltozhatott. Olyan szólásra is van tehát példa Zrínyi műveiben, amelyet a maival éppen ellenkező értelemben használ. Közismert, hogy mostanában inkább csak negatív értelemben használjuk ezt a szólást: „meglátogatta az isten = nagy csapás, sok baj érte”. De Zrínyi leveleiben többször is előfordul ez a kifejezés, mégpedig csakis kedvező jelentésben. Az árván maradt két Zrínyi fiúcska így indítja a levelet Batthyány Ferencnének, szeretett gyámnyjuknak: „Látogassa meg Isten Nagyságodat jó egészséges hosszú étellel”. Jóval később Zrínyi a „Nagyságos” II. Rákóczi György fejedelemnek írott levelében így nyilatkozik: „...megelégedtem bizony az Isten ajándékaival, kivel [=amivel] engem állapotom szerint meglátogattott érdemem fölött”. Tehát úgy látszik, ennek a kifejezésnek akkor inkább a pozitív kicsengésű értelmezése élt, ezért olvashatjuk kedves atyai barátjához, Batthyány Ádámmal írott levelében is: „Minden kívánsági szerint való jókkal látogassa meg Isten Kegyelmedet”.

Természetes, hogy Zrínyinek saját politikai és hadászati tapasztalatai alapján megvan a maga sajnálatos véleménye arról a gyakran fölmerülő kérdésről, hogy a törökök ellen számíthatunk-e idegen segítségre. Említett eposzában így fogalmaz: „Míg nem látják égni magok házokat, / Nem segíti senki meg szomszéd házokat.” Egy másik írásában ezt találjuk: „a mi sebünk senkinek úgy nem fáj, mint minékünk”, egy harmadikban ezt: „egy április szeléhez hasonlóak voltak az idegenek segítségei”. Véleményét jól mutatja ez a frappáns, igazán szókimondó kifejezés is: „akinek nem borja, nem nyalja”.

Zrínyi stílusára általában jellemző, hogy bővelkedik az életszerű, szemléletes kifejezésekben, amelyek mindig képzelőerőt kívánnak az olvasótól, ugyanakkor megindítják fantáziáját, mert sohasem csak szó szerint értelmezendők, látni kell mögöttük az áttételes mondanivalót. Egyik levelében így ír Batthyány Ádámnak: „Az én katonáim minden héten jó szerencsével járnak, de tegnapelőtt beleharaptak a savanyúban valamennyire...”, s elsorolja, hogyan fordult meg a jó szerencse. Ez a „savanyúba harapás” nagyszerűen érzékelteti a történeteket, ugyanis nem igazán tragikus fordulatról van szó, csupán arról, hogy a szóban forgó portyázó kisebb magyar csapat egy kezdeti győzelem után hazafelé jövet figyelmetlenné vált, és a törökök utolérték őket, sőt visszanyerték

tőlük a zsákmányt. S hogy Zrínyi kifejezésmódjában ennek a „savanyúságnak” megvan a maga szerepe, azt bizonyítja a *Vitéz Hadnagy* egy helye, ahol ez ugyancsak a sikertelenséget, a kudarcot jelenti: „Az ifjak, akiknek még a szerencse gyümölcseinek savanyúsága össze nem vonta az ajkukat, hamarabb próbálnak mindenféle próbát.” Ezzel arra utal, hogy a fiatalok tapasztalatlanságából gyakran meggondolatlanság fakad, így aztán könnyelműen kockáztatnak.

Zrínyi számtalanszor kényszerült megtapasztalni, hogy a hadászatban nagy szerepe van a szerencsének. Nem véletlen, hogy személyes jelmondataként ezt a latin mondást ismerjük: „Sors bona nihil aliud”, vagyis: Jó szerencse, semmi más”, és ezt a saját fordításában így olvashatjuk: „Csak jó szerencsét adjon hát az Isten, semmi többet nem kell kívánnunk.” Igen érdekes egyébként, hogy Zrínyinek ez a jelszava minden valószínűség szerint saját szüleményének látszik, ugyanis egy alapos szakcikk ezt állapítja meg: „magát az egész kifejezést sehol nem találtuk ebben az alakban” (Ferenczi Zoltán: *Zrínyi jelszava*, Budapesti Szemle, 1921).

A *Vitéz Hadnagyban* a hadi szerencse jelentőségére így figyelmezteti a kortársait: „okosan tartsad a szerencsét, ha rossz, ne hajolj előtte, ha jó, ne bízd magad véle”. Itt természetesen idézi ezt a latin mondást: „quisque suae fortunea faber”, de nem ebben a mai közismert formában fordítja: „mindenki a maga szerencséjének kovácsa”, hanem saját régies nyelvén magyartja: „a szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik”. Egy másik helyen pedig a szerencse forgandóságát hangsúlyozza, amikor (latin minták alapján) a szerencse asszony voltát ecseteli, illetve ennek szokásos ábrázolását magyarázza: „hogy golyóbison áll, azt értsd rajta, hogy nem állhat egy nyomban sokáig, elfordul (ha akarna is veszteg állani) a golyóbis a lába alatt”.

Jellemző Zrínyi fogalmazási módszerére az is, hogy kedveli a szemléletes, alaposan kifejtett, kibővített párhuzamokat. Ezeket leginkább hasonlattal indítja, ebből bontja ki a párhuzamba vont fogalmak egyre több rokonítható sajátosságát: „A jó hír [=a vitézi hírnév] olyan, mint a vas lánc, amely nem egy karikából léssen meg, sem háromból, sem tízből, hanem sokbúl: így egy cselekedettel nem mindjárt nyerhetsz jó hírt és nevet, sem egynehánybúl, hanem sokbúl, és ha nyersz is, s veszteg heversz, elvész a híred, mint a vas láncot a rozsdá megeszi... Köss azért karikát karikához, és úgy léssen lánc; ne bízd arra magad: én immár megmutattam magamat, ki vagyok, elég az: mert szintén azzal veszted el magadat” (*Vitéz Hadnagy*).

Még bővebb és összetettebb az a fejtegetés, amelyben a vitézséget az órával állítja párhuzamba: „Nincs hasonlatosság, ami jobban egyezzek egymással, mint a vitézség az órával [...] mert valamint annak nyughatatlansága soha meg nem szűnik, soha forgása meg nem áll, úgy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszűnni nem kell [...] az jó órát sok részbül [...] sok kerékből csinálták meg [...] és ha annak legkisebbik része is megbomlik, mind a többi is hiábanvaló és haszontalan. Így szintén az a virtus, amit mi vitézségnek nevezünk, sokféle más apró virtusokból fel van építve, akiknek mind jóknak [...] kell lenni. A vitézségnek óráinak kerekei ezek: józanság, vigyázás, szorgalmatosság [...] tudomány, bátorság [...] gyorsaság és száz más [...] De mind ezek is hiában valók, ha egyik kiugrik helyéből, vagy eltörik, vagy megbomlik s megcsorbul, [...] egy szorgalmatosság, egy vigyázás törjék ki ebből az órábul,

ihon az egész óra eltörött, egy részegség, amely az óra kerekeinek rozsdája, álljon belé, ihon nem fog forogni tovább az óra. Azért valamint az órát szoktuk őrizni töréstől és rozsdától, úgy kell a vitézségnek rozsdáitól, a melyek azok: részegség, henyélés, röstség, tunyaság és száz más [...] mert [...] minden virtusnak rozsdája vagyon.” Bámulatos a két fogalomnak az a mesteri egymásba fonása, amit itt láthatunk, lenyűgöző, ahogyan a hasonlatosság párhuzamából lassanként azonosítás lesz, sőt egészen modernül hat, ahogyan a két dolog részei és ezek azonosítható tulajdonságai – megőrizve a párhuzamot – fokozatosan bővülnek: *állandó mozgás – kerekek – rozsdá* az egyik oldalon, *állandó figyelem – pozitív-negatív tulajdonságok* a másik oldalon.

A költő-hadvezér Zrínyi Miklós élete, katonai és költői munkássága példa az utókor számára. Aligha véletlen, hogy a *Vitéz Hadnagy* itt következő figyelmeztető szavainak költői visszhangja támadt évszázadok múltán: „miként az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát, úgy a vitéz embernek is kell cselekedni; mikor annyiban jut állapotja, hogy nincs más mód becsületes megmaradásában, utolsó lélegzetig kell vitézséget mutatni”.

Talán feltételezés csupán, hogy szegedi egyetemi tanulmányai során megakadt a szeme Zrínyi előbbi sorain Radnóti Miklósnak, és így születtek az itt következő sorok:

S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint
 bika, aki megtorpan a tücskös rét közepén
 és fölszagol a levegőbe. Érzi, hogy hegyi erdőkön
 az őz bak megáll; fülel és elpattan a széllel,
 mely farkascorda szagát hozza sziszegve, –
 fölszagol s nem menekül, mint menekülnek
 az őzek; elgondolja, ha megjön az óra, küzd
 és elesik s csontjait széthordja a tájon a horda...
 Így küzdök én is és így esem el majd,
 s okulásul késő koroknak, csontjaim őrzi a táj.
 (*Mint a bika*)

De az is lehet, hogy csupán a „becsületes megmaradás” kényszerű ismétlődése ez a magyar sorsban és irodalomban.

Csáji László Koppány

Családi emlékfosztlányok Zrínyiekről, Rákócziakról

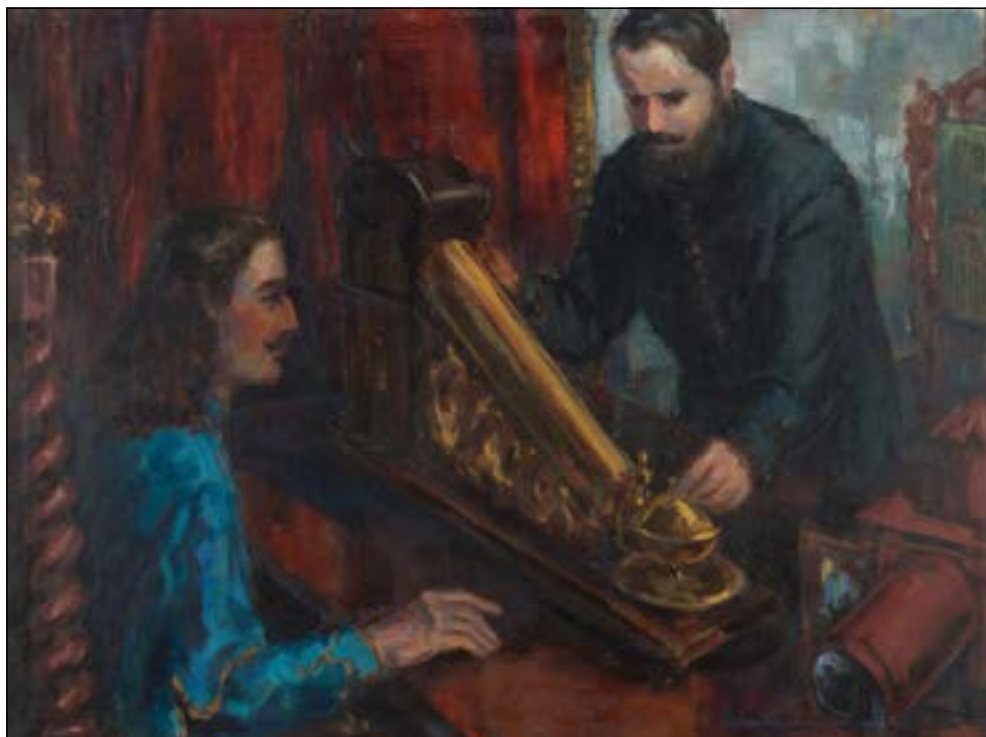
A Via Appián hurcolták, hajtották őket délre, akár a barmokat, Nápoly felé. Aki elhullott, levetkőztetve az út mellett hagyták a testét, temetetlenül. Hol volt már akkor Zrínyi Miklós és Péter, vagy épp Nádasdy Ferenc, akik katolikus létükre óvták a protestánsokat, felszóltak érdekükben! Vadkan vagy hóhér végzett velük. Szabaddá vált az út a bécsi udvar számára, hogy „pörbe idézzenek” sok száz protestáns lelkészt, és bűnbakként eltiporják őket. A református és evangélikus lelkészek perében 1671 és 1674 között több tucat prédikátort ítéltek gályarabságra, kényszermunkára. A religio volt a bűnük, nem a rebellio – zokogta otthon a gyülekezet. Capua mellett érte a halál családjunk Gócs felmenőinek egyik tagját, a gályarabságba hurcolt Gócs Mihály kálnói lelkészt is. Mondják, hogy a katolikussá lett Balassi Bálint dalát a szerencse forgandóságáról, és a szintén katolikus Zrínyi Miklós sorsáról és kitartásáról írt sorait énekelték a zsoldárok mellett a gyötrelmes gyalogúton. Egy holland tengerész 1676-ban hajóhaddal indult kiszabadítani őket, és amikor az evezőkhöz láncolt foglyokat (a túlélőket) végre felszabadította, élete legdicsebb eredményének nevezte ezt. A gályarab prédikátorok ügye nemcsak Európát rázta fel, hanem a nemzetet is – Lipót politikája megtört a konok protestáns hívek kószikláján. Ebben az időben a Csájiak is sok lelkészt adtak a hazának. Tán csak mese, hogy egyikük százéves korában

hunyt el 1760-ban, hisz a nevét már nem tudjuk. Ő ismerhette Gócs Mihályt és az 1695-ben született Csáji Mártont is, aki 1745-ben Tiszán-inneni református püspök lett negyed évszázadra. Barátja volt Rákóczi Andrásnak, aki buzgó reformátusként uradalmában védelmet adott a protestánsoknak, sőt komoly összeget áldozott arra, hogy a Felvidék e keleti szegletében birtokai szlovák ajkú lakosai is anyanyelvükön hallgassák az Igét s a zsoldárokat. Ahogy Zrínyi egyszerre volt magyar és horvát hazafi és író, vagy Bél Mátyás szlovák és magyar, úgy Rákóczi András (hazánkban az utolsó élő Rákóczi), akivel a család ezen ága kihalt, megkülönböztetés nélkül szívén viselte szlovákok és magyarok sorsát: közös nevezőjüknek tekintette a keresztyén erkölcsöt és a haza szeretetét. A 18. század közepén általa fordított, de legalábbis általa kiadott szlovák nyelvű zsoldároskönyvet máig jól ismerjük. Korunkban, amikor sokan túlértékelik és szítják a nemzeti és nemzetiségi ellentéteket (mint annak idején az osztályellentéteket), érdemes odafigyelnünk a szép számmal sorakozó ellenpéldákra is. Rákóczi Andrást az Úr 1754-ben szólította magához. Temetéséről barátja, Csáji Márton református püspök gondoskodott. Az uruktól, barátjuktól búcsúzó tömeg körében a szívre és az elmére egyaránt ható gyászbeszéd emléke sokáig megmaradt, és híre eljutott Mária Terézia fülébe is. Perbe fogták Csáji Mártont,

akinek a kancelláriához írt peres beadványai, levelei a sárospataki könyvtárban és a budapesti Ráday Levéltárban máig olvashatók. Az ellenkezéstől és összefogástól rettegő államhatalom azonban elfogatta és bebörtönözte őt. Néhányan úgy tudják, hogy a politikai foglyoknak kialakított kufsteini fellegrádban raboskodott, s ha lehet hinni a pletykáknak, éppen abban a cellában, ahova később egyik kedves református diákja, Kazinczy Ferenc is került, aki aztán könnyek közt olvasta Csáji Márton sorait a cella falán. A szlovák és magyar hívek közös kérvényei szaba-

dították ki Mártont, hogy még másfél évtizedig vezesse a felvidéki reformátusokat, támogassa hitüket, hazaszeretetüket és emberségüket.

(Korántsem mindig érdem vagy igazságosság kérdése, hogy kiket őriz meg a népelemélet, vagy kiket kanonizál egy-egy nemzet a történelemszemléletében – és kik hullanak ki tudásunk erszényéből. A családi emlékezet is csak a legritkább esetben tud két-háromszáz évre visszatekinteni. Ebben az írásomban a Csáji család tagjaitól hallott történeteket és történetfoszlányokat fűztem egybe.)

SIMÁNDI ISTVÁN ÉS II. RÁKÓCZI FERENC

Czigány István

Egy új fogalom régi köntöse

Volt-e aszimmetrikus háború
a Rákóczi-szabadságharc idején?

Nemcsak a történelem, hanem sok szempontból a hadtörténelem is ismétli önmagát. Persze nem pontosan úgy, hanem más társadalmi és technikai környezetben. Az amerikai vagy az orosz hadsereg elit katonái testpáncélcézzel, speciális sisakkal, digitális eszközökkel, precíziós fegyverekkel felszerelt harcosai a középkor lovagjait, zsoldosait idézik. Régi elvet alkalmaznak: kevés, de jól képzett és jól felszerelt harcos kell az ellenség legyőzéséhez.

Miután az atombomba pusztító erejének ismeretében a nagyhatalmak óvakodtak a közvetlen összecsapástól, megváltoztak a hadviselés formái. Előtérbe kerültek kisebb erőkkel vívott helyettesek (proxy) háborúi, valamint a partizán- vagy gerillának nevezett hadviselés. Ez utóbbi harcmód iránt az érdeklődés az indokínai, az algériai, valamint a vietnámi háborúk kapcsán növekedett meg. A problémakör leírására az angol és amerikai szakirodalomban meghonosodott az aszimmetrikus háborúk és konfliktusok fogalomrendszere, amely a katonai szempontokat a földrajzi, a társadalmi, kulturális és politikai tényezőkkel együtt vizsgálta. Dióhéjban elmondható, hogy a fenti hadtudományi terminológia szerint az aszimmetrikus háborúkban eltérő hadikultúrákat alkalmaznak, ahol a részt vevő felek fegyveres harcának megvívása és annak filozófiája is eltér egymástól. A résztvevők közti háborúkat általában jelentős katonai, társadalmi, gazdasági, valamint politikai legitimációs különbség jellemzi. Katonai téren a reguláris hadviselés ütközik az irreguláris hadviseléssel, ahol a reguláris erők is élhetnek az irreguláris taktika eszközeivel.

Egy modern terminológia régi változatai. Az aszimmetrikus konfliktus és háború terminológiáját elsőként Andrew J. R. Mack alkalmazta a 20. század afrikai és ázsiai gyarmati felszabadító mozgalmainak vizsgálatában. Mack tanulmányának címét: *Miért nem nyerhetnek a nagyhatalmak a kis háborúkban*, akár egy, a Thököly Imre vagy II. Rákóczi Ferenc felkeléséről szóló dolgozathoz is választhatnánk. A Mack által megfogalmazott problémakör, vagyis nagyhatalmak ellen felkelt, általában vazallus államok és népcsoportok konfliktusai és hadviselésük módszerei, régóta ismert, csak a vizsgálati módszer és az elnevezés volt más. Az aszimmetrikus jellegű hadakozásoknak a kora újkorban számos megjelenési formája volt, közülük legismertebbek a kisháború vagy különítményháború. Ezeket a harcászati formákat a reguláris hadviselés kiegészítéseként a németalföldi szabadságharcban (1568–1648) éppúgy alkalmazták, mint a harmincéves háborúban (1618–1648). Az oszmán–magyar határövezetben, ahol a „békeidőszakok” is összecsapásokkal teltek, a szemben álló felek a portyázásokból és rajtaütésekből álló kisháborús taktikát alkalmaz-

ták egymással szemben, így paradox módon szimmetrikus határháborút vívtak egymással.

Bár a kisháborúk harcászata a technikai fejlődés következtében sokat változott, de az alkalmazott taktikai elvek – a váratlanság, a gyorsaság, az ellenség hátországának támadása – keveset módosultak. Amikor a 18. század dinasztikus háborúiban újra széles körben alkalmazták a kisháborús taktikát, ezekről a harci eljárásokról hadtudományi munkák tucatjai jelentek meg. Köztük volt Jeney Lajos Mihály hadmérnök kapitány műve is, amely először 1759-ben „*Le Partisan*” (A portyázó) címmel franciául jelent meg. Később német, angol és lengyel nyelvre is lefordították, magyarul csak bő két évszázaddal később jelent meg.

Közismert, hogy a kisháborús hadviselés 18. századi európai térnyerésében meghatározó szerepet játszottak azok a tisztek és katonák, akik a császári-királyi hadseregből szöktek át a Habsburg Monarchia ellen harcoló hatalmak hadseregeibe, vagy a Rákóczi-szabadságharc után külhonban katonáskodtak tovább. Ezért a francia vagy porosz szolgálatba szegődött katonákat gyakran emlegették francia vagy porosz kurucként, ami nemcsak a pártállást, hanem az akkor már huszároknak nevezett könnyűlovasság szinonimáját jelentette.

A magyar könnyűlovasoknál az irreguláris taktikának évszázados hagyományai voltak, de a harcmód mestereivé az oszmánok elleni határvédelem, majd a 17. század utolsó harmadának kuruc háborúi idején váltak. Egy Magyarországot is megjárt francia tisztnak az volt a véleménye róluk, hogy tulajdonképpen lovas kalózkodók, támadásaikban nincs semmiféle szabály, ezért lehetetlen harcolni ellenük. Thököly Imre kurucainak, majd a II. Rákóczi Ferenc vezette hadseregnek egyaránt bevett harcmódja volt a portyázás, korabeli megnevezéssel a „*porta*” vagy „*aprólékharc*”. A kisháborús hadviselést azonban megkülönböztették a portyától. Bercsényi Miklós például 1707 őszén a Szilézia ellen több ezreddel végrehajtott akciót már nem amolyan „*lopó-portának*”, hanem „*detassírungnak*”, vagyis különítményharcnak nevezte.

Amint Jeney művének címe bizonyítja partizán megnevezés a portyázó harcmodort takarta. A partizán szót az amerikai függetlenségi háborúban (1775–1783) az angolok oldalán harcoló, a Hessen-Kasseli Tartománygrófságból származó katonatiszt, Johann von Ewald használta: „*Abhandlung über den kleinen Krieg.*” 1785-ben megjelent munkájában használta az általa is kedvelt harcmód megnevezésére. Több mint két évtized múlva, Napóleon spanyolországi hadjárata (1808–1814) idején honosodott meg a spanyol háború (*guerra*) szóból kicsinyítő képzővel alkotott gerilla kifejezés (kis háború), amit a spanyolok irreguláris harci módszereire alkalmaztak. Nem véletlen, hogy a franciák is átvették a megnevezést, hiszen a „*la petite guerre*”, vagyis a kis háború a francia hadtudományi irodalomban már az előző évszázadban is használatos volt.

Mivel az aszimmetrikus háború fogalmi kereteinek hadügyi vonatkozásai már a kora újkorban léteztek, ezért úgy vélem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a Rákóczi-szabadságharc eseményeit az új fogalmi keretek között vizsgáljam. A katonai, társadalmi, gazdasági, valamint politikai legitimációs különbségek elemzésével pontosabban leírhatók a kuruc háborúk, köztük a Rákóczi-szabadságharc hadseregének szervezeti és harcászati paraméterei, valamint katonai teljesítménye. A Rákóczi-szabadságharc hadseregének vizs-

galatakor három területre fókuszálok, a haderő társadalmi bázisára, a háború céljára és legitimitációjára, valamint megvívásának módjára.

A 17. század végi „rendszer váltás” hatásai a Magyar Királyságban.

Közismert tény, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelmet 1703 júniusában mindössze néhány száz felkelő fogadta a lengyel határon. Gyakran szokták idézni Bethlen Miklós erdélyi kancellár visszaemlékezését, aki a felkelés gyors tényverését úgy jellemezte, *„hogyan amely dolgot Kiss Albert hetven talpassal indította áprilisban, májusban hétszáz, júniusban hétezer, decemberben hetvenezer számra is nőjön”*. Az egykori erdélyi kancellár túlzott, mivel hetvenezer katonája még a szabadságharc tetőpontján sem volt a fejedelemnek, de Bethlen jól érzékeltette a tendenciát. A felkelés futótűzként terjedt, és a kurucok három hónap leforgása alatt birtokba vették Felső-Magyarország, a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze legnagyobb részét. Ehhez jelentős katonai erőre volt szükség, amelynek létszámát az év végén harmincezer főre becsülte a császári hadvezetés.

A Rákóczi-szabadságharc gyors sikere egyrészt a Magyarországon felhalmozódott társadalmi, politikai problémákban, másrészt a spanyol örökösödési háború (1701–1714) kitörése nyomán létrejött katonai helyzetben keresendő. A Magyar Királyság és Közép-Európa politikai és katonai helyzetét megváltoztató fordulatot a Bécsset ostromló oszmán sereg kahlenbergi veresége (1683. szeptember 12.) jelentette. Miután XI. Ince pápa hathatós közvetítésével a Habsburg Monarchia, a Lengyel Királyság és a Velencei Köztársaság részvételével létrejött (1684. március 5.) az oszmánellenes szövetség, a Szent Liga, a magyarországi mellett a Peloponnészoszi-félszigeten és Podóliában újabb front nyílt a törökellenes háborúban. Az oszmánok szívós ellenfélnek bizonyultak, mert másfél évtized kellett ahhoz, hogy Temesvár és az ekkor már Belgrádnak nevezett Nándorfehérvár kivételével az ország felszabaduljon a török uralom alól.

Az európai koalíció legalább százezer katonája esett el a magyarországi hadszíntéren, és hasonló nagyságrendű volt a sebesültek száma, de sokan lettek járványok áldozatai. Több mint nyolc esztendőn keresztül mintegy kétszázezer katona feszült egymásnak az ország középső részein, mérhetetlen terhet és szenvedést zúdítva a lakosságra. Esterházy Miklós nádor kalkulációja szerint 1683 és 1690 között az ország összesen harmincmillió forintot áldozott a hadseregre.

Már a felszabadító háború idején nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Királyság közjogi és katonai berendezkedése, valamint gazdasági irányítása alapvető reformokra szorul, amolyan korabeli „rendszer váltás” kezdődik. Azonban a bécsi udvar és a magyar rendek elképzelései között szinte feloldhatatlan ellentétek feszültek. Ami a bécsi kormányzat szerint logikus lépés, azt a magyar nemeség a rendi jogok és kormányzati szervek elsorvasztásaként, a maradék állami önállóság felszámolására való törekvésnek értékelte. Egyre valószínűbbnek látszott, hogy a jövő útja nem az érdekegyeztetés, hanem a konfrontáció lesz.

Katonai sikerei tetőpontján Bécs elérkezettnek látta az időt, hogy változtatson a Magyar Királyság a Habsburg Birodalmon belüli helyzetén, megerősítse és kiterjessze a központi kormányzati szervek hatalmát. Az 1687. évi országgyűlésen elfogadott törvények, mint például a Habsburg-ház örökös királysága vagy a rendi felkelések jogalapjául szolgáló Aranybulla ellenállási záradékának

eltörlése, ezt a törekvést szolgálták. A magyar huszáruniformisban királlyá koronázott kilencesztendő József főherceg már olyan hitlevélre tette le az esküt, mely jelentősen korlátozta a rendek jogait, kimaradt belőle az országgyűlés háromévenkénti összehívására, az ország had- és közügyeinek magyarok általi intézésére, valamint a törökkel folytatott béketárgyalásokon való rendi részvételre feljogosító passzusok.

Ráadásul a magyar politikai-katonai elit kiszorult az újonnan visszafoglalt területek irányításából. Bár az egykori hódoltságba visszatértek a megyei hivatalok, de a terület gazdasági irányítására felállított (1686) Budai Kamarai Adminisztrációt már nem a Magyar, hanem az Udvari Kamara fennhatósága alá rendelték. Hasonló intézkedés volt a magyar történetírásban elhíresült Újszerzeményezési Bizottság (Neoacquistica Commissio) (1688) létrehozása. Ez utóbbi intézmény felállítása azonban komoly egzisztenciális fenyegetettséget jelentett a nemesség számára, mivel a visszafoglalt területek birtokait a háborús költségekre és a fegyverjogra (ius armorum) hivatkozva az uralkodó gyakorlatilag államosította. Ezzel a kincstár olyan ingatlanvagyonra tett szert, amellyel szanálni tudta a hitelezőkkel és a császári főtisztekkel szemben fennálló tartozásait.

Noha a visszafoglalt területek igen kusza birtokviszonyait rendezni kellett, de a magyar birtokosok jogosultságát biztosító iratok előteremtése a másfél évszázados háborús viszonyok után sokszor lehetetlenné vált. Külön agyagi terhet jelentett a birtok becsült értékének tíz százalékát kitevő fegyverválság lefizetése, így a procedúrák évekig húzódtak.

A hódoltság felszámolásával átrendeződött az ország hadügyi struktúrája. Megszűntek a régi végvidéki főkapitányságok, valamint a hadügyek kettős, udvari haditanácsi és magyar rendi irányítása. Az újonnan szerveződő határőrvidékeket kivették a vármegyék joghatósága alól, és az Udvari Haditanács igazgatása alá helyezték. A déli határokon formálódó új oszmánellenes védelmi rendszer gerincét a császári haderő állandóan fegyverben tartott egységei alkották. Itt telepítették le a hódoltsági oszmán végvidék haderejéből átállt, illetve a Szerbia északi részéről a Magyar Királyság területére menekült délszláv – korabeli szóhasználattal rác – katonaságot, kiegészítve ezzel a határvédelmi alakulatokat.

Azonban a megszűnő végvidékek katonáinak és militarizált társadalmi rétegeinek problémájára sem a bécsi, sem a pozsonyi kormánysszervek nem találtak kielégítő megoldást. Családtagjaikkal együtt mintegy negyedmillió s tömegről volt szó, végvári vitézekről, hajdúkról, katonaparasztokról és szabad legényekről, akik egykor a várakban, földesúri magánhaderőkben, illetve a mezei hadakban teljesítettek szolgálatot. Jelentős részük célja a katonáskodás fejében kivívott régi kiváltságaik, elsősorban az adómentesség megőrzése volt. Hasonló helyzetbe került a földesúri nagybirtokok katonaparasztjainak zöme is, akiknek fegyveres szolgálatára már nem volt szüksége a földesúrnak, így őket a jobbágysorba való süllyedés veszélyeztette.

Mindezek a problémák az ország legmilitarizáltabb részének számító Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon jelentkeztek a legélesebben. Itt maradtak a legerősebbek a rendi ellenzék és a protestantizmus bástyái. Egyre nagyobb létszámban jelentek meg a kóborló katonákból, rablókból, szökött jobbágyokból

álló fegyveres csoportok, amelyek bármikor egy parasztlázadás vagy királyellenes felkelés szolgálatába állhattak.

Csak olaj volt a tűzre, amikor 1696 tavaszán a bécsi kormányservek elhárították az ország adójának duplájára, évi négymillió forintra emelését. Esterházy Pál nádor tiltakozott az intézkedés ellen, uralkodóját pedig egy új felkelés kitörésére figyelmeztette: az adók növelése elidegeníti felségedet az országtól, ha a Monarchia fegyvereire majd máshol lesz szükség, „*kiszámíthatatlan confusio [zavargás] fog keletkezni az országban*”. Erre már 1697 nyarán sor került, amelyet Thököly Imre egykori tisztjei szerveztek a Hegyalján. A török biztatására indított diverziós akciót a császári egységek és a magyar mezei csapatok két hét alatt felszámolták, de az elégedetlenség és a kuruc mozgalom hálózata továbbra is erős maradt. Esterházy jóslata akkor kezdett valóra válni, amikor újabb főúri konspiráció kezdődött, majd a spanyol örökösödési háború kitörését követően a császári ezredek nyugati frontokra vezénylésével meggyengült az ország katonai ellenőrzése. Az újabb királyellenes szervezkedést balsiker kísérte, de a vezetők közül előbb Bercsényi Miklós grófnak, majd bécsi börtönből II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek is sikerült lengyel földre szöknie.

A főurak dilemmája – hogyan indítsunk háborút? Rákóczi és Bercsényi a háborút kezdettől fogva külhoni támogatással, külhonban toborzott csapatokkal kívánták megvívni. Ebben XIV. Lajos francia és II. Ágost lengyel király támogatására számítottak. Terveik megvalósítására az Európa egészét érintő két háborús konfliktus erőterében azonban kevés esély kínálkozott. Mivel a spanyol örökösödésért való háború kezdetén a franciák kerültek fölénybe a Portugál Királyság és a Savoyai Hercegség elpártolásáig (1703), XIV. Lajos nem tartotta időszerűnek a két ellenzéki főúr támogatását. Az 1700-ban kitört északi háborúban I. Péter orosz cár II. Ágost lengyel és IV. Frigyes dán királlyal szövetségelt a svédek baltikumi hegemoniájának megtörésére. II. Ágosttól azonban hamar elpártolt a hadiszerecnse, és svéd csapatoktól szorongatva 1702-ben I. Lipót német-római császár szövetségét kereste. Ez nemcsak a franciákkal való kapcsolattartást nehezítette meg, hanem a két főúr biztonsága is veszélybe került. Ráadásul a lengyel trónért meginduló orosz–svéd hatalmi játszma hosszú évekre anarchiába süllyesztette az országot. Ez a helyzet azonban mégis lehetővé tette némi fegyveres támogatás megszerzését.

Rákóczi és Bercsényi terveinek megvalósulását elsősorban a franciabarát lengyel csoportosulások mellett Charles Du Heron francia követ segítette. Támogatást találtak a lengyel főurnaknál, Michal Radziejowsky bíboros, gnieznói prímás érseknél, Janusz Wisniowiecki hercegnél, és menedéket kaptak Adam Sieniawski belzi vajdánál. Ebben jelentős szerepet játszott Rákóczi származása és kapcsolatteremtő képessége. Ez utóbbit igen jól tudta kamatoztatni Sieniawski feleségénél, Elzbieta Helena Lubomirskánál, aki felkarolta az ifjú herceget, segédkezett elrejtésében, a politikai kapcsolattartásban és a felkelés megindításához szükséges pénz előteremtésében. Megtalálták az utat a rejtőzködő főurakhoz Thököly emberei és a magyarországi kurucok is. Először Szentiványi Sándor, Thököly Imre tapasztalt diplomatája érkezett Lengyelországba 1702 elején. Tájékoztatta a fejedelmet, hogy Magyarországon napról napra növekszik az elkeseredés, s ha kell, rövid időn belül akár négyezer fegyveres is moz-

gósítható. Később a Moldvába szorult kurucok vezetőjével, Petrőczy Istvánnal is sikerült felvenni a kapcsolatot. Az egykori kuruc katonák és nemesek kiterjedt hálózattal rendelkeztek az ország keleti felében, és a száműzetésben lévő főúrral is szoros kapcsolatot ápoltak. Thököly két egykori diplomatáját, Sándor Gáspárt, Szirmay Istvánt, valamint volt ezredesét, Rákóczi későbbi nagy hatalmú főkapitányát, Vay Ádámot 1701-ben Rákóczival együtt tartóztatják le, és a gyanúba kerültek java része is kuruc múlttal rendelkezett.

Mivel Rákóczi nem értett a katonai ügyekhez, a hadi tervezgetést Bercsényi végezte, aki tapasztalt végvidéki főtiszt volt. A francia követhoz eljuttatott emlékirata szerint a felkelés megindításához hat-nyolc ezred felállításával, vagyis egy négy-ötezer fős sereg felállításával kalkulált. Számításai szerint a három lovas és három gyalogezred négyhavi zsoldja közel negyedmillió forint, és ehhez járul a felszerelés, muníció és élelem. Ennyi pénzzel viszont senki sem finanszírozott meg egy bizonytalan kimenetelű felkelést. Sándor Gáspár már 1701 tavaszán figyelmeztette Bercsényit, ne higgyenek a francia ígéreteknak, mert annak idején Thököly Imre is csak nagy nehezen kapott százezer forintot XIV. Lajostól.

Rákóczinak és Bercsényinek hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy a francia királytól kapott pénz és a lengyel urak kölcsönei legfeljebb néhány száz katona felfogadására lehetnek elégségesek. 1703 tavaszán azonban a Tiszaháton kitört felkelés olyan kedvező helyzet teremtett az ország keleti felében, hogy csekély anyagi forrással és némi külföldi támogatással is megindíthatóvá vált a háború. Amikor a fejedelem átlépte (június 16.) a határt, már rendelkezett egy kisebb, külhoni katonákból álló alakulattal, s előnyt jelentett, hogy saját birtokain indította meg akcióját.

A szegény ember háborúja. A hadművelet mégis kudarcсорozattal indult. Előbb Károlyi Sándor szatmári főispán vármegyei hadai Esze Tamás és Kis Albert idő előtt zászlót bontott csapatát verték szét Dolhánál (június 7.), majd Rákóczi Munkácsig nyomuló katonaságát a Montecuccoli-vértesek készítették visszavonulásra (június 24.). Mindez azonban nem bizonyult végzetesnek, mert ekkor már több felkelő csoport működött a térségben. Bár a fejedelem a munkácsi fiasco után a lengyel határig hátrált, de Csáky István Bereg vármegyei főispán és szatmári magyar főkapitány vármegyei és német katonái a Szatmár vármegyei Csegöldnél vereséget szenvedtek (június 29.) egy másik kuruc csapattól. Gyulay Ferenc alezredes szerint, aki ezekben a hetekben a Bagossy-ezred regrutáit gyűjtötte össze erről a területről, a Tisza és a Szamos melléke „*rakva volt kuruczczal*”, sőt sokan már a Tiszán is átkeltek. Ezek a sokszor csak néhány tucat katonából álló egységek látszólag szervezetlenül portyáztak a vidéken, és teljes bizonytalanságban tartották a császári helyőrségeket és a megyei katonaságot. Kitűnően éltek a megtévesztés és rémhírterjesztés eszközeivel. A Rákóczi oldalán megjelenő néhány tucat zsoldos már elegendőnek bizonyult a külföldi támogatás demonstrálására, amelyet a hír 15 000 főre növelt. A köztük lévő néhány tatár láttán sokan már Thököly Imre és Petrőczy István több ezer fős török és tatár hadának közeledtét is híresztelték. Gömrey János szécsényi udvarbíró július elején például úgy tudta, hogy Rákóczi ötezer francia katonával Munkácsot ostromolja, és sok kuruc és kozák van vele.

A pszichológiai hadviselés korabeli eszközeit később is nagy sikerrel alkalmazták. Károlyi Sándor az első dunántúli hadjárat idején (1704. január–március) azzal tévesztette meg ellenfeleit, hogy pátenseit Rákóczi magyar, svéd, lengyel, tatár és német hadait „*commandérozó*” generálisaként küldte szét, szólította fel engedelmességre a lakosságot. Mivel a portyázó kurucok ruházata hasonlított a törökökéhez, és tatárok voltak köztük, ezért olyan rémhírek kaptak lábra, amelyek szerint magyar és török csapatok jönnek a császárváros elfoglalására.

Bár a császári parancsnokok, a vármegyei vezetőkhez hasonlóan, kezdetben lebecsülték a szedett-vedett paraszthadnak tartott felkelőket, de Rákóczi megjelenésére, valamint a lengyel, francia, török és tatár segítség hírére tekintettel óvatosabbak lettek. Elsősorban a várak biztonságát tartották fontosnak, és a helyőrségekből csak kevés katonát irányítottak a felkelők ellen. Friedrich von Löwenburg ezredes szatmári várparancsnok, a Montecuccoli vérteszred és a szatmári császári helyőrség katonáival, valamint a vármegyei csapatokkal be akarta keríteni Rákóczi a Tiszához igyekvő kurucait, de a haditerv nem működött. Nem ismerjük a részleteket, azonban a környéken sűrűsödő kuruc potyák és a hatékony dezinformáció következtében a parancsnokok elbizonytalanodtak és harc nélkül visszavonultak.

Pedig a sikerre lett volna esély. A közel 3000 főre duzzadt és akkor még főként gyalogosokból álló kuruc derékhad az esőzésektől és áradásoktól sáros utakon nehezen haladt előre, és az amúgy is fegyelmetlen alakulatok elszakadtak egymástól. Mivel a lovasok érkeztek először a Tiszához, a Rákóczi-szabadságharc első sikerének tekintett tiszabecsi összecsapásban (július 14.) mindössze 70 nemesi felkelő és császári katona küzdött meg Ocskay László és Borbély Balázs 3-400 fős csapatával. Ezt követően már gyorsan peregtek az események. A következő napokban a kuruc had átkelt a folyón, Bóné András vezetésével csatlakoztak a bihari hajdúk. Hamarosan meghódolt a gazdag Debrecen városa, Bercsényi pedig a szabolcsi hajdúkat állíttatta csatasorba. Két fontosabb vár, Kálló és Ecsed őrsége is csatlakozott a kurucokhoz, ahol már fegyvereket és ágyúkat is zsákmányoltak.

1703 végéig a két hadviselő fél között egy klasszikus aszimmetrikus háború bontakozott ki, amelyet elsősorban a társadalmi támogatottságban, a létszámviszonyokban és harcászati meglévő különbségek jellemeztek, de jelentős szerepet kapott a megtévesztés, a hírek manipulálása. Rákóczi a háború megvívását kezdetben egy jelentős létszámú reguláris hadsereg élén képzelte el, amely hatalmi súlyt és legitimitációt biztosított volna számára. Szándéka az adott hatalmi viszonyok között azonban ábrándnak bizonyult, így vállalva a politikai és katonai kockázatot, a kuruc felkelés élére állt. Reguláris helyett aszimmetrikus háborúval, vagyis a szegény ember hadviselésével kellett hozzálátania céljai megvalósításához. Megfelelő külföldi támogatottság hiányában a lakosság politikai elégedetlenségére és a keleti ország rész militarizált társadalmi rétegeinek – elsősorban a vitézlő rendnek – a támogatására, valamint a helyi és anyagi erőforrásokra kellett támaszkodnia.

Thököly Imre egykori tisztjei és politikusai, valamint a török elleni háborúk veteránjai kezdettől fogva a felkelés körül bábáskodtak. Már a tiszaháti felkelés résztvevőinek többsége is egykori katona vagy katonáskodó nemes, a vezetők közül pedig egyedül a jobbágyi származású sókereskedő Esze Tamás nem ren-

delkezett katonai múlttal. A szervezkedés szálaira utal, hogy Rákóczi a lengyel határon lévő táborában többek közt megjelent Bóné András, a bihari kurucok vezére, és a hajdúvárosok követei. Bóné Thököly lovas hadnagya volt, majd 1685-től a király szolgálatában a Sennyey ezred kapitánya. Az elkövetkezendő hetekben sorra csatlakoztak azok a tisztek, akik a bujdosó kuruc felkelés idején (1672–1685) kezdték, majd a felső-magyarországi hadtest mezei ezredeiben a török elleni háborúban folytatták katonai pályájukat. Ezek közé tartozott Bozóky Pál, Deák Ferenc, Gödény Pál, Ibrányi László, Kos Mihály, Orosz Pál, Sennyey István és az emblemikus kuruc veterán, az enyickei csata (1672. szeptember 14.) hőse, újvárosi Szócs (Szúcs) János.

Kezdetben valóban komoly kockázata volt egy parasztfelkelésnek, de a zendülők között hamar a katonák kerültek túlsúlyba. Erre kora nyáron került sor, amikor a császári-királyi hadsereg magyar ezredeibe (Bagossy, Batthyány, Ebergényi, Deák) toborzott legénység közül több száz katona csatlakozott a felkelőkhöz. Ezek közé tartozott Ocskay László, az Ebergényi huszárezred katonaszökevénye, és Borbély Balázs, a Semsey lovasezred volt főhadnagya. Mivel a lakosság jelentős része eleve rendelkezett fegyverekkel, az egykori kuruc és végvidéki tisztikarnak nem jelentett különösebb gondot a katonaság talpra állítása.

A reguláris ezredek a spanyol örökösödési háború frontjaira vezénylése után a császári hadvezetés nem tudott megfelelő erőket mozgósítani a gyorsan terjedő felkeléssel szemben. Egyedül az éppen nyugatra tartó Montecuccoli-vértesek visszafordításában bíztak, de a kilencszáz fős egység nem bírta a napról napra szaporodó ellenséggel. Az Andrássy, Ebergényi, Bagossy, Batthyányi ezredekbe toborzott újoncok bevetését meg sem kísérelték, hanem feltűnő gyorsasággal nyugat felé vezényelték őket, nehogy további katonák szökjenek a kurucok közé.

Az egyetlen számottevő reguláris erő – mintegy 8500 fegyveres –, amely felszámolhatta volna a Felső-Tisza vidékén kibontakozó felkelést, Erdélyben állomásozott. Bécsben a Rákóczi török támogatásáról szóló hírek, Thököly katonáinak Moldvából, a Temesközből történő beszivárgásai miatt komolyan tartottak az oszmánok támadásától. Ráadásul a francia diplomácia mindent megtett, hogy a kuruc felkelés aktív támogatására bírja a Portát. Erre 1703 őszén a fejedelem is kísérletet tett, amikor követeket küldött a nagyvezérhez. A hatékony dezinformáció és Thököly katonáinak megjelenése meghozta gyümölcsét, mert Louis Rabutin de Bussy lovassági tábornokot a fejedelemség védelmére utasították. Végül Dietrich von Glöckelspeg tábornok parancsnoksága alatt Erdélyből csupán ötszáz lovas irányítottak a szatmári őrség megerősítésére.

A felső-magyarországi császári helyőrségek sem bővelkedtek a katonákban. Jelentős részük a csökkent harcértékű szabad századokban szolgált, vagy az egyre megbízhatatlanabbá váló magyar fegyveresekből állt. Ráadásul a fizetetlen legénység fegyelmét a parancsnokok csak nehezen tudták fenntartani. Huszt várának parancsnokát, Gottfried Eytner példálul a fellázadt őrség megölte (1703. augusztus 17.), és kaput nyitottak a kurucoknak.

Nagyobb létszámú mezei haderőt csak a katonai határvidékeken letelepített rác katonaságból tudtak a felkelők ellen irányítani. Mivel a rác katonaságnak harcmodora és fegyverzete a kurucokéhoz volt hasonlatos, a felkelőknek velük

szemben jóval nagyobb esélyük volt a sikerre, mint a reguláris császári alakulatokkal szemben. Azonban kezdettől fogva rendkívül kegyetlen és sok áldozattal járó küzdelmet vívtak egymással. Ennek legfőbb oka elsősorban még a török ellen vívott határháborúk idejéből táplálkozó egymás elleni gyűlölet volt.

Az első nagy összeütközésekre 1703. július végén került sor, amikor Jovan Tököli-Popovič aradi rác parancsnok német katonasággal megerősített csapatai, megtámadva a bihari kurucokat, végigpusztították falvaikat. Erre válaszul Bercsényi Miklós elfoglalta a rác katonavárost, Váradolaszit, amelynek védőit és lakosait kardélre hányta, településeik ellen pedig megtorló akciót indított. Amíg a császáriak és a felkelők között viszonylag ritkán fordultak elő a lakossággal és a hadifogyokkal szembeni ilyen méretű megtorlások, addig a rácok és a kurucok a magukat megadókat, a foglyokat, sebesülteket kölcsönösen felkoncolták, egymás településeit feldúlták, asszonyaikat és gyermekeiket megölték vagy fogságba vetették. Ebben a légkörben kevés esély adódott a politikai megegyezésre, annál is inkább, mert a bécsi udvar időben megerősítette a rácok privilégiumait, Rákóczi pedig nem tudott olyan pluszjogosítványokat adni, amikért pártállásukat megváltoztatták volna.

A Rákóczi vezette kuruc felkelők az ország északkeleti sarkából kiindulva nyugati és déli irányban legyezőszerűen nyomultak előre. Bár az alig száz fővel védett Szolnokot sikerült rohammal bevenniük, de megfelelő tüzérség és gyalogság hiányában a nagyobb létszámú őrséggel rendelkező erődítményeket (Munkács, Szatmár, Ungvár) csak blokád alá vették. Egyedül Tokaj váránál próbálkoztak formális ostrommal, de miután az itt lekötött csapatok java részét az október második felében a Lévánál meginduló császári ellentámadás elhárítására koncentrálták, abbahagyták a hadműveletet.

1703 elején a magyarországi török háborút és a bécsi követi posztot is megjárta Louis Hector Villars marsall ugyanis egy Bécs elleni támadásra vette rá uralkodóját. Úgy vélte, az egyesült bajor és francia hadsereg akciója „rettegést” visz a Német-római Birodalomba, és békére kényszeríti a császárt. Villars gyorsan felismerte a magyar felkelésben rejlő lehetőséget, és már 1704 elején a velük való egyesüléssel számolt.

Rákóczi és Bercsényi is erre az egyesülésre építette haditervét, ezért az ősz folyamán minden erőt a Felvidék nyugati részének birtokbavételére koncentráltak. Egy ideig úgy tűnt, hogy a haditerv beválik. A császári seregek nyugaton egymás után szenvedték el vereségeiket, a francia-bajor seregek pedig megközelítették Passaut. Magyarországon a kuruc felkelők ősz elejére elérték a Garam folyót, és elfoglalták a gazdaságilag stratégiai fontosságú bányavárosokat. Az egyre jobban szervezett kuruc seregeknek délen sikerült visszaverniük a rácok támadásait, Huszt és Nagybánya birtokbavételével pedig Erdély felől is biztosították az elfoglalt országrészt. A Montecuccoli vérteszred visszavonult Kassára, a kisebb várak magyar őrsége kaput nyitott a kurucoknak, a vármegyei csapatok alig fejtettek ki ellenállást, katonáik elszéledtek vagy Rákóczi zászlói alá álltak.

Minden bizonnyal Rákóczit és Bercsényit is meglepte, hogy az első hetek kudarcait követően alig fél év alatt a nagyobb várak kivételével elfoglalták a Felvidéket, a Tiszántúl és a Duna–Tisza közének nagy részét. A gyorsan pergő és változó eseményeket jól mutatja, hogy 1704. január 11-én ötezer emberével

kuruc generálisként az a Károlyi Sándor kelt át a Csallóközből a Dunántúlra, akit fél éve Bécsben még sokan vézsmadárnak tartottak, amikor felhívta a figyelmet a császári politika és a keleti országrészben kibontakozó felkelés veszélyeire. Azóta a császári udvarban is belátták a tévedést. De Károlyi éppen akkor érkezett, amikor a politikában minden a feje tetejére állt.

Néhány héttel előbb jelentett csődöt a legnagyobb hitelező, az Oppenheimer bankház, magával rántva az egész államháztartást. A franciákkal vívott háborúban a császári csapatok mindenhol defenzívába kerültek, még több katonára lett volna szükség, de a meglévők zsoldhátralékait sem tudták kifizetni. Megbukott az Udvari Kamara, valamint az Udvari Haditanács elnöke, Gotthard Heinrich Sallaburg, Heinrich Franz Mansfeld tábornagy. Mansfeld érdemben már nem intézkedett, az utódjának kiszemelt Savoyai Eugén, magyarosan Savoyai Jenő herceg pedig még nem volt pozícióban. Jórészt ennek tulajdonítható a császári politikai és hadvezetés 1703 nyarán tapasztalható benujltsága, amely, társulva az ellenfél lebecsülésével és a meglepetés erejével, jelentős katonai és politikai előnyhöz juttatta a kuruc mozgalmat.

Bécs a pénzügyi és hatalmi krízis közepette későn reagált a magyarországi felkelésre. Lényeges politikai engedményekre az udvar mégsem volt hajlandó. Néhány vérszegény intézkedése (amnesztia, az adó és a só árának csökkentése) hatástalannak bizonyult. Ezzel együtt kudarcba fulladt a katonai támadás is. Leopold Schlick tábornagy a bajor frontról átvezényelt 5200 fős seregének és Forgách Simon vezérőrnagy 2000 fős magyar katonaságának sikerei nem bizonyultak tartósnak. Csak rövid időre sikerült visszafoglalniuk a bányavárosokat, mivel a Bercsényi és Károlyi vezette kuruc főerőktől vereséget (november 15.) szenvedtek. Amikor Gyulay Ferenc alezredes a Pó folyó mentén lévő Mirandolánál értesült a császáriak lévai vereségének híreről, tömören annyit jegyzett fel naplójában: *„az magyarok Generális Slic Forgács Simont megverték és Lévát s Zólyomot megúván, mindennap szaporodnak s hogy már oly erőssek, hogy az császár hadai teljességgel semmit sem tehetnek”*. A Felvidék nyugati felében a kuruc csapatok ekkor valóban négyszeres túlerőben voltak, de Gyulay tévedett.

Savoyai Jenő tábornagy, az Udvari Haditanács új elnöke 1703 végén otthagya Bécsset, Pozsonyba sietett, és személyesen szervezte meg a nyugati országrész védelmét. Minden nélkülözhető császári erőt a magyar határra irányított, hogy megállítsa a felkelést és megakadályozza a bajorokkal való egyesülést. Úgy vélte, a felkelők és a franciák tartós sikerei esetén csak idő kérdése az oszmán beavatkozás Magyarországon, ami végveszélybe sodorhatná a dinasztiaát. Magyarországon csak egy hadászati erőegyensúly kiharcolását és Erdély megtartását tartotta lehetségesnek.

XIV. Lajos francia király, Rákóczi mozgalmának sikerei láttán, szövetségi ajánlatot tett, pénzt és tiszteket küldött Magyarországra. Formális szövetséget azonban sohasem kötött a fejedelemmel. A király ugyan nem volt bőkezű, de a kurucoknak minden fillér számított. Jelenlegi ismereteink szerint a szabadságharc nyolc esztendeje alatt mintegy egymillió-hétszázötvenezer rajnai forintra tehető a francia segély összege. Ez valamivel több, mint a kuruc uralom alatt álló országrészre 1706-ban kivetett állami adó összege, de eltörpül a kuruc haderő (1704–1709) évi több mint ötmillió fenntartási költségei mellett. XIV. Lajos

jó üzletet kötött, mivel nem túlzottan nagy befektetés árán a kuruc hadsereg a rác katonaság mellett 15-20 ezres reguláris katonaságot kötött le, és a Habsburg uralkodó Magyarország hadipotenciálját sem tudta szolgálatába állítani.

Miután a francia-bajor seregek lendületesen törtek előre a Duna völgyében, és 1704 elején elfoglalták Passaut, felcsillant a remény a katonai egyesülésre. Ennek legelőnyösebb terepének a Duna jobb partja kínálkozott, ezért a kuruc hadvezetőség mindent megtett a Dunántúl elfoglalására. Kétszer is megpróbálták birtokba venni az országrészt. Károlyi Sándor első kísérlete fiaszkóval végződött, de kudarcot vallott az áprilisban Rákóczi oldalára állt császári- királyi vezérőrnagy, Forgách Simon hadművelete is. Bár Forgách háromszoros erőfölényben veszített csatát (1704. június 13.) Siegbert Heister tábornaggal szemben a Győr melletti Koroncónál, de a kuruc csapatoknak még több mint két hónapig sikerült tartaniuk a Dunántúlt.

Időközben a Habsburg Monarchiának sikerült úrrá lennie a pénzügyi krízisen. Vagyonadót vezettek be, az arisztokráciára és egyházra kényszerkölcsonket vetettek ki, a pénzügyi problémák hosszabb távú megoldására pedig megalapították (1705) az állami pénzügyként funkcionáló Bécsi Városi és Girobankot. Angol és holland szövetségeseik az új csapatok felállítására hárommillió kölcsont folyósítottak, John Churchill Marlborough herceg vezetésével pedig 40 000 fős hadsereg indult Bajorországba, hogy a császári csapatokkal együtt megállítsák a francia-bajor erőket. Erre előbb Donauwörthnél (1704. július 2.), majd (1704. augusztus 13.) Höchstädtnél került sor, ahol a szövetséges császári és angol sereg vereséget mért a francia-bajor csapatokra. Ezzel szertefoszlott a kurucok francia csapatokkal való egyesülésének lehetősége.

„Féloldalas” hadsereggel a reguláris háborúba. Rákóczi és a körülötte csoportosuló politikai és katonai vezetők között felvetődött a kérdés: hogyan tovább? Nyilvánvalóvá vált a háború elhúzódása, ezért elodázhatatlanná vált a felkelés közjogi helyzetének rendezése, a vármegyékre alapozott új államgépzet kiépítésének befejezése és a hadsereg szervezetének és harcászatiának korszerűsítése. Ez utóbbi igen sürgető volt, mert a nagyobb létszámú császári erők megjelenésével sorra kiütköztek a hadsereg hiányosságai és a portyázó hadviselés korlátai.

Történelmi köztudatunkban a Rákóczi-szabadságharc hadereje kuruc hadsereggént rögzült. A fejedelem azonban a Thököly idején politikailag kompromittálódott kuruc megnevezést hivatalosan nem vállalta. Kezdetől fogva igyekezett rendi-nemzeti mozgalma számára legitimitást teremteni. Erdélyi fejedelmi címének megszerzése ebben központi szerepet játszott. Kezdetben a német-római szent birodalmi herceg címét használta, és a hadsereg, valamint a vármegyékre támaszkodva kormányzott. 1704 nyarán történt megválasztásától kezdve az erdélyi fejedelmi címet is használta. A fejedelemség trónjának birtoklása szövetségkötési törekvései és külföldi legitimitációja miatt volt fontos. Rákóczit az 1705. évi szécsényi országgyűlésen megalakult rendi konföderáció vezérlő fejedelmévé választotta, így a parancsnoksága alatt lévő katonaság ettől kezdve a szövetkezett rendek hadseregének tekinthető.

A fejedelem egy „féloldalas” hadsereget „örökölt”, amelynek katonái szinte kivétel nélkül könnyűfegyverzetűek voltak és az irreguláris harcmódhoz értet-

tek. Ez a sajátos hadügyi struktúra a török elleni határvédelemi harcok, illetve a Habsburg Monarchián belüli hadügyi „munkamegosztás” eredményeként jött létre. Miután a magyarországi katonaság döntően a török elleni határvédelmet látta el, fegyvernemi jellege és harcászata ezekhez a feladatokhoz idomult. Az állomány közel kétharmadát a könnyűlovasok, vagyis a huszárok alkották, a többit a mozgékony könnyűgyalogos alakulatok tették ki, akiket egyre inkább hajdúknak neveztek. A reguláris harcászatra kiképzett nehézfegyverzetű gyalogos, lovas és dragonyos egységeket a hadi helyzettől függően az örökös tartományokból és a Német-római Birodalom területeiről vezényelték a magyarországi végekre. Mivel a harmincéves háborútól kezdődően a nyugat-európai hadviselésben felértékelődött a könnyűlovasság és vele együtt a kisháborús harcászat szerepe, a török–magyar határháborúban szocializálódott magyar katonaságnak igen nagy hasznát vette a császári hadvezetés. Bádeni Lajos, aki a magyar lovasság harcmódorában rejlő előnyöket a törökellenes háború idején ismerte meg, alkalmazásukat a nyugati fronton olyan fontosnak tartotta, hogy a Rajna menti csapatok főparancsnokságát 1693-ban csak úgy volt hajlandó átvenni, ha tízezer huszárt vihet magával. Később, a spanyol örökösödési háború elején pedig azt tervezte, hogy a magyar huszárezredek, dragonyos alakulatokból és a csekély számú gyalogságból álló különítményével elfoglalja Versailles-t.

Magyarországon fordított volt a helyzet, itt a reguláris harcmódhoz értő katonaságot kellett pótolni. Rákóczi éppen ezért kívánta a felkelést reguláris ezredek élén megindítani. Viszont az a néhány száz Lengyelországban toborzott katona sem volt jártas a reguláris harcmódban. Külföldi zsoldosok felfogadására továbbra sem volt pénz, francia csapatok érkezésére pedig már nem számíthattak.

A hadügyi önállósodásból fakadóan számos egyéb feladat is adódott. Ezek közé tartozott a rendi hadszervezet reorganizálása, a hadsereg reguláris kereteinek megteremtése. Mivel a tisztikar zöme a császári–királyi, valamint a rendi haderőben szolgált, így a hadseregszervezés során annak szervezeti mintáit követték. Ennek nyomán a hadsereg felépítése, hadkiegészítése rendkívül bonyolulttá vált, mivel a nemesi hadkötelezettség alapján felállítandó alakulatoktól a portális, a mezei, valamint a reguláris zsoldos csapatokig terjedt. Fegyvernemi arányai az előző évtizedek magyarországi katonaságának viszonyait tükrözték, alapvető taktikai és gazdálkodási egységét pedig az ezred alkotta.

Az első reguláris egységek – három reguláris gyalog- és három (karabélyos) lovasezred – szervezését 1705 elején, a következő év tavaszán pedig hat gyalog- és négy dragonyos ezred felállítását határozták el. Ezeket az alakulatokat igyekeztek harcedzett, fegyelmezett katonákkal feltölteni, rendszeres kiképzésben és ellátásban részesíteni. A kuruc hadsereg harcászati regularizálásának végrehajtását, vagyis a „német minta után való” hadakozás eltanulását a fejedelem kezdetben nem Bercsényi Miklós főgenerálisra, hanem Forgách Simon tábornagra bízta. Választása logikus volt, mivel ő volt az egyetlen tábornok, aki a császári–királyi hadseregből csatlakozott a kurucokhoz. Gazdag harci tapasztalatokat mondhatott magáénak. Harcolt a törökök és a rajnai hadszíntéren a franciák ellen. Kanizsai és győri helyettes főkapitányként (1695–1701, 1701–1703) a hazai katonai igazgatást és vitézlő rendet is megismerte. A tábornagy a

reguláris alakulatok legénységét az átállt vagy szökevény németekből és francia katonákból állította fel, akik közé magyarokat osztott be. Úgy vélte, a magyarok az idegen katonák között megszokják a zárt harcrendet és elsajátítják a kötelék-harcászatot. Az egységek élére német és francia, illetve olyan magyar tisztet állítottak, akik jártasak voltak a reguláris harcászatban. Louis Fierville de Herissy, Karl Bremer és Czelder Orbán ezredeseket bízták meg a gyalogos egységek, míg ifjabb Barkóczy Ferenc, Palocsay György ezredest és Esterházy Antal tábornokot a karabélyos alakulatok vezényleésével.

A közhiedelemmel és a szakirodalmi vélekedésekkel szemben a kuruc hadseregben a mezei, vagyis az irreguláris és a reguláris ezredek közti megkülönböztetés nem a harcászatban, hanem az ellátásban meglévő különbségeket takarta. Elvileg a hadsereg egészére igyekeztek a központi fegyver-, lőszer-, zsold- és élelemellátást kiterjeszteni, de az anyagi erőforrások hiánya miatt a régebbi hadszervezési megoldások is tovább éltek. Ha egy ezredet regularizáltak, akkor a katonák saját felszerelését megvette az állam. Ettől kezdve ezek a tárgyak (fegyver, ruha, lábbeli, ló) az állam tulajdonai lettek, így a katona ezeket már csak szolgálati ideje alatt használhatta. Ha viszont egy ezred, például a tetemes zsoldhátralék miatt, úgy döntött, hogy leteszi a „regulát”, akkor az elmaradt fizetés fejében a kincstári felszerelés újra a katona tulajdonává vált, amint ez 1706-ban az ifjabb Barkóczy Ferenc ezredének esetében történt. Ennek következtében a kuruc haderőben egyszerre folyt az ellátás regulációja és deregulációja, ami eleve gátat szabott a taktika átformálásának is.

Forgách Simon 1706 végi letartóztatását követően a haderő korszerűsítésének feladatait Bercsényi Miklós főgenerális vette át, aki Forgách Simonnal ellentétben elsősorban a hazai hagyományokra épített, és a csapatok regularizálását „csak módjával”, lassabban folytatta. Az általa bevezetett újítások jó része, mint például a brigádrendszer, nem taktikai korszerűsítést, hanem adminisztratív átszervezést jelentett. Bercsényi egyébként is kételkedett a magyar katonaság reguláris harcmóddhoz való szoktatásában. Meglátása szerint: *„Ez a voluntér lélekből származó magyar soha bizony nem szegezi magát hópénzhez és az Edictumokhoz az maga kedvit. Akár micsoda obedienciára (engedelmességre) fogjuk is rendre az magyart, de későn szokik másként harcolni, vagy űz, vagy szalad. Még Mátyás király ideiben sem magyar volt az fekete had.”*

A reguláris hadsereg jogi kereteit tartalmazó általános katonai szabályzatot, a „Regulamentum Universalé”-t és a hozzá kapcsolódó haditörvényeket az ónodi országgyűlésen (1707, X. törvénycikk) iktatták törvénybe. Az általános katonai szabályzat elfogadása fontos állomása volt az önálló haderő kiépítésének, mivel először foglalták egységes rendszerbe a magyarországi katonaságra vonatkozó szervezési szabályzatokat, utasításokat és törvényeket. A jogszabályok, s azok betartatása azonban csak eszköz a csapatok belső életének és morális tartásának szabályozására, ám a hadsereg ütőképessége döntő mértékben az anyagi lehetőségektől és a harcászati jellemzőktől függ.

A katonai közigazgatás egységei a „generalátusok” voltak, amelyek a törököktől visszafoglalt területekkel kiegészítve lényegében a volt végvidéki főkapitányságok (kassai, érsekújvári és dunántúli) beosztását követték. Ezek keretében működött a kuruc hadsereg ellátására hivatott hadbiztosi rendszer, amely 1705 közepére állt össze többé-kevésbé egységes szervezetté. Külön hadbiztosi

hivatalokat hoztak létre a katonák élelmezési és felszerelési (fegyver, lőszer, egyenruha) ügyeinek intézésére. Részletesen szabályozták a vármegyei és a hadbiztosi intézménynek a hadellátás területén történő együttműködését, ahol felhasználták a királyi kormányzat által bevezetni kívánt gyakorlat elemeit is. Bár a két intézményrendszer között mindennaposak voltak a súrlódások, a katonák élelmezését és ruházati ellátását a kisebb-nagyobb zökkenők ellenére sikerült megoldani.

A hadsereg létszáma 1704 és 1708 között átlagban 40-45 000 fő körül mozgott, ami jó ideig kétszeres létszámfölényt jelentett a császári haderővel szemben. Ennél azonban jóval több katona fordult meg a hadseregben, mivel a csapatok egy része váltotta egymást, vagy a tömeges szökések miatt új toborzásokat kellett elrendelni. Mivel az állami pénzbevételek és terményadók a hadikiadások alig felét fedezték, a hiányzó anyagi erőforrásokat a katonaság változatos módszerekkel, többek között rekvirálásokkal, sarcolással, az „égetések” megváltásával, jobb esetben marhakereskedelemből igyekezett pótolni. Ezeket a módszereket előszeretettel alkalmazták a Habsburg örökös tartományokba vezetett portyák során, de a hiányzó összegeknek a hátországból is sokszor „kardból kellett kitelni”. A kuruc hadsereg ez utóbbi gyakorlata azonban komoly feszültségeket eredményezett a lakosság körében. Mindezt csak tetézték az 1705 és 1707 között az ország belsejében folyó hadműveletek, melyek során az Erdélybe, majd onnan a Dunántúlra vonuló császári hadsereg utánpótlásának megakadályozása érdekében tömegesen telepítették ki a lakosságot, többek közt az ország legnagyobb lélekszámú városából, Debrecenből.

A reguláris taktika elsajátításának és gyakorlatba történő átültetésének elengedhetetlen követelménye lett volna a katonák korszerű fegyverzettel történő ellátása is. Csakhogy a modern fegyverzetet a szűkös pénzügyi források, az akadozó fegyverimport, valamint a szűkös helyi gyártókapacitás miatt nem tudták kellő mértékben előteremteni. 1705 tavaszán II. Rákóczi Ferenc XIV. Lajos követének, Des Alleurs márkinak lesújtó képet festett a hadai fegyverzetéről, amely *„olyan gyatra, hogy nincs egyetlen ezred sem, melynek megfelelő lenne a felszerelése”*. A mustrakönyvek tanúság szerint még a legjobban fel-fegyverzett lovasezredekben is csak a legénység 80-90 százaléka rendelkezett karddal, 30-50 százaléka puskával vagy karabéllyal; pisztollyal pedig alig a felét tudták ellátni. Nem volt jobb a helyzet a gyalogság lőfegyverrel való ellátottsága terén: átlagban a legénység háromnegyedét tudták ellátni, a szurony használatával pedig csak elvétve találkozunk. Különösen nyomasztóak ezek az adatok a császári hadsereg hasonló paramétereivel összevetve, ahol a kisebb hiányosságoktól eltekintve teljes volt a lőfegyverrel való ellátottság.

Miután a csapatok harcászati regularizálása, valamint a fegyverzeti ellátottság területén sem sikerült számottevő eredményt elérni, ráadásul a csapatok fegyelmét sem sikerült kellőképpen megszilárdítani, így a császári haderővel történt nyílt csatákban a kuruc hadsereg szinte törvényszerűen vereséget szenvedett. Rögtön tegyük hozzá, hogy a Habsburg Monarchia ekkor a kontinens egyik legjobb hadseregét mondhatta a magáénak. Katonaszágát olyan tisztek vezették, akik éveken át szolgáltak Magyarországon, és jól ismerték a terepet, a politikai viszonyokat és a helyi fegyveres erőt.

Már a Koroncónál elszenvedett vereség is intő jel volt, de a legsúlyosabb fiasco Trencsénél (1708. augusztus 3.) érte a kuruc haderőt, ahol háromszoros túlerőben szenvedtek vereséget Siegbert Heister tábornagy kizárólag lovasokból álló seregétől. A legnagyobb esély talán Nagyszombatnál (1704. december 26.) kínálkozott a győzelemre. Itt a németekből álló Scharudi-zászlóalj csata közbeni átállása mellett a vezetési hibák, a fegyvernemi együttműködés hiánya és a csapatok fegyvelzetlensége vezetett a kudarchoz. A lovasság gyorsan áttörte az ellenség vonalait, de ahelyett, hogy a gyalogság támogatásával felszámolták volna a maradék ellenállást, fosztogatásba kezdtek. Ezzel időt és lehetőséget adtak az ellenfél vezetésének, hogy megtépázott csapatait rendbe szedje, majd ellentámadásba menjen át. Hasonló feladatot a kuruc tisztikar képzettségéből fakadóan nem tudott végrehajtani, mivel nem értett a reguláris hadviselés metódusaihoz, jelen esetekben a fegyvernemi mozgások és támogatások összehangolásához. A legnagyobb gond mégis az volt, hogy a tisztek zöme formális csatában sem vett részt, mivel a könnyűlovasságot a császári hadvezetés az előző évtizedekben egy-két kivételtől eltekintve nem alkalmazta a támadásokban. Nem véletlen, hogy az előző évszázadban a Bocskai-szabadságharc és az erdélyi fejedelmek királyellenes harcaiban egyszer sem bocsátkoztak nyílt csatába.

Nyílt ütközetben akkor sikerült győzni a kisebb létszámú császári erővel szemben, amikor az ellenfél soraiban jelentős volt a hasonló harcmodorral és fegyverzetel rendelkező rác és horvát katonaság létszáma, mint például Szomolányánál 1704-ben, Győrvárnál 1706-ban, Kölesdnél pedig 1708-ban.

Mindezek ismeretében joggal merülhet fel a kérdés: milyen tényezők tették lehetővé, hogy a kuruc csapatok 1704–1708 között megőrizték a viszonylagos katonai erőegyensúlyt. Habsburg-oldalról elsősorban a császári csapatok nyugati lekötöttsége, kuruc részről pedig a külföldi katonai támogatás elmaradása és a haderő modernizálásának elégtelensége szabott gátat a hadihelyzet alapvető megváltoztatásának. Savoyai Jenő tábornagy instrukcióinak megfelelően a magyarországi hadszíntéren az örökös tartományok és Bécs környékének védelme, a korlátozott hadászati fölény fenntartása és Erdély megtartása kapott prioritást. Ennek keretében megerősítették a Vág folyó védelmét, a császárvárost és közvetlen környékét pedig többszörös sáncrendszerrel védelmezték. Hasonló „lineákat” hoztak létre a stájer határon is, amelyek mentén a török végekről ismert csardakokat (örtornyokat) építettek.

A korlátozott hadászati fölényt a Dráva, Száva, Duna, Tisza, Maros folyók mentén fekvő kulcsfontosságú erősségek (Arad, Buda, Pest, Eszék, Esztergom, Győr, Komárom, Pétervárad, Pozsony, Szeged) biztosították. Ez képessé tette az ellenfelet, hogy a kuruc ellenőrzés alatt lévő ellenséges területeken keresztül haladva segítséget nyújtsanak a Magyarországon vagy Erdélyben lévő csapatoknak. Ludwig Herbeville marsall például Lipótvár sikeres felmentése után 1705 őszén a Csallóközből Erdélybe vezette seregét, közben a fejedelemség határán Zsibónál (1705. november 11.) csatát nyert Rákóczival szemben. 1706 nyarán és őszén viszont a Jean Louis Rabutin tábornagy vezette had barangolta a kurucok hátszágának számító Hegyalját, a Tiszántúlt és a Duna–Tisza között, megostromolta Kassát, majd 1707 elején rövid pesti és budai pihenő után, Guido Starhemberg magyarországi főparancsnok megsegítésére, a Dunántúlt

ra vonult. Ezt a császáriak köldöksinórjául szolgáló támaszpontrendszert a kuruc hadvezetésnek csak egy alkalommal, Esztergom elfoglalásával (1706. szeptember 16.) sikerült megszakítania, de Starhemberg tábornagy néhány hét múlva visszavette a várat.

Létszámförlényére támaszkodva a kuruc hadvezetés azonban képes volt arra, hogy a vesztes csaták után az ország egy más pontján indított támadással ellensúlyozza a császáriak térnyerését. A Koroncónál elszenvedett vereségért Károlyi Sándor egységei Joseph Rabatta tábornok csapatain Szentgotthárdnál (1704. július 4.) vettek elégtételt, majd Stájerországba betörve okoztak riadalmat és szereztek a csapatok ellátásához szükséges zsákmányt. 1705 őszén, Herbeville Erdélybe távozásakor Bottyán János néhány ezreddel átkelt a Dunántúlra és elfoglalta a védtelenül hagyott országrészt. Ennek a hadműveletnek az eredménye részben ellensúlyozta a zsbíói csatavesztés hatását és Erdély elfoglalását.

Ezeket a győzelmeket kisháborús, irreguláris taktikával érték el, amely a gyorsaságra, meglepetésre és mozgékonyaságra épült. Olykor több ezredből álló seregtestekkel intéztek támadást, és ott csaptak le, ahol az ellenség a leggyengébb erőkkel rendelkezett. Ilyen alkalmakkor gyalogságot is vittek magukkal, amely szekereken követte a lovasságot. Gyorsaságukra jellemző, hogy Bezerédj Imre portyázó alakulata 1706. augusztus végén másfél nap alatt 160 kilométert tett meg Felső-Ausztriában, néhány nap múlva pedig már Stájerországban jártak. Réthey János ezrede pedig 1709 szeptemberében egy nagyobb különítmény keretében öt nap alatt 400 kilométert száguldott be Alsó-Magyarországon. Hasonló hadműveleteket rác és magyar lovasokkal karöltve a császáriak is végre tudtak hajtani, így az egymás elleni különítményháború igen váltakozó kimenetelű lett.

A Trencsén alatt elszenvedett vereség hatása katonailag és morálisan is óriási volt, hiszen a kuruc tiszték által oly sokszor lenézett császári lovas had futamította meg a háromszoros túlerőben lévő kuruc sereget. Felszínre kerültek az addig lappangó ellentétek, bomlásnak indult a hadsereg. Egy sor kisebb-nagyobb kuruc egység, köztük az Ocskay László ezrede, átállt az ellenséghez. A területvesztés is jelentős, császári-királyi kézre kerültek a Garam menti bányavárosok, amelyek a kuruc hadiipar és pénzverés fellegrái voltak. Rákóczi és a kuruc tábornoki kar kemény kézzel látott hozzá a fegyelem megszilárdításához. Számos tisztet, vélt és valós árulókat végeztettek ki, akik közül Bezerédj Imre és Ocskay László neve a legközismertebb.

Tömeges átállások jelezték, hogy a nemesség mellett a vitézlő rend egy jelentős része is kilátástalannak látta a további küzdelmet. Mindezt a fejedelem és a körötte csoportosuló katonai és politikai vezetők zöme is felismerte, de a béke kérdésében továbbra sem hajlottak kompromisszumra. 1709 végére a Dunántúlt, majd Alsó-Magyarországot is kénytelenek voltak feladni. Érsekújvár várára támaszkodva azonban 1710 nyarán egy-egy portyával még demonstrálni tudták alsó-magyarországi jelenlétüket, de érdemben már nem tudták befolyásolni az ellenség hadműveleteit. A kuruc portyák kivédésére a császári-királyi haderő ekkor már kordonharcászatot vezetett be, amelynél kisebb egységekben, egyfajta őrláncot képezve, lépésről lépésre nyomultak előre, és növekvő létszámban alkalmazták a magyar könnyűlovasságot. Parancsnokaik között

többen, mint Ebergényi László, Ghillányi János, vagy a szatmári békét követően Beleznay János, látványos karriert futnak be.

Rákóczi legszűkebb környezete 1710 nyarán még mindig Erdély és a Dunántúl visszaszerzésére gondolt, pedig ekkor a császári haderő már nyomasztó fölényben volt. A Habsburg Monarchia seregei és szövetségeseik együtt előbb Oudenaarde-nál (1709. július 11.), majd Malplaquet-nél (1709. szeptember 19.) is győzedelmeskedtek a franciák felett. A császári hadvezetés kihasználta a kedvező hadi helyzetet, és 1710 végére 50 000 főre növelte a magyarországi haderő létszámát. Ekkor azonban már eldőlt, hogy a katonai nyomás fenntartása mellett a konfliktust politikai eszközökkel rendezik. Erre a hatalmas erőre már nem is a 15-20 000 demoralizált kuruc fegyveres ellen volt szükség, hanem az egyre aktívabbá váló Oszmán Birodalom féken tartására.

1710 őszére már csak a Tiszántúl egy részét és az északkeleti országrészt birtokolták. Érsekújvár tisztos feltételek mellett kapitulált (szeptember 24.), Szolnok mindössze néhány napos (október 17.), Eger pedig hosszabb védekezés után (november 30.) adta meg magát, és az év végén Eperjes is kapitulált (december 10.). A még kuruc fennhatóság alatt lévő területeken katasztrófális helyzet uralkodott. Szétzilálódott a hadsereg és a közigazgatás, az utakon és a településeken menekültek ezrei tolongtak, a pestis pedig már harmadik éve dühöngött, tízezerrel szedve áldozatait. A hadviselő felek által alkalmazott „felperzselt föld” taktikája visszaütött: kevés volt az élelem, falvak sora állt üresen.

Több hónapos alkudozások eredményeként a megbékélés okmányát 1711. április 30-án Szatmár városában írták alá. A kuruc hadsereg maradéka, mintegy 12 000 fő, amelynek legnagyobb része már csak az amnesztiára várt, letette a hűségesküt az uralkodóra, majd földbe szúrta zászlóit, és fegyvereit megtartva énekszóval hazaoszlott. A háborút lezáró békeegyezmény, amely inkább széles körű amnesztiának tekinthető, az adott körülmények között a magyar rendek és a bécsi udvar legelőnyösebb kompromisszuma volt. Ennek eredményeként bő másfél évszázad után béke köszöntött az országra. Hosszabb távon lehetővé vált, hogy a Magyar Királyság jóval kedvezőbb feltételekkel illeszkedjen be a Habsburg Birodalomba, mint amilyeneket a bécsi székhelyű kormányszervek az előző évszázad végén kínáltak.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem és Bercsényi Miklós főgenerális a konföderáció számos vezetőjével együtt nem fogadta el a szatmári békeegyezményt és a személyükre biztosított amnesztiát, hanem az emigrációt választották. Velük együtt tartott a kuruc hadsereg mintegy egy-kétezer katonája, akiknek zöme később a külhoni (francia, orosz, lengyel, török), az itthon maradtak közül pedig sokan a császári-királyi hadseregben vállaltak szolgálatot.

Továbbgondolásra érdemesek azok az okok, amelyek lehetővé tették, hogy az a magyar könnyűlovasság, amelyet az előző évtizedekben a császári és a kuruc hadvezetés sem tudott reguláris harcmódra szoktatni, a század közepére Európa egyik legprofesszionálisabb regularizált lovas csapatnemévé vált. A következő katonagenerációk kamatoztatni tudták mindazt a katonai szaktudást, amit elődeik és tanítómestereik elsajátítottak. A huszár csapatnemet akkor már nemcsak a felderítésben, portyázásokban, különítményharcban alkalmazták, hanem csatákban is. Rohamaik több összecsapás sorsát döntötték el, de a legnagyobb győzelmet Kolinnál (1757. június 18.) aratták.

A felhasznált források és irodalom

- Archívum Rákócziánium*. Első osztály: Had- és belügy, 2. köt., II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Második kötet. (1707–1709.) Közli és szerk. Thaly Kálmán, Budapest, 1873.
- Archívum Rákócziánium*. Első osztály: Had- és belügy, 4. köt. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. (1704–1705). Közli és szerk. Thaly Kálmán, Budapest, 1875.
- Archívum Rákócziánium*. Első osztály: Had- és belügy, 5. köt. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. (1706–1708). Közli és szerk. Thaly Kálmán, Budapest, 1877.
- Lukinich Imre: *II. Rákóczi Ferenc levéltára*. Első osztály: Had- és belügy, 11. köt. *II. Rákóczi Ferenc felségáru-lási perének története és okirattára*, I. köt., Budapest, 1935.
- Balogh István: *II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július–október)*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, II. Közlemények 30. Nyíregyháza, 2003.
- Rákóczi hadserege 1703–1711*. Válogatta és a bevezetőket írta Bánkúti Imre, Budapest, 1976.
- Bánkúti Imre: *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711)*, Budapest, 1991.
- Bánkúti Imre: *Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről*. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. *Folia Historica*, XIX. köt., 1994–1995, 63–85.
- Benda Kálmán: *Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején*, in: *Rákóczi-tanulmányok*. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.), Budapest, 1980, 141–157.
- Bethlen Miklós *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. Windisch Éva, bev. Tolnai Gábor, Budapest, 1955. (Magyar Századok) I. köt.
- Max Braubach: *Prinz Eugen von Savoyen*, Bad II. Wien, 1964.
- Czigány István: *A Rákóczi-szabadságharc hadserege a must-rák tükrében*, HK IC. évf. 1986, 1. sz., 111–153.
- Czigány István: *Háború a háborúban*, in: *Az államiság megőrzése*, Czigány István (szerk.), Budapest, 2002, 125–156.
- Czigány István: *Egy „universalis ember” Tündérorságban*. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben, HK CXXI. évf. 2008, sz., 326–354.

- Czigány István: „Aszimmetrikus” háborúk a kora újkorban. *Kuruc felkelések Magyarországon 1672–1711*, in: *Művészet és mesterség – Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, Horn Ildikó–Várkonyi Gábor (szerk.), 2016, 481–498.
- Esze Tamás: *A tiszaháti felkelés*, kiad. a Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1951.
- Johann von Ewald: *Abhandlung über den kleinen Krieg*, Basel, 1785.
- Otto Flake: *Türkenlouis Gemälde einer Zeit*, Berlin, 1937.
- Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és lengyel „asszonya”*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 2017. (tom. 21.) fasc. 2., 138–154.
- Gottreich László: *A bihari nép harca 1703–1704-ben*, HK. II. évf. 1955, 3–4. sz., 92–133.
- Grandmaison [Philippe Augustin Thomas de]: *La Petite Guerre, ou traité du service des troupes légères en campagne*, Paris, 1756.
- Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán, Budapest, 2005.
- Christian Greiner: „Der Türkenlouis”. *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden (1655–1707). Militärgeschichtliches Beiheft zur Europäischen Wehrkunde*, 1989 február.
- Charles W. Ingrao: *Josef I. Der vergessene Kaiser*, Styria Verlag, 1982.
- Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Budapest, 1991.
- Gyulai Ferenc: *Gyulai Ferenc gróf naplója 1703–4*. Másolta Márki Sándor, Budapest, 1928.
- Jeney [Lajos Mihály]: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint*, Hága, 1759, ford., szerk. és bev. Zachar József, Budapest, 1986.
- Rákóczi Tükör 2. Naplók jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. A kötetek anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplójegyzeteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1973.
- Andrew J. R. Mack: *Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict*, *World Politics*, 27. 1975, No. 2. (January) 175–200.
- Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér*, Budapest, 1934.
- Derek McKay: *Prinz Eugen von Savoyen. Feldherr dreier Kaiser*, Styria Verlag, 1979.
- Franz von Mensi: *Die Finanzen Oesterreich von 1701 bis 1740*, Wien, 1890.

- Mészáros Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) Budapest, 2006.
- Papp Klára – ifj. Barta János: *A Rákóczi-szabadságharc és a hazai nemzetiségek, Kisebbségkutatás, 2003, XII. évf., 2. sz., 282–294.*
- Perjés Géza: *A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására,* in: *Rákóczi-tanulmányok.* Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.), Budapest, 1980, 123–140.
- Perjés Géza: *Regularitás és a kuruc hadsereg. Európa és a Rákóczi-szabadságharc,* Benda Kálmán (szerk.), Budapest, 1980, 207–212.
- Perjés Géza: *Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban,* in: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról,* Czigány István (szerk.), Budapest, 2002, 98–124.
- Picaud-Monnerat, Sandrine: *La petite guerre au XVIIIe siècle,* Paris, 2010.
- Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok.* A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos; az Utószó Hopp Lajos, Szepes Erika és Vas István munkája. A *Vallomások*at Szepes Erika, az *Emlékiratok*at Vas István fordította, Budapest, 1979.
- Rázsó Gyula: *Az általános katonai helyzet és a szabadságharc,* in: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc,* Benda Kálmán (szerk.), Budapest, 1980.
- Ságvári György: *Kuruc regularizálás (1704–1706),* in: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról,* Czigány István (szerk.), Budapest, 2002, 189–228.
- Sípos Ferenc: *Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegye a 18. század elején.* Forrásközlés, in: *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 17.,* Nyíregyháza, 2006, 49–87.
- Sípos Ferenc: *Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegye a 18. század elején.* Források a Rákóczi-szabadságharc első hónapjaiból, in: *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 19.,* Nyíregyháza, 2011, 21–90.
- John P. Spielman: *Leopold I. Zur Macht nicht geboren,* Styria Verlag, 1981.
- Thaly Kálmán: *Tényleges létszámok és hadfelszerelés II. Rákóczi Ferenc ezredeiben,* HK IV. évf., 1891, 1. sz., 7–26.
- Baron de Wüst: *L'Art militaire du partisan,* La Haye, 1768.
- Zachar József: *Huszárok a nagyvilágban,* in: *A magyar huszárság története – A lovasműveltség sajátosságai,* Csihák György (szerk.), Budapest–Zürich, 2004, 43–52.

Diószeghy László

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és a székelyek

Székelyföldön elvéve találunk a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak, a nagyságos fejedelemnek állított emlékművet. A Rákóczi név él, a ma embere is találkozik vele, például a keleti szorosokban egykor állt várak kapcsán, de azok a szabadságharc előtti időhöz kötődnek. Ilyen például az Ojtozi-szorosban a Rákóczi-vár romja. A várról Orbán Balázs így ír: *„...E sziklagerinczen van a Rákóczi várnak igen festői rommaradványa. E várat – a hagyomány szerint – II. Rákóczi György építtette, s az fekvésénél fogva igen erős várerőd lehetett. Az egyenetlen, lejtős sziklatalajon fekvő vár szabálytalan négyszög idomban épült, 100 lépés hosszúság, 50 lépés szélességben, szögletein kiszökellő négyszög bástyákkal...”* A vár a korábbi hiedelmekkel ellentétben már Bethlen Gábor idejében állt, legalábbis erről tanúskodik egyik 1627-es levele. Egy 1880-ban előkerült kövön pedig az 1637-es évszám szerepel.

Az Ojtozi-szorosban lévőnél sokkal ismertebb – többek közt a zarándokvonatoknak köszönhetően – a Tatros mentén, a Gyimesekben, a régi határnál a vár. *„Rákóczi (Gyimesi vár). Orbán Balázs szerint a régi Gyimes vára (Ghemes vára) romjaiból épülhetett. A vár romjai ma is láthatók mintegy 923 m magasságban. A Tatrostól 134 kölépcsőkön lehet feljutni az egykori vár területére.”* A rendelkezésre álló adatok alapján a várat Bethlen Gábor építtette 1626 táján. Mások szerint I. Rákóczi György idejében épült, hasonlóan az Ojtozi-szorosban lévőhöz. Ghemes vára Csíkban elnevezéssel legkorábban 1677-ben említik. A Gyimesekben egyértelműen Rákóczi-várként közismert. Egy 1677-ben kelt írás szerint békeidőben „Ghemes váránál minden héten ketten-ketten szoktak őrt állni, avagy strázsálni”.

A nagyságos fejedelemnek talán csak vagy két szobrászati alkotás állít emléket Székelyföldön. Pedig a történészek állítják, hogy a székelység nagyon is jelen volt a küzdelmekben, de úgy vélekednek, hogy ők a sajátjaikat tartják jobban számon. Zágoni Mikes Kelemen emléke élénken él Háromszéken, de általában a régióban is. Ő a székelyek közül való volt. Felhozzák példaként még Kőrösi Csomát, Orbán Balázst, Gábor Áront, Benedek Eleket, de akár Bethlen Gábort Gyergyószárhegy kapcsán. A messzebb időkből pedig a hunokat, Atillát, Réka királynét.

A Rákóczi-szabadságharcot a székelység szimpátiával fogadta, és mellé is állt, amikor tehetett. A támogatásnak akadálya pedig került bőven. Az egyik jelentős tényező a regnáló kormány és hadereje volt, de az erdélyi szászok, a szász városok is a kvázi rokonság kapcsán a császárságot támogatták a magyarság-székelység ellenében. Nem először és nem utoljára.

A császári kormány mintegy 10.000 fő katona felett rendelkezett, és a szabadságharc kezdetén a vármegyék és a szászok csapataival is. Gr. Rabutin tábornagy, a katonai főparancsnok területvédelemre magyar főurakat nevezett

ki kapitányoknak. Azoknak jelentős része később igyekezett gyorsan kuruc fogságba kerülni, és hűséget esküdve Rákóczinak az ő hadainak élére állni. Ez annál is könnyebben ment, hogy a székelység első perctől ódzkodott a kurucok elleni harcoktól, és különböző okokkal, furfanggal igyekeztek elkerülni a hadba szállást. Így kevésbé meglepő, hogy már 1703-ban a Thoroczkay vezette sereg „elvesztette” a bonchidai ütközetet. Thoroczkayt is elfogták, aki a tokaji táborban Rákóczinak hűséget esküdött, 1704 elején már ő az erdélyi hadak vezére. Gyulafehérvárt meg kellett ostromolják a kuruc seregek. Ott a főispánt fogták el, aki szintén a kuruc sereghez csatlakozott.

Gúti kuruc kapitány Gyulafehérvár után Marosvásárhely ellen vonult, amelyet a vár kivételével el is foglalt, majd egész Marosszékot a maguk oldalára állította. Székelyföld már az 1703. esztendő végén egynéhány erősség kivételével Rákóczi mellett állt.

1704 elején azonban Erzsébetváros közelében, Holdvilág mellett elég jelentős vereséget szenvedtek a székely seregek. Történt ugyanis, hogy Rabutin a székelyek ellen Háromszékre Graven alezredest küldte, aki a Feketehalomnál vívott ütközet után Háromszékot felprédálta. Udvarhelyszék felé pedig báró De Tige-t küldte, akinek néhány ágyúja is volt. A Holdvilágnál vívott csatában a székelyek számbéli fölényben voltak, de nem volt ágyújuk, és ez lett a vereségük fő oka.

A vesztes csata után Rákóczi Erdélybe segítséget küldött. 1704. július 5-re Gyulafehérvárra országgyűlést hirdettek, s ott a küldöttek – a székely székek képviselői is – gróf Pekry javaslatára Rákóczit teljes egyetértéssel erdélyi fejedelemmé választották.

A Szebenbe szorult Rabutin és a kormánnyal tartó nagyurak augusztus elején kiáltványban tiltakoztak, de annak már nem volt különösebb hatása az eseményekre.

Október 7-én gróf Pekry lett a fővezér – Thoroczkaytól a kolozsvári csata után vette át a vezetést. November 7-én kiadott felhívásában kért mindenkit, hogy támogassa a nemzeti küzdelmet a szabadságért, és figyelmeztetett, hogy senki ne hagyja magát becsapni a Szebenbe visszaszorult császáriaktól, ígéreteiktől. Egyúttal hírül adta, hogy a fejedelem gróf Forgách Simont mint teljhatalmú fővezért 15.000 fős sereggel és ágyúkkal is felszerelve küldte Erdélybe.

Gr. Forgách is kiáltvánnyal fordult a székelységhez, hogy csatlakozzon seregéhez. Forgáchot a mellőzött erdélyi főurak nem látták szívesen, de a köznép szimpátiáját sem nyerte el. A vele érkező kurucok sokkal díszesebb, fényesebb szerelésben feszítettek, és meglehetősen lenézték a jóval szerényebb és szegényesebb erdélyieket. Bizony nemegyszer csúfolták, gúnyolták is őket.

Ez az állapot és hangulat okozta jórészt a zsisói vereséget (1705. november 11.), ahol erdélyi csapat alig vett részt a harcban. A csatavesztés nagy pánikot keltett, a vezetők közül többen Moldvába menekültek. Volt, aki Magyarországra ment, a sereg szétszéledt, a kisebb, elszigetelődött csapatokat levertek, egy részük pedig a havasokban húzta meg magát. Némelyik várban még volt őrség, de komoly erőt képviselő sereg nem maradt.

Rabutin igyekezett gyorsan kihasználni a helyzetet, és országgyűlést hívott össze 1705 decemberében Segesvárra. Ott aztán kimondták a fejedelemválasztás semmisségét. Most már I. Józsefre kellett felesküdni, és kemény rendel-

kezéseket hoztak a vármegyék és a székek tekintetében. Súlyos adót vettettek ki, annak mintegy felét a kurucok mellett kiállt székelység kapta.

Rabutin biztosai a népet a császár iránti eskü letételére szorították, fegyverek után kutattak, azokat elkobozták, akasztással statuáltak példát a fegyverrejtegetés ellen. Az eskütől vonakodókat vagyonuktól megfosztották, akik kurucokat segítettek, azokat is kivégezték. Bizonyos közlekedési-utazási és gyülekezési tilalmat is bevezettek.

Azonban ez nem sokáig maradt így, mivel Rabutin a hadai nagy részével 1706 nyarán magyarországi küzdelmekben kellett részt vegyen, és csak a várakban maradt őrség. Gr. Pekry jelentős erőkkel Erdélybe sietett, a lakosságot felszabadította. Ő ismét a fejedelemre eskette fel a népet, a megyék és székek élére új, megbízható híveket állított, és így őszre csekély számú vár kivételével Erdély vissza lett foglalva.

Erdély fejedelmének választása ügyében a székelység jelentős szerepet játszott, amihez hozzájárult, hogy Rákóczi megüzente, beiktatására Erdélybe készül, és országgyűlést hirdetett 1707. március 28-ra, Marosvásárhelyre.

Ez az országgyűlés Rákóczit fejedelemmé választotta, így ismét saját nemzetéből való vezetője lett Erdélynek. A székelyek részt vettek az ónodi országgyűlésen is. A fővezér továbbra is gróf Pekry maradt.

I. József 1707 júliusában kiadott rendelete a bűnbánóknak kegyelmet ígért, de azt „megerősítette” Rabutin fegyvereseivel, akik 1707 őszén Erdélyt sikeresen visszafoglalták. Pekry visszavonult Erdélyből, és Székelyföld is megszállás alá került. A tehetősebb réteg menekült, például Moldvába, a szegény köznép bújt, ahova tudott – hegyekbe, erdőkbe – a bosszúálló zsákmányolók meg a rettentő adók elől. Ráadásul egy nagyon kegyetlen császári ember lett az új főparancsnok, bizonyos báró Georg Kirchbaum.

A fejedelem még tett egy kísérletet Erdély visszafoglalására. 1709 nyarán Károlyi Sándorra viszonylag jelentős hadat, kb. 18 ezer embert bízott. Elég nagy visszhangja lett a dolognak, sajnos nem sok eredménnyel. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy a Szászsebesig történt benyomulása során Károlyi a császáriakkal egyetlen csatát sem vívott, majd a trencsényi vereség hírére visszavonult Erdélyből.

A labanc hadak dominanciáját 1708-ban is nyomon követte a súlyos adóztatás. Ez és a kíméletlen sarcolás a lappangó parazsat újra meg újra szította, úgy, hogy még 1709-ben is voltak titkos tanácskozások, szervezkedések, a kurucok mozgolódtak.

Azonban közben még rémesebb ellenség támadt Székelyföldre, az országra. 1708 végén Moldvából visszatérő menekültek behurcolták a pestist. Az átjáró közelsége miatt leghamarabb Gyergyóba.

A kormányzóság igyekezett gátat szabni a kór elterjedésének, karanténba zárták egész Gyergyót, ahogy a parancs szólt, „se ki, se oda be senki”. A halálbüntetéssel is fenyegetés ellenére a pestis elterjedt Székelyföldön. Emiatt a katonaság is kerülte, így megszűnt a rendfenntartás. Ezért tudtak összeállni a társadalom söpredékéből, csavargókból rablóbandák, amelyek fosztogatták, rettegésben tartották Székelyföldet. A kormányzat erélyes fellépése nyomán fokozatosan teremtődött meg a rend. Azzal párhuzamosan a kegyelem hírére kezdtek visszatérni a kurucok és az őket támogatók a román területekről.

Az új császári parancsnok, Steinville tábornok is a visszatérésért fennen hirdette a császári kegyelmet. A kegyelembe vetett reménységet táplálta az is, hogy a kuruc seregek mindenhol erősen visszaszorultak. Rákóczi rézpenze elvesztette értékét, de főleg a járváynak volt erős hatása, ami rettenetesen sok áldozatot szedett. Rákóczi Lengyelországba ment, és Károlyi közben megkötötte a szatmári békét. Az kegyelmet adott a kurucoknak, lehetőséget a hazába visszatérésre. A békét székely vezetők is aláírták, hitelesítették.

A béke, a rend alakulását azonban a pestis mellett marhavész is akadályozta. A bevezetett szigor ellenére a járvány terjedt és egész évben szedte áldozatait. A fokozott munkaerőhiány miatt az elbujdosottakat most már kedvezményekkel, adómentességgel is csalogatták vissza.

Magyarországon nagyjából sikerült összesíteni, hogy a háborúskodásban és a járványban valamivel több mint 400 ezren veszítették életüket. Erdélyben a pestis áldozatainak a számát százezerre tették, a harcokban elesetteket több tízezerre.

Természetesen az anyagi veszteség is tetemes volt, Erdélyben a marhavész okozta kárt hárommillió forintra taksálták. A helyzet rendeződésének óriási akadálya volt ez a vész, hiszen az igásállat hiánya miatt a munkákat lehetetlen volt elvégezni. A pénzértéktelenedés következtében mindennek az egekbe szökött az ára, de a kormányzat az adókból nem engedett. Vasszigorral behajtották mindenütt. Az adott helyzetben a katonaság ellátása akadozott, így amiatt is kőkeményen léptek fel. A hadviselés rengetegbe került, közben jelentős adóbevételeik kiestek, azokat is igyekeztek pótolni.

A szabadságharc idején a kurucok próbáltak csak a legszükségesebbekre szorítkozni, emberséggel viszonyulni a néphez. Azonban, ahogy visszaállt a császári uralom, az adóprést a maximumra állították. Élelmiszert, abrakot, takarmányt, tűzifát, elszállásolást stb. varrtak a szerencsétlen helyzetben lévő nép nyakába. Ezeket időről időre újabb, mindenféle című és nevű külön- és pótdadókkal fejezték meg. Azokat a terület adott természeti viszonyai mellett, a munkáskéz és munkaállatok hiányában lehetetlen volt teljesíteni. A körülményekre, a pénzromlásra egyáltalán nem volt tekintettel a hatóság. Még a tudott igásállathány ellenére is gyakran rekviráltak adó fejében marhákat. Egyrészt az ő szükségleteik biztosítására is diktálta szigorú parancs miatt, másrészt pedig, mintegy megtorlásként, bosszúállásként is működött ez a kérlelhetetlenség. A nehezebb helyzetű, ellehetetlenült Csík és Háromszék behajthatatlan részét szétoztották a többi szék között, a kincstár és a katonaság nem károsulhatott. A terrorisztikus szigor magával hozta az önkényeskedést, úgy az adók kivétele, mint behajtása terén. A végrehajtók sokszor ügyködtek a saját zsebükre is, nem volt, aki ellenőrizze őket, és nem volt kinél panaszt tenni. Bécs elérhetetlen messzeségben volt. Az erő birtokosainál volt az igazság. A székelység rendkívül drágán fizetett a szabadságharcért.

Székelyföldi szakvélemények szerint a több okból is kialakult katasztrofális helyzet lehet az egyik magyarázata, hogy a sikerélményekben amúgy sem bővelkedő felkelés, Rákóczi nem igazán maradt meg a székelység emlékezetében. Másrészt a székelységet a következő időkben szintén hatalmas megpróbáltatások és kudarcok érték: a madéfalvi veszedelem, 48–49 eseményei és a forradalom leverése. A Rákóczi utáni történések már alapjaiban érintették

általában Erdélyt, de különösen a székelység hagyományos szerveződését. Gyökeres változásokat hoztak. Majd következett a „nagy verekedés”, Trianon, a második világháború az összes következménnyel, amelyek a székelységet a legmélyebben érintették. Egy másik országhoz kerültek, megszakadtak természetes nemzeti kapcsolataik. A második világhégés után persze az egész társadalmi rendszer megváltozott, amely szintén teljesen idegen volt a székelységtől. A véleményalkotók szerint ezek a későbbi történések, tragédiák mind hozzájárulhattak a Rákóczi vezette felkelés eseményeinek emlékezeti elhalványulásához.

LORÁNTFFY ZSUZSANNA ÉS I. RÁKÓCZI GYÖRGY

Vári Fábián László

Emlékhelyek és emlékezés

Tarpa és Vári mezővárosok voltak hajdanán, de egykori privilégiumaik megszüntével ma már csak két nagyközség – továbbra is a Beregi-Tisza-háton, ám a magyar–ukrán határ egymással szemközti oldalán. Lakóik életét, küzdelmeit századokon át követte a krónika, legfontosabb lapján azt hirdetve, hogy itt ringatták bölcsőjét a Rákóczi-szabadságharcnak, Közép-Európa legjelentősebb és legszebb szabadságküzdelmének. A nevezetes eseményről a történetírás ekképpen beszél: *Esze Tamás és társai 1703. május 21-ikén Tarpán és Váriban, 22-ikén Beregszászon, hol országos vásár volt, kitűzték Rákóczi zászlait, s a nép mindenütt lelkes örömmel esküdött hűséget a fejedelemnek.*

Ennek okán történt, hogy a két település nevét végérvényesen egymás mellé helyezte a történelem. Az idő azonban szeszélyes gazda, mert korábbi végzéseit olykor érthetetlen módon felülírja. Így a két község ikersorsát a 20. század során kétszer is szétválasztották a nagyhatalmi érdekek.

Tarpa népe egy percre sem feledkezett meg kuruc múltjáról, de Váriban a szovjethatalom 50 esztendeje elég volt ahhoz, hogy a közösség tudatában elsorvadjon a Rákóczi-kor emlékezete. Tarpa viszont sohasem mondott le neves szülőteréről. 1966-ban egész alakos szobrot emeltetett Esze Tamásnak, míg Váriban, mert a közösség memóriája is gyarló, szelnek lett eresztve a régi dicsőség szelleme. Ott a helytörténet iránt is érzékeny magyar tanárnak kellett visszaplántálni a felnövő ifjúság elméjé-

be a kuruc időket. Így történhetett, de már jelentős társadalmi támogatással, hogy 1989. május 21-én az ősi templomtorony régi, befalazott bejárata fölé a következő felirattal helyeztek el emléktáblát a község polgárai: *1703 május 21-ikén Tarpa népének példáját követve Váriban is kibontották a nagyságos fejedelem zászlaját. Ringató bölcsője ezért e föld az 1703–1711-es Rákóczi-szabadságharcnak.*

Az utódok ma e tábla alatt emlékeznek a hajdani dicső napokra, az egykor zászló alá álló, a szabadság-eszmének vérrel áldozó hazafiakra. Nem sokkal később – ugyancsak civil kezdeményezésre – a vári középiskola hivatalosan is felvette a lázadó fejedelem nevét, és ennek látható jeleként bejárata fölé művészien kivitelezett, a zászlóbontás jelenetét ábrázoló égett agyag domborművet kapott.

Ez már szép előrelépése volt a közös történelmi hagyomány ápolásának, azt azonban képtelenség volt feledni, hogy 1944 hideg őszén ismét hasonló szálakkal szótték a Bereg-vidék két nagyközségének sorsát. Tarpát kis híján Szovjet-Ukrajnához csatolták a front átvonulása után a megszállt terület biztosítására hátrahagyott fegyveres egységek. Ennek nyomatakéul november 21-ikén 450 munkaképes, 18 és 50 év közötti férfi lakost Beregszászra, onnan pedig a szolyvai gyűjtőlágerbe hajtanak ama bizonyos háromnapos jóvátételi munkára. Senki sem gondolta, hogy a szovjet-mód fejre állított világban a három nap három teljes esztendővel ér fel, azt meg végképp nem sejthet-

ték, hogy a 450 életerős férfiemberből száznál alig többen térnek csak haza. Váriból 340 fiatalember és családapa járta végig az értelmetlen szenvedésnek ugyanezt az útját, de közülük „csak” 191 ember testét emésztette magába az idegen föld. *Sírjuk ismeretlen – emléküik halhatatlan* – olvassuk a sztálini önkény mezővári áldozatainak emlékművén a megdöbbenően tömör feliratot, de a miértre máig nem kaptunk kielégítő feleletet.

Tarpa és Vári lakosai az 1980-as években, Kádár és Brezsnjev országlása idején, a barátságfesztiválok időszakában újból egymásra találtak. A Vári és Borzsova mezőgazdasági területeit egyesítő Vörös Zászló Kolhoz (TSZ) dalárdája és néptáncgyűjtése több ízben is vendégszerepelhetett Fehérgyarmat és Tarpa közönsége előtt, Beregszászon és Váriban pedig a tarpai népdalénekeseknek és a méltán híres citerazenekarnak tapsolhatott az igényes népi kultúrára szomjas nagydémű. Az akkor szövődött barátságok, személyes kapcsolatok sok esetben ma is élnek. Ékes bizonyíték rá, hogy 2009. május 21-én ismét együtt ünnepelhetett a két nagyközség, Vári bazaltkockás utcáin az egykori felkelőkkel megrakott, kuruc kori löcsös szekerek zörögtek végig. A korhű gúnyákba öltözött tarpai férfiakhoz hasonlóképpen beöltözött vári legények csatlakoztak, szájukról hosszasan szálltak a népi kurucdalok, kíséretképpen pedig lélekemelően és messzehangzón sírt a vajai Nagy Csaba tárogatója. De a népes gyülekezetnek új jelenetre is figyelnie kellett: az Esze Tamást alakító színész egy szekéren állva Rákóczi *Brezáni kiáltványát* olvasta fel. A „minden rendű igaz magyaroknak” beszélt, akiket hadba hívott a „becsületünket tapodó, sónkat, kenyerünket elvevő, életünkön uralkodó s kegyet-

lenkedő” Habsburg-birodalom ellen. Aki nemcsak báméskodni jött ekkor Vári főterére, egy röpke pillanatra talán magába merült: manapság vajon hogy állunk a szabadsággal? Különleges és felemelő érzés volt akkor elvegyülni az életre kelt történelmi színtér szereplői között, mintha Tarpa és Vári népe egy fejedelem alattvalói, egy ország polgárai lennének ma is, mintha megtörtént volna a Beregvidék magyarságának jelképes egyesülése.

A fentebb leírtak alapján, de akár nemzeti önbecsülésünk erősítése végett is ideje kimondani, hogy a Rákóczi vezette függetlenségi háború Európa utóbbi 300 esztendejének legszebb és legheroikusabb szabadságharca volt. Ebben mára lelkes laikusok és szakavatott történészek is egyetértenek, miközben nem feledhetjük, hogy a leveretést követően a 18. századból hátramaradt majd kilenc évtizedet keményen átböjtölte a megfogyatkozott, létbiztonságtól megfosztott nemzet. A bujdosókkal – hosszú időn át úgy tűnt – mintha a szabadságeszme is száműzetett volna, de azóta tudjuk: a szabadságeszme nem személyfüggő, a szabadságeszme koronként újrateremti önmagát, és az arra érdemes, alkalmas hazafiak közt szétosztja a szerepeket. Így támadott fel 1848-ban ugyanazon lobogók alatt, ugyanazzal a birodalommal szemben, s így fordult szembe 1956-ban egy újabb típusú zsarnoksággal, a kommunista diktatúrával.

Ha tehát a Rákóczi-kultuszról beszélünk, tulajdonképpen a nemzeti szabadság kultuszáról szólunk, amely 1849 óta állandó társunk, hiszen e szabadságharcban felemelkedett, majd Haynau bosszújától földre sújtott magyarság már nem tudott többé beletnyugodni elveszített függetlenségébe. Amikor Kossuth és az aradi vértanúk éltetéséért, a Kossuth-nótaért, de még

egy ártalmatlan Kossuth-bankó birtoklásáért is börtön jár, Rákóczi fejedelem alakját fedezi fel és nevét veszi ajkára a nemzet. A kor kutatásának Thaly Kálmán személyében felkészült és elhivatott gazdája akadt. Áldozatos munkássága által feltárult a Rákóczi-kor költészete, dallamvilága, politikai irodalma, tucatszám keletkeztek a kor hangulatát felidéző műdalok, újra megszólalt a tárogató. A nemzet újraértékelte a kuruc kor eseményeit, számba vette emlékhelyeit. A Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulójára a Bereg megyei Dolha község főterén emlékmű épült, hogy a ruszinok, a gens fidelissima nyelvén is hirdesse a dicsőséges korszak emlékét. Igen, ez már valóságos kultusz-nak tűnik, de Thaly Kálmán még nem nyugodhat. Kijárja, hogy Magyarország hazahozassa és méltó gyászpompával örök nyugalomra helyezze a törökországi bujdosásban elhunyt fiainak hamvait. Erre, mint tudjuk, 1906-ban, a kassai dómban került sor.

Ez idő tájt, 1903-ban épül Tiszaújlak határában, a szabadságharc első győztes ütközetének színhelyén a monumentális turulos obeliszk. Alapozásához – ősi hagyomány szerint – Nagy-Magyarország vármegyéiből hordták össze a halmot, s ma már azt sem tudjuk biztosan, hogy a szájában szablyát tartó Turul alakját a helyi népmondai motívum ihlette-e, vagy a népmondát igazították magyaráztaképpen a kardot emelő Turulhoz. Mindegy. Az a fontos, hogy az emlékmű elkészült, és a csehszlovák megszállás két évtizedén át a nemzeti szabadságeszme megtestesítője volt. 1935-ben, a fejedelem halálának 200. évfordulóján a Turul szárnyai alatt felsorakozott Kárpátalja magyarsága, s az alkalomhoz illő tisztelettel és méltósággal csatlakoztak hozzá a ruszinság és a máramarosi románság népviseletben ün-

neplő csoportjai. Nagyszüleink, apáink legendaként emlegették az öreg ruszin alakját, aki testére tekerve hozta le a hegyekből, s a felvonuló menetbe állva rúdra tűzte Rákóczi féltve őrzött egykori lobogóját.

Hanem – amire megszülettem, már nem volt helyén a tisztaújlaki Turul, azt én már nem láthattam. Illetve – átalakulva, az elesett szovjet katonák sírjai fölött összerakott obeliszket a gömb tetején elhelyezett nagy vörös csillaggal – mégis. „Az volt a tojása!” – mutogattak az emberek a mészkőből vágott gömbre. „Azon ült a Turulmadár!” Ismertem ellenben, még láthattam sokáig Rákóczi szalonnasütő nyársból szökkenő hatalmas, öreg nyárfáját, hallhattam elégszer keletkezése történetét. De csendes nyári estéken, a ház elé kiülve az öreg Almási László tárogatóját is hallgathattuk. Sírt az a hangszer helyettünk is, mindnyájunkért.

S így volt ez mindenütt: Ugocsában és Beregben, Munkácson, Salánkon, Váriban, Tarpán, de a Borzsa völgyében, a Máramarosban is ruszin és román falvakban, ahol életében a Fejedelem megfordult. Ezek, a hajdani dicsőséget tanúsító helyek a szovjet korszak négy és fél évtizedében is segítségünkre voltak az emlékezésben, a hagyomány megtartásában. Ezek készítették megszólalásra Kovács Vilmost már a múlt század hatvanas éveiben, pár évvel később S. Benedek Andrást, Fodor Gézát, Füzesi Magdát és szerény személyemet, mert a kuruc kor megidézése, hőseinek helytállása az ellenállás, a kitartás, a túlélés üzenetét közvetítette az árvaságra jutott kárpátaljai olvasó felé. Megértették ezt sokan: köztük Veres Péter, a beregszászi festőművész is, aki 1976-ban egy szénrajzsorozattal méltatta a Fejedelem születésének 300. évfordu-

lóját. És ne feledkezzünk meg néhai Váradi Sternberg János professzorról se, aki kis hazánkban elsőként kutatta a Rákóczi-szabadságharc politikai és gazdasági hátterét, a helyi események levéltári anyagait, a fejedelem keleti diplomáciai kapcsolatait. Az ő alapos szakmai érvelése nélkül aligha kerülhetett volna sor – már 1989-ben! – a tiszaujlaki Turul újjáépítésére, amelynek tervét Bíró Andor – személyes és bizalmas közlése szerint – már jó néhány év óta lelkében dédelgette.

Mostanában, a Rákóczi-szabadságharc 2003 óta tartó emlékező rendezvényeit szemlélve, akár mérleget is készíthetnénk. Felmérhetnénk többek között, hogy erősödött-e magyarságtudatunk a rendezvények által, hogy a mögöttünk sorakozó nemzedékek szívében helyet kapott-e II. Rákóczi Ferenc és a kuruc kor a maga hőseivel, teljes dicsőségével? De egészen mai ésszel, az állandó versengés szellemében, a valóságos hősök iránti eredendő tiszteletet félretolva azt is felmérettethetnénk a közvélemény-kutatókkal, hogy az utóbbi tizenvalahány év alatt maga II. Rákóczi Ferenc előrébb jutott-e történelmünk nagyjainak népszerűségi listáján? A legfájóbb kérdést azonban, hogy a nagymajtényi fegyverletétel után a politikailag kétfelé húzó magyarságnak végül melyik fele érezte magát győztesnek, nem merném megkockáztatni, mert térségünkben ennek máig ható, elevenünkbe vágó üzenete van.

Azt, hogy az egyetlen igaz oldalon küzdők, a vérüket önzetlenül és méretlenül áldozók elbuktak, jól tudjuk. Nyomor és véget nem érő hányattatás lett osztályrészük, de ők hozták a világra fiaikat és lányait, akik között Kölcseyk, Arany Jánosok, Petőfik, Tompa Mihályok, Vajda Jánosok, Munkácsyk, Bartókok, Kodályok és

József Attilák voltak. És pontosan tudjuk, hogy a labancnak mondott másik oldal valóban a győztes térfélen találta magát. Az Andrássy, Csáky, Esterházy, Forgách, Pálffy és más családok, akik valóságos megosztottságban éltek át a nyolcéves háborút, birtokaikat, javikat jelentősen gyarapítva, biztos talajon álltak a Habsburgok árnyékában, ezért a vármegyéknél és más közintézményeknél betöltött hivatalaikban csak ők képviselheték ilyen-amolyan tisztséggel, helytállással a nemzetet, ők biztosították számára a boldogulás útjait. Majd amikor újra felkínálja a történelem a szabadság lehetőségét, mintha becsületbeli adósságot kívánnának törleszteni, Aulichok, Damjanicsok, Dessewffyok, Lahnerek, Leiningenek, Pöltenbergerek, Schweidelek állnak Kossuth mellé, és kardot rántanak, vértanúságot szenvednek a magyarok szabadságáért. Ilyen kiszámíthatatlan, ilyen szeszélyes útítársa az embernek a történelem.

Az a tény, hogy az Ugocsa megyei Salánkra összehívott országgyűlés idején már hanyatlóban volt a nemzeti szabadság ügye, hogy a tanácsosok és szenátorok jelentős része – egyéb, fontosabb elfoglaltságaik okán – már meg sem jelent a helyszínen, önmagában véve is deheroizálja az eseményeket. Azonban nem engedhetjük meg, hogy ez a negatív érzés szívünkben felülkerekedjék. Élnek népek körülötünk, akik bármit megadnának, ha azt a dicsőséggel és kudarcokkal egyaránt váltakozó nyolc esztendőnt nemzeti történelmük részének tekinthetnék.

A magyar ember számára minden Rákóczi-emlékhely szent, ahol főhajtva illik megállni, de – grácia szegény fejemnek – a szatmári békekötés és a nagymajtényi fegyverletétel helyszínére egyáltalán nem vágyom, nem igyekszem.

RÁKÓCZI – 'MAGYAR MESSIÁS'

RÁKÓCZI HAZATÉRÉSE

Tamás Edit

II. Rákóczi Ferenc és Sárospatak

1616-ban, Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György házassága révén került a pataki vár és uradalom a Rákóczi-család kezébe. Kilencvennégy esztendeig tartó uralmuk első fele fénykort jelentett a vár, a város, a Református Kollégium életében. A korszak második felében történelmi események helyszíne volt Sárospatak: a Wesselényi-féle szervezkedés, a hegyaljai felkelés, a Rákóczi-szabadságharc eseményei, köztük a pataki ország(os)gyűlés. Ugyanakkor ebben az időszakban, a császári katonák megszállása idején pusztult az épületegyüttes, többször rabolták ki, enyésztek el vagy menekítették el ingóságait. Megsemmisült a híres Gombos-kert, a Bokályos ház, 1702-ben a császár parancsára lerombolták az erődítéseket.

A pataki vár a Rákóczi-birtokok központja, a család négy nemzedékének lakóhelye. A 15 esztendő I. Rákóczi Ferenc Erdélyt elhagyva édesanyjával, Báthory Zsófiával 1660-ban költözött ide. Októberben Patakon temették el Lorántffy Zsuzsannát, majd 1661 áprilisában II. Rákóczi Györgyöt (a szászfenesi ütközetben megsebesülve 1660. június 7-én halt meg). Ezt követően többnyire Munkácson, Zborón és Borsiban lakott az özvegy fejedelemasszony és fia.

I. Rákóczi Ferenc feleségével, Zrínyi Ilonával 1666-os házasságkötésük után Sárospatakon telepedett le. 1669-ben itt kötött egyezséget a felső-magyarországi protestáns rendek képviselőivel, itt gyűléseztek a zempléni és abaúji nemesek, s ide kötődnek 1670. április 9–10. eseményei. A következmények egyike: június 24-én császári katonaság szállta meg Patak várát. Még hat év múltán, 1676 májusában is a megszállók hatalmaskodásaira panaszkodott Zsigmond György pataki udvarbíró.

Gyermekévek. 1676 örömet és szomorúságot hozott a Rákóczi-családba. Megszületett a várva várt fiúörökös, II. Rákóczi Ferenc. Igaz, nem Patakon, hanem a közeli Borsiban. Pár hónap múltán Makovica várában meghalt az apa, I. Rákóczi Ferenc. Két asszony, Zrínyi Ilona és a nagymama, Báthory Zsófia feladata lett, hogy óvja a kicsiny gyermeket, biztosítván a család fennmaradását. Zrínyi Ilona a gyerekek gyámjaként kezébe vette a hatalmas birtokok irányítását, a család férfitagjai által öröklődő tisztségek alapján is intézkedett. Nem akart ugyanakkor anyósa oltalmában Munkácson élni, a telet részint Patakon, részint Regéc várában töltötte. A korabeli források tanúsága szerint az 1677-es karácsonyi ünnepeket is Patakon töltötték. 1678 májusában Zaáry András tiszttartó egy betanított pónit ajándékozott a „kis úr”-nak, „mely nem nagyobb kecskénél, grádicsokat is már jár”. Ezen kezdték lovagolni tanítani.

II. Rákóczi Ferenc gyermekora egybeesett a Magyarország felszabadításáért vívott török háborúkkal és a Thököly Imre vezette kuruc mozgalommal. Az özvegy Zrínyi Ilona a császár engedélyével 1682-ben házasságot kötött Thököly

A sárospataki vár. Fotó: Keserű László

Imrével. Mostohaapja oldalán II. Rákóczi Ferenc gyermekként megismerkedett a császárelenes küzdelmekkel.

A család a házasságkötés után is ragaszkodott Patakhoz, a szüreteket és a karácsonyi ünnepeket is itt töltötték. 1682. december 22-én Thököly Imre visszaadta a Kollégiumot a reformátusoknak, ahová 1683 elején visszatértek a száműzött diákok és professzorok. 1683 nyarán kivonultak Patakról a császári csapatok, másnap a vártemplom előcsarnokában újra református pap prédikálhatott.

Thököly hadiszerencséjének gyors hanyatlásával 1685 nyarán sorra elvesztette a korábban megszerzett felvidéki várakat és városokat. Zrínyi Ilona gyermekeivel Munkács várába vonult. Császári csapatok szállták meg a pataki várat. Az elsőként érkezők a „*kincstár szobában*” és természetesen a többi helyiségben őrzött értékes ingóságokat elvitték. A belső várban keletkezett kisebb tűz is pusztította a hátramaradt javakat. 1687-ben újra menekülni kényszerült a Kollégium.

Eközben Munkács vára és Zrínyi Ilona „*Európa legbátrabb asszonyaként*” dacolt az ostromló császári csapatokkal. Két és fél év után Zrínyi Ilona megállapodást kötött a vár feladásáról I. Lipót császárral, s 1688. január 18-án megtörtént annak átadása. Röviddel ezután, 1688. február 6-án a császár határozatot adott ki a Rákóczi-birtokok visszaszolgáltatásáról. Munkács 1688-as elfoglalása, majd a szatmári béke után a Rákóczi-család kincstára teljesen szétszóródott. Közülük néhányat feliratuk, címerük vagy a szájhagyomány alapján kapcsolunk ma a Rákóczi-családhoz.

Újra Patakon. II. Rákóczi Ferenc legfőbb gyámja I. Lipót császár lett, aki a neveléssel Kollonich Lipót püspököt bízta meg. Ő küldte Csehországba, ahol a jezsuitáknál folytatta tanulmányait. Nagykorúsítása után, 1694 tavaszán tért haza Magyarországra, Patakra. Még elindulása előtt Bécsben állították ki a trini-

tárius (rabváltó) rend pataki alapítólevelét. A várkastély szomszédságában álló épületet jelölték ki számukra.¹

Szeptemberben házasságot kötött Hessen-Rheinfelsi Sarolta Amália hercegnővel. II. Rákóczi Ferenc és felesége Patakon rendezte be fejedelmi udvarát. Sarolta Amália udvara 30, a Rákóczié 80 szolgálattelvőből és 44 főnyi karabélyos és dragonyos testőrből állt.² Számos várnagy és gazdatiszt is tartozott soraikba. 1694-ben a karácsonyi és az újévi ünnepeket, az új év első hónapjait és a farsangot is itt töltötték. Rákóczi pataki várában fogadta főispánként Sáros vármegye hódoló küldöttségét.

Családi levéltárnokává egykori nevelőjét, Badinyi Jánost nevezte ki. A Rákóczi-család jogaira, jószágaira vonatkozó okleveleket ezekben az években Sárospatak várában őrizték. A szabadságharc idejében helyezték át azokat a munkácsi várba. Egy másik hűséges embere, Körössy György pataki várnagy lett a kincstartó, a családi kincstár és a drága bútorneműk őre.

II. Rákóczi Ferenc megtapasztalta az ország, Sárospatak helyzetét. A XVI–XVII. század fordulóján Sáros-Kis-Patakon, illetve Sáros-Nagy-Patakon, a Bodrog folyó két partján fekvő két mezővárosban 362 6/8 telket írtak össze. Ebből 168 5/8 (46,4%) elhagyatottan állt.

Rákóczi 1700-ban kiadott szabályzata alapozta meg a birtokain folyó termelés racionalizálásának alapjait. Ennek törekvései tapasztalhatók Patakon is, amikor az elpusztult javait újra jövedelmezővé próbálta tenni. A legnagyobb bevételeket jelentő szőlőművelést pontosan szabályozta. Ugyanakkor a puszta telkek benépesítésére és az örökös jobbágyok munkájának jobb elrendezésére is törekedett (eredményeként 1704-re az elhagyott telkek aránya 37,7%-ra csökkent). Ezzel párhuzamos folyamatként figyelhető meg a szabad és nemes telkek pusztásodása, a korábban városban lakó nemesek védettebb helyre, más településekre költözése.

Kivételes helyzetűek voltak a belső városban lakók, adófizetéssel nem tartoztak. A várfalon kívül élők jórészt taxafizetőik. A robotra kötelezhető néhány örökös jobbágy csak a két külvárosban és Kis-Patakon élt. A különleges gondoskodást igénylő szőlőművelés esetében Rákóczi nem robotosokkal, hanem napszámosokkal dolgoztatott.

A török háború terheit nehezen viselte az ország, emelkedett az adó, nem volt pénz, a kereskedelmet kisajátították a császári kapitányok, és monopolizálta az állam. Északkelet-Magyarország már évek óta az elégedetlenek tűzfészke volt. 1697. június 30-án a sátoraljaújhelyi vásáron robbant ki a hegyaljai felkelés. Július elsejére virradóra a Szalontai György végardói bíró vezette felkelők Patak várát, Tokaji Ferenc csapata Tokaj várát szállták meg. A felkelők megakarták nyerni Rákóczi támogatását, ő azonban Bécsbe ment. Igyekezett még a gyanú árnyékából is kikerülni. A rövid életű felkelés elbukása után azonban hamarosan változott a helyzet.

II. Rákóczi Ferenc Bercsényivel és a nemességgel együtt az ország államiságának megmentése érdekében szervezkedésbe kezdett 1698-ban. Terve

¹ Détsy Mihály, *A sárospataki trinitárius kolostor építéstörténete*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 1968, 75., 88–89.

² Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc I–III.*, Budapest, 1907, I. kötet, 134.

megvalósítását széles körű külpolitikai támogatással képzelte el, ezért XIV. Lajos francia királyhoz fordult segítségért. Kapcsolatfelvétele lelepleződött, levele Bécsbe került. Rákóczit 1701 áprilisában a nagysárosi kastélyban fogták el, majd Bécsújhely börtönébe került. Felségárulási pert indítottak ellene. Sikerült Lengyelországba menekülnie.

Rákóczi áprilisi letartóztatása után birtokait a Szepesi Kamara lefoglalta, javait felleltározta.³ Patakon többek között összeírtak önba foglalt kristályüveg ablakokat, számos kőlabakon álló csempés kályhát, a déli szárny egyik palotájában nyolc szőtt virágos kárpit díszítette a falat, a kis szobákban két-három kárpitot, az ebédlőpalotában harminchat aranyas kárpitot és egy aranyas tükröt jegyeztek fel. *„...a rezidenciának az alsó szintjén lévő különféle szobák és boltok a hajdúknak, drabantoknak és az udvari tiszteknek szolgálnak szállásul. A felső szinten pedig 13 kisebb palota van kristályüveges ablakokkal, vasrostélyokkal ékesítve. Ezen kívül más három nagyobb palota található, egyszerűbb falöltözettel, közönségesen spalírral bevonva, arannyal és különböző különböző színekkel festett famennyezetekkel díszítve, továbbá egy palota, amelynek falai körös körül Hollandiából nagy költséggel hozatott csempékkel borítottak, de azok nagy része összetört vagy megrepedt. Van még két függő erkély a felső szinten. (...) Ennek a rezidenciának a szegletén található a Vörös-torony, mint egy két öl vastag falakkal megépítve, és ugyanebben egy kápolna rongált oltárral.”⁴*

Három hónappal Rákóczi Lengyelországba szökése után, 1702. február 7-én a bécsi udvar rendeletet adott ki a sárospataki külső és részben belső vár lerombolására, amit nagyjából végrehajtottak.

A szabadságharc időszaka. 1703-ban Magyarországon újra kibontatták a szabadság zászlaját. Az Esze Tamásnak átadott zászlókra *„Cum deo pro patrie et libertate”* – *„Istennel a hazáért és a szabadságért”* feliratot írták. Sárospatakon őriznek egy eredeti, évszámos zászlót.⁵ Felirata: *„Pro Deo et Patria”* – *„Istenért és a Hazáért”*. Festett évszáma töredékes, az első három szám, *„170.”* olvasható mindössze. A megőrzött zászló hátoldalán is volt felirat. Ennek szövege a betűk töredékessége miatt már nem értelmezhető.

Augusztus elejére Szabolcs, Bereg, Szatmár, Bihar, Debrecen, a Tisza menté Tokajtól Szolnokig a kurucok kezén volt. Rákóczi egyre növekvő seregének egyik egysége a Tiszán átkelve a Bodrogközön nyomult előre, közeledett Patak felé. Rákóczi távollétében alaposan megváltozott birtokai központja. A magyarországi várak lerombolására vonatkozó császári rendeletet Patakon is végrehajtották. 1702 májusában Nigrelli felső-magyarországi főkapitány parancsára a bástyákat felrobbantották, véglegesen megsemmisült a XVII. században kiépült erődrendszer. A Vörös-tornyot is használhatatlanná tették. A tetőzetétől megfosztották, ekkor dőlt le a felső szint DK-i sarkánál a fal, azóta a negyedik torony hiányzik.

³ MNL OL NRA 1724/48.

⁴ Détsky Mihály, *Sárospatak vára*, Sárospatak, 2002, 281–283.

⁵ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, látható: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma *Rákócziak dicső kora* című állandó kiállításán.

Töredék Rákóczi zászlajából, XVIII. század első évtizede
Sárospataki Református Kollégium
Tudományos Gyűjteményei Múzeuma

„Hajnali 5 órakor mintegy 100 kuruc gyalogos érkezik megadást követelve. Miután ez megtagadtatott, hacsak nem teljesítenek bizonyos feltételeket, nem mutatják fel a fejedelem levelét, és nem küldenek tisztjeik közül kettőt egyezkedésre, hogy bántatlanok maradnak az emberek, akik ide bemenekültek. Nem tetszett nekik a dolog, és tudtul adták, hogy majd jönnek tűzzel vassal, ahogyan meg is tették. A vár elhamvadt, miután a szomszédos istállóról a

tűz a szélről táplálva felgyújtotta. Akkor aztán megegyeztek, hogy a továbbiakban kezeseket állítanak. Parázsolt 6 órától 2 óráig. 2 óra után a szabadjára engedett nép berontva fosztogatott. (...) Egész éjszaka virrasztás, rémület és asszonyok sírása meg jajveszékélése, mialatt még a tűz az úr a várban.”⁶

1703. augusztus 28-án foglalták el a kuruc csapatok a pataki várat. Bevonulásukkor a várkastély egy véletlen szerencsétlenség folytán kigyulladt. A tűzvész súlyosan megrongálta a belső várat, megsemmisítvén a tetőzetet, a festett famennyezetes emeleti termeket, csupán a déli szárny földszinti és emeleti helyiségei maradtak épségben. A szabadságharc évei alatt csak részben állították helyre az épületeket, például zsindeletetével befedték a várkastélyt. A fejedelem pataki tartózkodása során a déli szárny épségben maradt emeleti teremtorában lakhatott, a korábban ebédlőnek használt helyiségben tartotta audienciáit („audienciális palota”).

A szabadságharc kezdetén a patakiak a rendet helyreállító, a termelés normális kereteit megteremtő földesurat látták II. Rákóczi Ferenc személyében. Sárospatak gazdag területnek számított, 1707-ben Zemplén vármegyét a legtehetősebb törvényhatóságok közé sorolták. Ennek alapja a minőségi bortermelés, mely magas jövedelmet biztosított. Sárospatak 17 szőlőhegyén egyetlen allodiális birtok volt, a Somlyód (a Mandulást már 15 éve nem művelték). Az allodiális termésből és a dézsmából származó 111,5 hordó bor értéke 1704-ben 4237 magyar forint volt. Ehhez adódott még az aszúbor- és az eszenciatermésből további 2784 magyar forint. A napszámberék levonása után 6697 magyar forint jövedelemmel számolhatott Rákóczi a pataki szőlőkből.⁷

⁶ Pataki jezsuiták Historia Domusa. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, AB No. 96. Diarium Res. S. J. Spatakiensis 1703. aug. 28.

⁷ Orosz István, *Sárospatak*, monográfia, II. kötet, kézirat, MNM Rákóczi Múzeuma Adattár, 17–19.

Az ország nemes és nem nemes lakosságát hadba szólító pátensek nyomán Sáros-Kis-Patak és Sáros-Nagy-Patak lakossága is megmozdult. Már az 1704-es (pontosnak nem tekinthető) összeírás három telken élő család esetében jelzi, hogy valamely tagjuk hadba vonult. 1707-ben a két város jobbággyai közül 17-en katonáskodtak. Valószínűleg az érintettek a katonáskodást a felemelkedés egyik lehetőségének, a személyes felszabadulás reményének tekintették.⁸

Rákóczi a szabadságharc alatt először 1707. február 11-én látogatott Patakra, és mindössze két napot töltött itt. Parancsára a rozsnyói tanácsülés határozatát figyelembe véve április 12-én a jezsuitákat kiutasították a városból (csak 1710 augusztusában tértek vissza).

Legközelebb az ónodi országgyűlés után, július 6-án jött ide. Fejedelmi pompával vonult be a városba. *„...előre menvén egy karabélyos zászlóalja, a Nemes Compania, azután urunk tizennégy vezetékje, utánnok kornéta allat az egész fejedelmi udvara népe, ezek után sézán a francia generállissal maga őfölsége, s utoljára retrovardiában egy karabélyos zászlóalja... Minekutánna azon hajdani sárospataki erősségnek és fejedelmi residenciájának német által való végső romlását és omlott falait keserves fejedelmi szemével megszemlélte volna, missére az ott való trinitáriusokhoz menvén...”*⁹ Ez követően gyakran megfordult a várban, sőt hosszabb időn át itt tartotta udvarát. 1707 őszén megérkeztek Csécsi János, a Kollégium híres tanára köszöntötte üdvözlőbeszéddel: *„Közöl jövén Patakhoz, az városon kívül két rendben állván a reformátusok, Csécsi névű pataki professor rövid, de szép üdvözléssel excipiálta őfelségét...”*¹⁰ Rákóczi pataki tartózkodásairól titkárának, Beniczky Gáspárnak a naplója és Csécsy Jánosnak, a pataki református kollégium professzorának krónikája tájékoztat.

Audenciákat tartott, határozatokat hozott, főrendeket fogadott, a francia követtel tárgyalt és a környéken vadászgatott. Megfordult nála Ráday Pál, a kancellária vezetője, Pethes András püspök, Andrassy György, Szemere László ezereskapitány, Csajághy János ezereskapitány, Bagossy Pál brigadéros, Kruccsay István, Vay Ádám, Ocskay László brigadéros, Máriássy Ádám erdélyi curir.

Sárospatak, a két mezőváros lakossága a XVII–XVIII. század fordulóján többségében református volt. Az itt élőket, az iskolát súlyosan érintette a lipóti abszolutizmus protestánsüldözése. Az 1687-ben elüldözött tanárok, diákok Gyulafehérváron, Göncön, Kassán próbálták működtetni a nagy hírű iskolát. A Kollégium régi épületeit a jezsuiták bérbe adták. Patak 1703-as elfoglalása után megszűnt a református egyház üldözése a városban. A katolikus Rákóczi visszahelyezte jogaiba a Református Kollégiumot, s biztosította működésének feltételeit. Visszaadta épületeit, összes tartozékaival együtt. A nevében eljáró Orosz Pál generális oltalomlevelet adott a visszatérni óhajtó diákoknak és tanároknak. Gönyüi András vette birtokba az épületet, melynek tatarozását a decemberben Kassáról érkező diákok egy része el is kezdte. A visszaállítás műve nagyrészt az 1705-ben visszatért Csécsi János professzor érdeme. A templom

⁸ Uo, 20–21.

⁹ II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707–1710, Nap Kiadó, Budapest, 2005, 34

¹⁰ Uo, 57.

ügyében Orosz Pál nem kívánt dönteni, így ez a katolikusok kezén maradt. 1705-ben a szécsényi országgyűlésen – nagy vita után – a fejedelem kívánságára a vártemplomot a katolikusok használatában hagyták. A Kollégium jövedelmi forrásainak visszaadása már 1703-ban megkezdődött, amit az 1705-ös törvény is szentesített, kimondván, hogy a korábbi jövedelmeket, tartozékokat visszaadják (szőlők, rétek, kertek stb.). A telkek visszaszolgáltatása nem ment vita nélkül. Magánadományok is jelentősen segítették a Kollégium működését: Rákóczi 1200 magyar forintot adományozott 1705-ben, mások további 680 forintot. Ugyanakkor a fejedelem a családi szokásokat folytatva, több arra érdemes tanuló külföldi tanulmányait támogatta.

1707. november 12-én a „Nemessi Társaság” közé befogadott nemesifjak felavatására is sor került. „...A felséges fejedelem pedig zöld bársony ruhában, fekete kolcsaktollasan, veres bársonyszékben ülven és mindenekhez magát kegyelmessen mutatván: egyik felől nemzeti vitézlő Daniel Péter főfegyverhordozó őfelsége aranyos bozongányát, más felől pedig nemzeti vitézlő Illosvay János vicefegyverhordozó aranyos s rubintos kardját kezeiken tartották.”¹¹

Rákóczi egy év elteltével, 1708. november 18-án tért vissza legközelebb, amikor már az ország(os)gyűlés előkészületei folytak. Eredetileg Tállyára akarta összehívni az ország képviselőit, de ottani szállások hiányában inkább Sárospatakra tette át a gyűlés helyszínét. November 21-én megérkezett Patakra Bercsényi Miklós is, majd jöttek a főemberek, „*hogy alig akadt számukra hely a városban, és akkora zsúfoltságot és inséget hoztak a helyre, hogy ahhoz foghatóról aligha lehetett valaha is hallani*”. Rákóczi „*a mágánások mindegyikének biztos szállást jelöltetett ki a nyomorult polgárok nagy kényelmetlenségére*”.¹² Az országgyűlésen

Az egész alakos kép aláírása:

II. Rákóczi Ferenc

Francia mester metszete, 1694.

MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Fotó: Váradi László

¹¹ Uo, 71.

¹² Tsétsi János havi naplója, *Történelmi Naplók 1663–1719*, Budapest, 1875, 1708. november 28.

részt vett ezereskapitányok közül 12 portréját vélték azonosítani az 1970-es években Sárospatakra került képsorozatban. (A kutatás számos kérdést vet fel a portrék hitelességét illetően.) A képek ismeretlen mester alkotásai. Az ismeretlen személyek mellett Dabasi Halász Péter, Varga Pál, Csery Imre, id. Borbély Gáspár, Gróf Barkóczy Ferenc, Berthóti Ferenc, Ibrányi László, Csajághy János, Géczy Gábor, Báró Zay András került megnevezésre a képek feliratában.

A pataki ország(os)gyűlésen az első ülést november 28-án tartották a jelentős pusztulásokat elszenvedett épületben, „a belső vár palotájában”. II. Rákóczi Ferenc nyitotta meg „jeles beszéddel”. A pataki vár építéstörténetét feldolgozó Détsy Mihály szerint nem állapítható meg egyértelműen, hogy a vár mely palotájában tanácskoztak. A várkastély legnagyobb terme a nyugati szárny emeleti „aranyas palotája”. Ennek azonban a korabeli leltár szerint nem volt 1708-ban sem mennyezete, sem ajtaja, sem ablaka. A tágasabb vörös-toronybéli „Öreg palota”, vagy más néven „Nagy palota” tetőzete úgyszintén hiányzott az 1702-es rombolás következtében. Tető hiányában a palota boltozata bizonyára átázott.¹⁵ A hagyomány ez utóbbi helyet őrizte meg a történelmi események helyszínéeként.

A gazdasági ügyek rendezése után (megtartották a nyilvános zárszámadást, azaz a költségvetés és az országos elszámolás nyilvános vitáját, megpróbálták a rézpénz árfolyamát stabilizálni) ejtettek szót a fegyverszünetről és az esetleges béketárgyalásokról. A sokat emlegetett sárospataki IX. tc. kimondta: „...mindazok a jobbágyok, akik a hadseregben a jelen háború végéig állandóan és hűségesen szolgálnak, s kiskorú gyermekeikkel távozni akarnak a földesúri telekről, a földesúri hatalom alól felszabadíttatnak, örök és föltétlen szabadságot nyernek, s lakóhelyeik a hajdúvárosok módjára külön kiváltságokban fognak részesülni.”

A trencsényi csatavesztés után több kuruc kapitány átállt a császáriak oldalára. A hazaárulásnak minősülő cselekedet halálbüntetést vont maga után. Bercsényi Miklós neve napján (melyet nagy pompával megünnepeltek), december 6-án hozták Kassáról Patakra az árulással vádolt és már korábban elfogott Bottka Ádám alezredest, Bezerédy Imre brigadérost és rabtársaikat (Szegedi Ignác főstrázsamester, Pöstényi hadnagy, Ujkéri János hadnagy). Az ország(os)gyűlés határozata szerint december 19-én kivégezték őket, s a vártemplomban, az északi fal mellett a kriptában lettek eltemetve. Ezzel a gyászos eseménnyel véget ért a szabadságharc utolsó ország(os)gyűlése. Az itt hozott törvények már nem tudtak jelentős hatást gyakorolni a szabadságharc kimenetelére.

Rákóczi egész udvarával december 21-én Munkácsra távozott. A korabeli leírások alapján Patak mezőváros polgárai nyomorúságosan élték át az országos rendezvényt. A városban szállásolták el ugyanis a résztvevőket 34 napig. Kiszorították házukból az ott élőket, felélték a lakosok takarmányát, gabonáját.

Rákóczi csak a következő év tavaszán, május 12-én érkezett újra Patakra. Másnap misehallgatás után katonai szemlét tartott, majd továbbment Tállyára. Május 25-én jött újra, másnap a vártemplomban rendezték a Nemesi Társaság zászlójának szentelését.

¹⁵ Détsy, 2002, 288–289.

II. Rákóczi Ferenc
Éder Gyula vázlata, 1908?
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak
Fotó: Váradi László

A nyár folyamán is gyakran időzött udvartartásával Patakon a fejedelem. Június 17-től július 7-ig a Szenátus tagjaival tanácskozott, más-kor követeket fogadott, itt értesült a poltavai ütközet eredményéről is.

II. Rákóczi Ferenc Érsekújvár eleste után járt utoljára Sárospatakon, az 1710. október 5. és 18. közötti napokat töltötte itt. Innen kíséretével az ungvári várba ment, magával vitte pataki udvarának maradványait, málháit. Esterházy Antal parancsnoksága alatt hagyta Patakot, figyelmeztetve az ott maradókat, hogy biztosítsák magukat a meglepetés ellen. Rákóczi tartott a németek fölényétől. Figyelmeztetése ellenére egy szűk hónap múltán a kuruc csapat menekülve vonult vissza a Bodrogon irányába, felszedve maga mögött a Bodrogon

átívelő fahíd gerendázatát. 1710. november 10-én foglalták el a császári csapatok Sárospatak várát.

Egy korszak végét ért Patakon. A vár 1711-től a XX. század derekáig osztrák eredetű főnemesi családok kezében volt. A magyarok számára azonban máig egyet jelent a Rákóczi-családdal.

Halász Csilla

„Adósa az egész magyar nemzet”

II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala 1906-ban

II. Rákóczi Ferenc a magyar történelmi emlékezetben az idegen uralmat és elnyomást elutasító nemzeti ellenállás jelképe, aki megalkuvást nem ismer, és a hazáért bármilyen áldozatra képes. A törökországi Rodostóban hunyt el 1835-ben, hosszú száműzetés után, földi maradványai 171 évig idegen földben nyugodtak, hamvait csak 1906-ban sikerült hazaszállítani Magyarországra.

A nagy utazást előkészítő bizottság tagjai valószínűleg maguk sem gondolták, amikor a szervezőmunkát elkezdték, hogy ennyi idő után is olyan hatalmas kultusz övezi a Habsburg-elnyomás elleni kuruc lázadás irányítóját, Magyarország vezérlő fejedelmét, hogy az országot átszelő hazaútja során, a végső nyughelyére tartó koporsója mellett jelképesen és valóságosan is az egész nemzet levetett kalappal áll majd sorfalat.

A Rákóczi-féle szabadságharcot lezáró 1711-es szatmári békekötés idején, április 29-én a fejedelem már nem tartózkodott az országban, február 21-én távozott, s ezt követően már nem is tért haza, holott a király kegyelmet ígért neki és társainak, amennyiben három héten belül leteszik a hűségesküt. De mivel ez nem történt meg, az 1715. évi 49. törvény hazaárulónak nyilvánította Rákóczit és társait, és azt is kimondta, hogy felségsértést követ el mindenki, aki érintkezik velük. Közel kétévi lengyelországi tartózkodás után, 1713 elején Rákóczi Franciaországba utazott, és itt élt 1717-ig. Ekkor III. Ahmed szultán meghívására negyvenfős kísérettel Törökországba érkezett.

Akkor még úgy hitte, ideiglenesen. A nagyhatalmak erőviszonyainak alakulása azonban rövidesen szertefoszlatta a reményt, hogy magyarországi pozícióit a törökök segítségével visszaszerelheti. III. Ahmed szultán 1720-ban a Márvány-tenger partján fekvő kikötővárosban, Rodostóban telepítette le csalódott magyar szövetségeseit, s mindvégig gondoskodott is róluk. Az ekkor hatvanfős magyar kolónia számára egy teljes utcát kiürítenek, tágas házakat kapnak, s legelőt, földeket is. Április 24-én meg is érkeztek, hogy itt évtize-

Mányoki Ádám 1712-ben készült festménye a fejedelemről

A Rákóczi ebédlőházaként ismert rodostói épület, 1905 előtt

Az ebédlőház díszterme Rodostóban, 1905 előtt

dekre berendezkedjenek. II. Rákóczi Ferenc rendszeres pénzjáradékot is kapott Isztambulból udvartartásának ellátására, emellett a szultán tolmácsokat és nyolcvanfős janicsár testőrséget biztosított számára. Itt élt a fejedelem Rodostóban 1735-ben bekövetkezett haláláig.

A Habsburg-kormányzat megpróbálta elérni Rákóczi kiadatását, ezt a szultán megtagadta. Még a száműzetésében is figyeltették, ennek ellenére Rákóczi levelezést folytatott a francia, a spanyol, a lengyel és az orosz udvarral. Ideje java részét írással töltötte, itt születtek az *Elmélkedések*, az *Emlékiratok*, a *Valomások*, az *Értekezés a hatalomról* című munkái.

Amikor Rákóczi Ferenc 1735. április 8-án meghalt, végakarátának megfelelően édesanyja, Zrínyi Ilona mellé temették el Konstantinápoly Galata városrészeinek jezsuita templomában, amely a rend feloszlatása után a lazaristák St. Benoît- (Szent Benedek-) temploma lett. Testének belső részeit a rodostói görög templomban, szívét, aranyszelencében a Párizs melletti Grosbois-ban, a kamalduli kolostor temetőjében hantolták el, ahol franciaországi emigrációjának két utolsó évét töltötte (az azóta elpusztult kolostor területe ma Yerres város része).

Rákóczi kultusza már a szabadságharc idején

Rákóczi emlékiratai, a kötet 1739-ben jelent meg

kialakult, de a hazájától távol, száműzetésben elhunyt fejedelemről sokáig még beszélni sem lehetett, hiszen hatályban volt a törvény, amely hazaárulónak minősítette. De ahogy időben egyre távolabb került a szabadságharc kora, enyhült a szigorú tilalom is, s amikor 1786-ban előke­rült a Rákóczi a száműze­tésbe elkísérő s mellette mindvégig kitartó Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének kéz­irata, amelyben a bujdosók mindennapjait írta el, arról már 1789-ben hírt adhatott egy bécsi lap, sőt né­hány év múlva, 1794-ben a teljes kötet megjelenhetett, jelentősen növelve a fejedelem kultuszát.

II. Rákóczi Ferenc bronzszobrát 2010-ben avatták fel a franciaországi Yerres városban, ahol két évet töltött emigrációban.

Halála után itt temették el szívét egy aranszelencében

Rákóczi hamvainak esetleges hazahozatala a reformkorban merült fel elő­ször, de az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után jó ideig nem található támogatásra egy ilyen kezdeményezés. Ám a hazai szellemi élet képviselői nem feledkeztek meg a nagy fejedelemről. Amikor a Magyar Tudomán­yos Akadémia megbízásából 1862-ben három kiváló tudós, Henszlmann

Rodosto. Gr. Berceányi Miklós háza és a magyarok utcája

A képen Berceányi Miklós háza és a magyarok utcája látható Rodostóban

Imre, Ipolyi Arnold és Kubinyi Ferenc Törökországba utazott, hogy felkutas­sák Mátyás Budáról elszállított corvi­náit, a küldöttség Konstantinápolyból egy napra Rodostóba látogatott, azzal a céllal, hátha a nyomára akadnak Rákóczi és a többi bujdosó sírjának. Sikerült is ekkor részleges kutatáso­kat végezniük.

A rodostói látogatás után ismét feléledt a remény, hogy Rákóczi reha­bilitálása ügyében előrelépés törté­net, és a fejedelem földi maradványai hazakerülhetnek a száműzetésből.

A hazaszállítás legfőbb támoga­tója és szorgalmazója Thaly Kálmán volt, a kuruc kor elhivatott, lelkes és nagy tudású kutatója, aki 25 évesen, 1864-ben Rákóczi egyik tábornoká­nak, Bottyán Jánosnak az életéről és koráról tartotta akadémiai székfog­lalóját (mint arról a korabeli lapok

Thaly Kálmán több mint negyven évig küzdött Rákóczi hamvainak hazahozataláért (litográfiaja 1860-ból)

is beszámoltak). Pályafutásának kezdetétől, az 1860-as évek legelejétől szenvedélyesen kutatta a kuruc kort, napi- és hetilapokba, folyóiratokba írt cikkeiben, valamint könyveiben folyamatosan napirenden tartotta a témát. Élete fő céljának tekintette, hogy elérje a magyar történelem utolsó magyar születésű uralkodó fejedelmének itthoni újratemetését, és az első között szorgalmazta nyilvánosan is a hamvak hazahozatalát.

Erre pedig az 1867-es kiegyezés után jó esély kínálkozott, hiszen immár az uralkodó jóváhagyásával gyarapodhatott az ország és a nemzet, a valóságos és a lelki építkezéseket is beleértve. Amikor kiderült, hogy Rákóczi nővérének, Juliannának egyenes ági leszármazottja Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona hazaszállíttatásán gondolkodik, hogy a földi maradványokat valamelyik várában helyezze el, Thaly Kálmán, bár az elképzelést nemes célnak nevezte, megkísérelte őt

erről lebeszélni. Érveit a Magyar Történelmi Társulat 1873. április 3-i ülésén tartott felolvasásában mondta el: Rákóczi Ferencnek adósa az egész magyar nemzet, örököse a kincstár, az ő hamvait hazaszállíttatni csupán a nemzetnek van joga.

Ugyanebben az évben, 1873-ban Rákóczi szülőföldje, Zemplén vármegye is feliratot intézett a képviselőházhoz: a március 8-i közgyűlés arra kérte a parlamentet, tegyen meg mindig lehetséges lépést Rákóczi hamvainak hazaszállításáért. Az indítványhoz más vármegyék és városok is csatlakoztak. E kezdeményezés után, ugyancsak 1873-ban Szláv József, Magyarország miniszterelnöke a Monarchia konstantinápolyi nagykövetétől próbálta megtudni, hogy megvannak-e még Rákóczi földi maradványai az immár a francia lazaristák által működtetett Szent Benedek-templomban, ám azt a választ kapta, hogy a hamvak holléte, sőt a megléte is bizonytalan.

Sokáig nem történt semmi érdemi, ami előremozdította volna az ügyet, azt azonban francia kapcsolatai révén Thaly megtudta, hogy 1839-ben, a sír akkori felnyitásakor még épségben megvoltak a fejedelem hamvai (bár segítői nem tudták, hogy a templom melyik pontján). Végül 1888-ban maga utazott el Konstantinápolyba, hogy felderítse a tényleges helyzetet. Hosszú előkészület és tárgyalások után sikerült is elérnie, hogy 1889. október 7-én a Szent Benedek-templomban felnyissák a feltehetően Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona tetemeit rejtő sírokat. Ekkor minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy sértetlenül megmaradtak II. Rákóczi Ferenc földi maradványai. Zrínyi Ilonának is megtalálták a koponyáját (az már Rákóczi temetésekor kiderült, hogy egyéb testrészei nincsenek meg). Ekkor derült ki, hogy Rákóczi fiát, Józsefet is e templomban temették el, valamint itt helyezték végső nyugalomra Bercsényi Miklósné Csáky Krisztinát is.

Ám Thaly és a sírfeltáráson szintén jelen lévő Fraknói Vilmos történétíró, katolikus pap (később püspök) kénytelen volt két évig titokban tartani a szenzációs felfedezést, a lazaristák missziójának galatai főnöke csak ezzel a feltétellel egyezett bele a sírok felnyitásába.

Minderről két és fél évvel később, 1892. május 15-én számolt be Thaly Kálmán, a Magyar Történelmi Társulat ülésén. Másnap az újságok is közölték a szenzációs hírt. Ekkor tudták meg Magyarország polgárai azt is, hogy a konstantinápolyi templomban temették el a fejedelmen és édesanyján kívül Rákóczi fiát, Józsefet is, valamint hogy ugyanitt lelhetők fel Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina hamvai. Thaly elmondása szerint a fejedelem földi maradványait egy hatalmas cédrusfa koporsóban temették el, amelyből ő két és fél évvel ezelőtt a lazaristák engedélyével több ereklyét is elhozott. A Vasárnapi Ujság 1892. május 22-i számában közölt fényképet a templom belső teréről. Egy másik

A Szent Benedek-templomban ma is látható emléktábla

illusztráción a Rákóczi koporsójából való ereklyék láthatók: fonott csatok, szemfedőfoszlányok, jeruzsálemi olvasó, aranyzsinór gombkapcsoló, aranypaszománt.

A Magyar Történelmi Társulat ülésén Thaly arról is beszámolt, hogy Rákóczi sírját először az oltár előtti fedlap alatt keresték, mivel azon Rákóczi-címer volt, de a sírban Rákóczi fiának, Józsefnek a tetemét találták meg, aki 1738-ban hunyt el. Aztán egy másik

helyen ástak a talajkockák alatt, ahol a templomi emlékezet szerint szintén egy sír van. De onnan Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina hamvai kerültek elő. Végül Mikes Kelemen leírására hagyatkoztak, és Zrínyi Ilona falba helyezett emléktáblája alatt ástak: ott kétlábnyi mélységben két koporsót találtak. A nagyobbik koporsóban nem volt nehéz Rákóczi hamvait azonosítani: hiszen a fejedelmet bebalzsamozták, ahhoz a koponyáját az orvosai meglékeltek, hogy az agyvelőt eltávolítsák. Thaly Kálmán szerint a fejedelmet XV. Lajos korabeli fényes francia öltözetben temették el. A sír felbontásáról jegyzőkönyvet vettek fel, és néhány emléktárgy kivételével mindent visszatemettek.

Még jó pár évnek kellett eltelnie, hogy Thaly Kálmánnak teljesüljön az álma, de sikerült: Ferenc József 1904-ben elrendelte a hamvak hazaszállíttatását. „A magyar történelem kiváló alakjai közül egyedül II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugosznak idegen földben, s e hamvaknak hazaszállítása a nemzetnek ismételtelen kifejezett közóhajtá képezi. Hála legyen érte az isteni gondviselésnek: azok az ellentétek és félreértések, amelyek súlyosan nehezettek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végképp letűnt korszak történelmi emlékeit képezik. Ennélfogva utasítom, hogy II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításá-

A konstantinápolyi Szent Benedek-templom oltára 1889-ben, előtte Rákóczi József sírja (A kép a Vasárnapi Ujság című hetilapban jelent meg 1892. május 22-én, tévesen írták a kép-aláírásban, hogy az oltár előtt Rákóczi sírja van)

A Rákóczi Ferenc koporsójából való ereklyék (A rajz a Vasárnapi Ujság 1892. május 22-i számában jelent meg)

nak kérdésével foglalkozzon és erre vonatkozó javaslatait elvárom” – olvasható Ferenc József 1904. április 18-án kelt uralkodói leiratában, amelynek címzettje gróf Tisza István miniszterelnök.

A hamvak hazaszállításának leglényegesebb mozzanatairól a Tisza István által 1904. június 22-ére összehívott értekezleten döntöttek. Arról is határoztak, hogy II. Rákóczi Ferenc hamvain kívül hazahozzák fia, Rákóczi József, édesanyja, Zrínyi Ilona, valamint a többi bujdosó földi maradványait is.

Tisza István 1904 őszén Thallóczy Lajos történészt, a közös külügyminisztérium osztályfőnökét bízta meg, hogy utazzon Törökországba, s a kormány nevében folytassa le a hazaszállításához szükséges tárgyalásokat, szerezze meg az engedélyeket. Ennek eredményeként december 21-én a rodostói temetőben fényes egyházi ünnepséggel exhumálták gróf Bercsényi Miklós, gróf Esterházy Antal és Sibrik Miklós földi maradványait, majd koporsóba tették a hamvakat és Konstantinápolyba szállították. Ezt követően Thököly Imre hamvait is megtalálták Izmitben az örmény temetőben, bár nem ott, ahol azt a sírfelirat jelezte. A földi maradványait kiásták, és megállapították a hitelességét. Ezt követően ládába zárták, lepecsételték, és karácsony estéjén a galatai Szent Benedek-templomba szállították, felesége, Zrínyi Ilona és nevelt fia, II. Rákóczi Ferenc koporsója mellé.

Így tehát már csak a hazaszállításukról kellett gondoskodni, ám erre még csaknem két évet várni kellett.

Tisza Istvánt 1905-ben Fejérváry Géza váltotta a miniszterelnöki székben, őt pedig 1906-ban Wekerle Sándor, akinek kormányzása alatt a hamvakat végül

Grimm Rezső: Rákóczi Rodostóban (litográfia, 1910, a Tolnai Világtörténelme című 10 kötetes mű illusztrációja)

hazahozták. Wekerle megbízásából október 15-én egy öttagú bizottság utazott Konstantinápolyba a hamvakért, ennek tagja volt Thaly Kálmán történész, országgyűlési képviselő, Forster Gyula főrendiházi tag, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Fraknói Vilmos püspök, Ponori Török Aurél egyetemi tanár, az Antropológiai Intézet igazgatója, valamint a már korábban is Törökországba érkezett Thallóczy Lajos történész, udvari tanácsos.

A II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazahozatalát elrendelő törvényjavaslat szövege 1906. október 20-án jelent meg a napilapokban. Ez eltörölte a Rákóczit és társait megbélyegző 1715. évi 49. törvénycikk 2. és 3. paragrafusait, és arról is rendelkezett, hogy a bujdosók tetemeit a kassai székesegyházban ünnepélyesen helyezik örök nyugalomra, Thököly Imrét pedig szülővárosában, Késmárkon temetik el. A törvényt az országgyűlés 1906. október 23-án elfogadta, az uralkodó pedig október 24-én szentesítette.

Ugyanezen a napon már el is indult a hajó Konstantinápolyból Magyarországra felé, fedélzetén a következő személyek földi maradványaival: II. Rákóczi Ferenc, Rákóczi József, Zrínyi Ilona, Thököly Imre, Bercsényi Miklós, Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina, Esterházy Antal és Sibrik Miklós. Nem lehetett közöttük Mikes Kelemen, mert az ő sírja a rodostói temetőből 1830-ban eltűnt, ekkor ugyanis a sírkertet felásták, az elhunytak földi maradványait pedig az új temetőben közös sírba tették.

Október 25-én, reggel kilenc óra után ért a különleges szállítmány Constantinápolyba, ahol a koporsókat és a sírköveket átrakodták az ott várakozó feldíszített különvonatra. A szerelvény október 27-én, reggel 8 óra 20 perckor érkezett meg az első magyarországi városba, Orsovára, ahol soha nem látott izgalommal készültek a hamvak ünnepélyes fogadtatására és átvételére. Az állomás épületét gyönyörűen felékesít-

Rákóczi hamvainak beszentelése Orsován
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

tették, tűzpiros posztóval vonták be és egyéb drapériákkal dekorálták, a falakat lombfüzérek, zászlók, címerek díszítették. Az állomás előtt lévő fedett csarnok diadalkapuként szolgált, ezt is zászlókkal ékesítették, a mennyezetét nemzeti színű szövettel vonták be. A pályaudvaron felállított ravatalok és a vasúti sínek közé fekete szőnyeget terítettek le, a ravatalok fölé díszes sátrat emeltek.

Az egész magyar nemzet számára rendkívüli jelentőségű vonatot Wekerle Sándor miniszterelnök és a kormány tagjai várták a vasútállomáson. Velük együtt a zuhogó eső ellenére is nagyon sokan fogadni kívánták a szent hamvakat. Egyszer csak ágyúörgés hallatszott, amely azt volt hivatva jelezni, hogy Rákóczi és a bujdosók hamvai a román határt elhagyva magyar földre érkeztek. Hamarosan berobogott a vonat az állomásra, a különlegesen becses szállítmánnyal. Mindenki meghatódottan vette le a kalapját, a dalárda a Himnuszt énekelte.

A vonat megállt. Thaly Kálmán szólalt fel, hivatalosan is átadta a hamvakat a kormánynak. Díszmagyarba öltözött urak emelték le a koporsókat a halottas vonatról, és méltóságteljes ünnepélyességgel haladva a díszes ravatalokra helyezték azokat. Wekerle Sándor miniszterelnök e szavakkal fogadta a bujdosók földi maradványait: „Megilletődve veszem át nemzeti hőseinknek visszatért hamvait, hogy örök nyugalomuk helyére juttassuk azokat a haza földjében. Ez a föld illeti meg őket, amely föld népének szabadságáért áldozták föl önzetlenül életüket.” Ezt követően Polónyi Géza igazságügy-miniszter olvasta fel a „Jegyzőkönyv II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak átadásáról és átvételéről a hazai földön” című dokumentumot.

Ezután következett a gyászszerartás, Rákóczi és katolikus társai hamvait Fraknoi Vilmos címzetes püspök szentelte meg, Thököly Imre koporsójánál pedig Scholtz Gusztáv végezte az evangélikus egyház szertartását. A ravatalokon az első koszorút Wekerle Sándor miniszterelnök helyezte el a kormány nevében.

Déli 12 órakor taracklövés jelezte, hogy a vonat elindulhat Budapest felé. Az orsovai ünnepségen olyan sok ember gyűlt össze, hogy a halottas szerelvénnyel felül három különvonatot kellett indítani Budapestre.

Rákóczi hazaérkezésének díszünnepsége az orsovai vasútállomáson

Ahogy a vonat haladt, a vasút mellett mindenütt ünneplőruhába öltözött emberek álltak sorfalat, még a nemzetiségek lakta vidékeken is a magyar Himnuszt énekeltek felnőttek és gyerekek. A hamvakat szállító szerelvény minden nagyobb településen megállt, hogy a helyiek és az odaérkező küldöttségek a koporsók elé járulhassanak. Gyönyörűen feldíszítették azoknak a településeknek az állomásait, amelyek előtt a különlege-

sen becses vonat elhaladt. A hamvakat harangzúgással vagy taracklövésekkel köszöntötték. Sortűz hangzott föl sok helyen, a városi és vármegyei törvényhatóságok képviselői álltak sorfalat. Az összegyűlt tömeg meghallgatta az ez alkalomra írt emlékbeszédeket.

Amikor beesteledett, a vasúti sínek két oldalán örömtüzek és őrüzek égtek, néhol valóságos máglyák, az állomások, őrházak mindenütt ki voltak világítva, az emberek pedig gyertyákkal és fáklyákkal köszöntötték a hazatérő Rákóczit és a többi bujdosót, így egész éjszaka szinte nappali kivilágításban haladt a vonat. A fejedelmi szerelvény utasai több állomáson is meghatódtak a fogadatástól. Különösen felemelőnek tartották a temesvári köszöntést, ahol az állomásépület pazar díszkivilágítása keltett feltűnést, de megrendítő látvány volt Szatymazon is az a több ezer, ünneplóruhába öltözött ember, akik térdre borulva, lehajtott fejjel üdvözölték a hazatérő fejedelmet.

Ezt az óriási lelkesedést ma is felidézhetjük, ha belelapozunk a korabeli újságokba. „A jóslat beteljesedett! Az ünnep itt van! Magával hozza a mi száműzött fejedelmünk, aki királyi pompával jön haza az idegenből, hogy haló poraiban még egyszer lángra lobbantsa a magyar szivekben a szabadság önrzetét!” – írta címlapján a kecskeméti Függetlenség 1906. október 28-án. „Hol az a királyi trónus, amelyik fölérne az Ő dicsőséges ravatalával?!” „A nemzet összes érzései azt a drága koporsót ölelik át a lelkesedés rajongásával” – fogalmazott a cikk írója, akit éppúgy tejesen magával ragadott a nagy esemény, mint az ország többi polgárát.

Ilyen fogadtatás mellett futottak be a szerelvények 1906. október 28-án, vasárnap reggel a zászlókkal, címerekkel, drapériákkal, a Rákóczi-kor motívumaival ünnepélyesen feldíszített Keleti pályaudvarra. Először az orsovai ünnepség résztvevőit szállító három különvonat érkezett meg, majd 8 óra 12 perckor az öttagú bizottság szerelvénye, amelyet éljenzéssel fogadott a Keleti pályaudvar népe, főként amikor Thaly Kálmán piros díszruhában leszállt a vonatról.

Thaly Kálmán időskori fényképe
(Erdélyi Mór felvétele)

Végre 8 óra 35 perckor megérkezett a hamvakat szállító különvonat is. Az egész pályaudvaron megszűnt a morajlás, áhítatos csendben, fedetlen fővel élte meg mindenki a nagy pillanatot. A vonatról Wekerle Sándor miniszterelnök, a kormány tagjai, Desseffy Aurél, a főrendi ház elnöke és Justh Gyula, a képviselőház elnöke szálltak le először. Amikor kinyílt a halottszállító kocsijátja, felhangzott a *Szózat*. Ezután Bárczy István polgármester lépett az ünneplő közönség elé. „II. Rákóczi Ferenc, dicső fejedelem, dicső bajtársai és dicső nagyasszonyunk, legyetek üdvözölve, szenteljétek meg e város földjét a ti nagy szellemetekkel!” – mondta többek között.

A Keleti pályaudvar környékét kordonokkal zárta le a rendőrség, s azon belülre csak a meghívottakat, a főrendi ház tagjait, a képviselőket, a minisztériu-

mok vezetőit, a vármegyék és a városok küldöttségét, az egyházi méltóságokat, a törvényhatóságok képviselőit, állami és fővárosi hivatalnokokat, az egyetemek küldöttségét, a fővárosi bizottsági tagokat és a koporsóvivőket engedték be. A gyalogos küldöttségek tagjai és a vidékről érkezett vendégek kívül rekedtek.

Amikor Rákóczi koporsóját kihozták a Keleti pályaudvar épületéből, a kint várakozó hatalmas tömeg minden tagja levette a kalapját, a lányok, asszonyok

a kendőjüket lobogtatták. A hét koporsót három díszes halottszállító gyászhintóra helyezték, amelyeket ékesen felszerszámozott lovak húztak, és a díszmenet elindult a Szent István-bazilika felé, illetve Thököly hamvaival a Deák téri evangélikus templom felé. A Baross tér és a Kerepesi út (a mai Rákóczi út) torkolatánál a bujdosók fogadása alkalmából felállított diadalkapun haladtak át, amelyen a „PRO LIBERTATE” felirat volt olvasható, utalva Rákóczi híres jelmondatára, amely így hangzott: Cum Deo Pro Patria et Libertate (Istennel a hazáért és a szabadságért).

A koporsószállító kocsik előtt lovasok haladtak, kezükben a Rákóczi-korból megmaradt régi zászlókkal, melyek némelyike egészen megkopott vagy csak a foszlányai voltak meg, mögöttük apródok és páncélinges testőrök vitték

a fejedelmi jelvényeket. Az első gyászkocsit (dúsan aranyozott piros-kék gyászhintót) hat fehér ló vonta, azon Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Rákóczi József koporsói. A kocsi mögött a Rákóczi-megyei alispánjai tartották a koporsót fedő bíborlepel uszályát. A második halottaskocsi, melybe négy lovat fogtak, Bercsényi Miklós és neje, Csáky Krisztina, valamint Esterházy Antal és Sibrik Miklós koporsóját vitte. A harmadik gyászfogatot hat fekete ló húzta, azon volt Thököly Imre koporsója.

A kocsikat a fejedelem és bujdosótársai hamvainak hazaszállít-

A Baross tér és a Kerepesi út (a mai Rákóczi út) torkolatánál felállított diadalkapu

(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

A Rákóczi hamvait vivő díszkocsi

(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

tását megszervező ötfős bizottság tagjai követték gyalogosan, köztük a szent hamvak hazahozójaként emlegetett Thaly Kálmán, majd a kormány tagjai, Wekerle Sándor miniszterelnök vezetésével, mindannyian díszmagyarban. Mögöttük az országgyűlés két házának küldöttsége, a főrendek tagjai, díszruhába öltözött képviselők és az őket követő óriási tömeg.

Gyönyörű és megható volt ez az ünnepélyes menet a gyászhintók mögött méltóságteljesen lépkedő díszmagyarba öltözött főurakkal. A vármegyék küldöttségei mintha egymással is vetélkedni akartak volna, díszesebbnél díszesebb öltözéket választottak a nem mindennapi felvonuláshoz, voltak, akik Rákóczi-korabeli ruhában kísérték a koporsókat, mások hófehér paripáikkal vagy a magukkal hozott Thököly-fegyverekkel keltettek feltűnést. A korabeli tudósítók egybehangzó állítása szerint általános volt a menetben a díszmagyar öltözék (atillák, menték, kacagányok), a kardokon, kucsmákon, csatokon és sarkantyúkon pedig a csillogó ékszer. Nagy feltűnést keltettek a vármegyék lovas bandériumai is. Töbket meglepett, hogy az út mentén a Kerepesi út táblák helyére papíron ragasztották ki e két szót: Rákóczi út, amely ettől a naptól kedve a fejedelem nevét viselte.

A korabeli lapok beszámolóí szerint a koporsó után mintegy ötvenezer ember tódult kegyelettel, de összesen mintegy négyszáz ezres tömeg gyűlt össze, hogy az ünnephez méltó emelkedett hangulatban a szent hamvakat kísérje, vagy mint néző részt vegyen a „felejthetetlen átvonuláson”. A kordonon kívül rekedtek sorfalat

A Rákóczi Ferenc koporsóját szállító hatlovas gyászkosci a Kerepesi úton
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

A temetési menet befordul a Deák térnél a Károly körútról a Szent István-bazilika felé
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

álltak. A három fekete gyászkocsi előtt már messziről levette a kalapját mindenki, áhítatos csöndben várták, míg a díszmenet elvonul. A Károly körút végén a Thököly hamvait szállító kocsi letért a Deák téri evangélikus templom felé, a többiek földi maradványait a Szent István-bazilikába vitték, ahol a legfőbb budapesti szertartás zajlott. Koszorúk százai borították a templom teraszát, s a bazilikát soha nem látott díszbe öltöztették.

Amikor a menet fél 11 felé megérkezett, felhangzott a zene, megszólaltak a trombiták, harsonák, tárogatók. Odabent a ravatal körül, a koporsók mellett a képviselőház tagjai kivont karddal, magyar ruhában álltak díszőrséget. A főoltár mellett, a szentélyben foglaltak helyet a kormány tagjai, a képviselőház, a főrendiház elnöke és az ötfős bizottság tagjai. Samassa József bíborosnak, egri érseknek jutott az a felemelő feladat, hogy az ünnepi istentiszteletet megtarthatta. A több mint egyórás ünnepélyes ceremónia a *Himnusz* hangjaival zárult, ezt követően a nagyközönség járulhatott a fejedelem koporsójához.

Rákóczi és bujdosótársai ravatala a Szent István-bazilikában
1906. október 28-án (Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 4.)

A Szent István-bazilika

Mindeközben Thököly Imre fejedelem koporsóját az evangélikus templomban díszes ravatalra tették. A bazilikában tartott ünnepség után átvonultak ide a kormány tagjai Wekerle Sándor vezetésével, a képviselőház és a főrendiház elnöke, valamint más előkelőségek. Scholtz Gusztáv püspök mondott ünnepi beszédet, a szertartást itt is a *Himnusz* zárta, azt követően pedig a nagyközönség tehette tiszteletét Thököly ravatalánál.

A bazilika kapui este fél 6-kor tárultak ki, hogy visszavigyék a koporsókat a Keleti pályaudvarra, s felrakják őket ugyanarra a halottszállító kocsira, amelyen Orsovából megérkeztek. A vonat este 7 óra 20 perckor (más források szerint 7 óra 50 perckor) indult útnak a végső nyughelyet jelentő Kassára, Felső-Magyarország fővárosába, Thaly Kálmánnal és az ötfős bizottság többi tagjával, a szalonkocsikban államtitkárokkal és egyéb méltóságokkal.

Ez is diadalút volt a hamvak számára, ugyanaz megismétlődött, mint Orsova és Budapest között. Amerre a vonat elhaladt, embertömegek várták a hazatért fejedelmet, ágyúlövések hangzottak, harangok zúgtak, örömtüzek gyúltak.

A vasúti sínek mellett görögtűz, fáklyák, rózsemáglyák világítottak. Hatvanban, ahol először állt meg a vonat, 500 fáklyás állt sorfalat a szerelvény mellett. Miskolcon is taracklövések fogadták a fejedelmet, s miként a többi nagyobb állomáson, itt is felnyitották a koporsókat szállító kocsit, és 15 ezer ember énekelt együtt fedetlen fővel a *Himnuszt*. Az út mentén a városok szinte egymással versengtek, hogy minél méltóbban leróják kegyeletüket, s ahol a vonat megállt, beszentelték a hamvakat és koszorúval borították a koporsókat. Sárospatakon az egykori Rákóczi-birtok székhelyén a házakat zászlóerdő borította, máglyatüzek gyúltak mindenütt a környező hegyeken. A város Kassára utazó küldöttsége földet vitt a Rákóczi-vár kertjéből (amelynek ekkor Windishgrätz Lajos volt a tulajdonosa), azzal a céllal, hogy a fejedelem koporsójába helyezték.

Az immár többszörösen megszentelt hamvakat szállító vonat másnap, október 29-én hajnalban, 5 óra után érkezett meg Abaúj-Torna vármegye székhelyére. Kassa város harangjai 5 óra 16 perckor kondultak meg, és 24 ágyúlövés is jelezte, hogy II. Rákóczi Ferenc hazatért.

Kassán talán még a többi városnál is nagyobb várakozás előzte meg a nagy eseményt, a díszbe öltöztetett város soha nem látott pompával kívánta fogadni szeretett fejedelmét. Az ünnepséget szervező bizottságnak az volt a célja, hogy díszítés dolgában lepipálják a fővárost – számolnak be a kassaiak ambíciójáról a korabeli lapok. A városba folyamatosan özönlő vendégek és a diákság elámult a feldíszített városon, és meggyőződéssel állították, hogy a kassai diadalkapu mögött elbújhat a Kerepesi út díszkapuja. A különvonat az állomáson túl, egy kitarozott és feldíszített raktárhelyiség mellett állt meg, mert az épület mellett, a Klobusiczky utca elején állították fel a dízsátort, amelynek a közepén a katafalk áll. Egy Rákóczi-korabeli tábori sátor mintájára készült a díszes létesítmény, amelyet címerekkel, zászlókkal ékesítettek, s benne szónoki emelvény, amelyről Thaly Kálmán fog beszélni.

Amikor a vonat megállt, a koporsókat a gyászsátorba vitték, és a díszes ravatalokra helyezték. A ravataloknál Rákóczi és a többi bujdosó leszármazottjai álltak, a díszőrséget felváltva Kassa város, Zemplén megye és Abaúj megye képviselői adták.

Reggel nyolc óraker több mint négyszáz pap érkezett a Szent Erzsébet-székesegyházból a sátorhoz, Fischer-Colbrie Ágoston püspök vezetésével. Amikor a gyászsátorban fekete díszmagyarban megjelentek a kormány tagjai, a főrendiház és képviselőház tagjai, megkezdődött a gyászszertartás. Majd Thaly Kálmán lépett a szónoki emelvényhez és mondott megható ünnepi beszédet Rákóczi fejedelemről, akihez hasonlóan önzetlen, tiszta és magasztos felfogású alakot szerinte egyetlen nép történetében sem találunk. S elmesélte a kassaiaknak, hogy Rákóczi és bujdosó társai hamvainak útja hazafelé diadalút volt. „Megható volt azt látni, hogy az országnak még nem magyarul vidékei is, az egyszerű polgárnép, egyszerű pásztorok siettek a vasúthoz, amerre elhaladtunk, hogy üdvözöljék s nemzeti lobogó alatt énekelték a Szózatot és a Himnuszt s örtüzeket gyújtottak mindenütt, ha másból nem tellett, szalmából a fejedelem tiszteletére, világossá téve még az éjszakát is az ország legszélső határától, Orsovától Kassáig.” Majd a hazaérkezett fejedelem koporsója felé fordult: „Álmodhatod most már nagy álmaidat az édes hazai földben.”

A Szózat eléneklése után a koporsókat alispánok, polgármesterek, főjegyzők emelték le a katófalkról, díszkocsikra rakták őket, és megindult a menet a Klobusiczky és a Fő utcán át, diadalkapuk között, a dóm felé. A díszmenet ugyanolyan fényes volt, mint a budapesti: lovas rendőrök felvezetése után bandériumok, a vármegyék képviselői, Kassa és a környék iskoláinak küldöttsége, egyesületek képviselői, apródok Rákóczi

Lovas bandériumok Kassán, Rákóczi és bujdosótársai temetésén (Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 11.)

fejedelem címereivel, jelvényeivel, a megyék egyesített bandériumainak élén Vay Ádám gróf lovagolt az ország zászlajával, amelynek kopjájára gyászfátyolt helyeztek, majd a papság vonult, őket követte a két halottaskocsi, itt is hat fehér ló vonta Rákóczi Ferenc, fia, Rákóczi József és Zrínyi Ilona koporsóját, és négy fekete ló húzta a többi bujdosó hamvait. A két halottaskocsi között a családok leszármazottjai vonultak, a második kocsi után pedig Thaly Kálmán és az ötfős bizottság többi tagja, utánuk Wekerle Sándor miniszterelnök a főrendiház és a képviselőház elnökével, majd a kormány tagjai, a megyék, városok

Rákóczi szarkofágja
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 11.)

A Szent Erzsébet-székesegyház Kassán, amelynek altemplomában 1906-tól nyugodnak Rákóczi Ferenc földi maradványai

küldöttsége és a többi vendég. Az utcákon a szépen feldíszített házak között hömpölygött a tömeg, a menet két oldalán sorfalat álltak az emberek, hogy egy pillantást tudjanak vetni Rákóczi koporsójára. Sokan az erkélyekről, háztetőkről, mások a fák tetejéről követték az ünnepi gyászmenet útját.

A Rákóczi-korabeli zászlókkal feldíszített domban a templom közepén állt a ravatal, annak legmagasabb pontjára Rákóczi koporsóját helyezték, egy fokkal lejjebb, kereszt alakban a többiekét. A székesegyházban fél 11-kor Ágoston kassai püspök tartott gyászistentiszteletet, ezt követően a küldöttségek rohadták le kegyeletüket. Délután 5 órakor kezdődött a sírba tétel, s erre a ceremóniára már csak azok jutottak be, akiknek jegyük volt. A hamvak beszentelése után főispánok és alispánok vitték le a székesegyház altemplomába a koporsókat, ahol a gótikus stílusú föld alatti kamrában szarkofágokba helyezték őket.

Thököly Imre hamvait pedig végakarátának megfelelően október 30-án Késmárkra szállították, és az ottani evangélikus templomban temették el. Ott is megisméltődött csaknem ugyanaz a fényes ünnepség, amit már Kassán láthattunk.

Természetesen az ország összes fontos újságja címlapon, hatalmas terjedelemben számolt be a nagy eseményről, amely hónapokon át lázban tartotta az országot. „A szent hamvak átvonulásánál fölragyogó nemzeti pompa meghaladta a legmerészebb képzeletet is” – írta az Ujság október 29-én. „A mai naptól kezdve érté-

A késmárki ünnepség a Vár udvarán
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1906. november 11.)

kesebb lett a magyar föld, mert rajta nyugszik a bujdosó hősök koporsója” – fogalmazott a Pesti Hírlap tudósítója. Talán mindenki másnál pontosabban foglalta össze a történeteket a Vasárnapi Ujság 1906. november 4-én: „Nem temetés volt ez, hanem a leggyönyörűbb fölmagasztalás. Nem sírba tétel, hanem oltárra helyezés. Nem az elmúlásnak áldoztunk, hanem az örökkévalóságnak. Halottakat hoztunk ugyan haza, de egy csomó örökélettel lettünk gazdagabbak.”

II. RÁKÓCZI FERENC – MÁNYOKI ÁDÁM NYOMÁN

Kovács Ilona

Rákóczi irodalmi profilja

Íróvá lenni. Rákóczi irodalmi életműve, amely napjainkra (néhány szöveg kivételével) szinte teljességében magyarul is olvasható, lényegében a száműzetés éveiben keletkezett. Mivel élete 59 évéből több mint húsz esztendőt töltött hazáján és birtokain kívül (nem számítva ebbe bele külföldön végzett tanulmányait és utazásait), és valamennyi irodalmi téren számbavehető jelentős művét a szabadságharc utáni bujdosásban írta, felmerül a kérdés, hogy mennyire volt része az életének az írás, és hogy nem a száműzetésben töltött hosszú idő tette-e íróvá. Ebben a tekintetben most nem az a kérdés, hogy műfajilag mennyire összetett az irodalmilag legértékesebb két fő mű (röv. *Vallomás* és *Emlékiratok*), és hogy milyen viszonyban állnak egymással, hanem az, hogy mindkettő a szabadságharc elvesztése és a bujdosás korszakában keletkezett. Ezt már az *Archivum Rákóczianum* (röv. AR) jegyzeteiben és több tanulmányban is felvettem: „[Fel kell mérni, hogy az *Emlékiratok*] magán viseli a bukás és a bujdosás elviselhetetlen élethelyzetének minden jegyét, és akár tovább dolgozott rajta Rákóczi a *Vallomás* későbbi könyveivel párhuzamosan törökországi magányában, akár már Franciaországban befejezte a kéziratot, mindenképpen a számkivetettség alapérzéséből született” (KI, 1999, 55). Ez a tragikus alaphelyzet mindenképpen figyelembe veendő a művek, az összes irodalmi jellegű (akár állambölcseleti, akár teológiai és más témájú) írás elemzésénél, beleértve a nyelvi és stílári jellemzőket

is. Mivel több nyelven írt, fontosabb munkáit latinul és franciául szövegezte meg, és magyarul is fogalmazott szövegeket, munkásságáról nem lehet mértékadó véleményt alkotni a nyelvi problematika tárgyalása nélkül. Szövegeinek különleges jellemzője, hogy hite és vallásossága még a nem kimondottan teológiai és vallomások műveit is átszövi, és feltehetően a janzenista világ- és irodalomszemlélet mélyen hatott rájuk, olyan rétegekbe is behatolva, mint a nyelvhelyességre való törekvés helyenkénti hiánya vagy a stílári tökéletesség iránti közömbösség (leginkább a francia nyelvű írásokban, legkevésbé a csak latinul keletkezettekben).

Amikor, meglehetősen későn, felfedezték több nyelven született írói munkásságát (az elsők között Zolnai Béla, majd Tolnai Gábor, Vas István, Hopp Lajos és mások), a stilisztikai és grammatikai problémákat kevésbé elemezték. A Rákóczi-kor és a felfedezem tevékenységének történész szakértői viszont mind érintették a kérdéskört, de elsősorban történelmi szemlélettel, a szövegek forrásainak és mintáinak, jellemzőinek irodalomtörténeti értékelésével. Zolnai Béla foglalkozott a legbelsőbben Rákóczi, az író munkásságával, kitérve eszmetörténeti és irodalmi jelentőségére, felderítve a janzenizmushoz fűződő szálakat is (1927, 1935). Azonban a művek szerkezetét, narrációs szerkesztését, fikcionalitását és stilisztikai jellemzőit nem vizsgálták közelebbről magukon a szövegeken egészen a legutóbbi időig. Ilyen szempontból a legtanulsá-

gosabb *A magyar irodalom története I–III.* (2007) 48. fejezete (422–429., ifj. Tóth-Barbalics István tollából), amely Rákóczi két főbb művéről szólva már alapos szövegelemzésekbe is bocsátkozik. Ő a leíró, pusztán irodalom- és eszmetörténeti kritériumok szerinti megközelítést meghaladva már tisztán irodalomelméleti szempontból is elemzi a szövegeket. Helytállóan állapítja meg, hogy mindenütt kettőség jellemzi a két magisztrális szöveget, amennyiben az emlékirat inkább „neo-sztoikus janzenista” szemléletű, a gyónás viszont az ágostoni példát követve áradóbb, szubjektívebb és kevésbé szigorú alapvetésű. A műfaji binaritást és a bűnbánó, ill. krónikát író szerző szövegeinek belső ellentmondásait is kiválóan összegzi. Itt én ezt a megközelítést szeretném folytatni, a saját korábbi cikkeimre és szövegkiadásaimra támaszkodva.

Három nyelven szólni. Rákóczi a bujdosás éveiben megkezdett írói pályája során három irodalmi nyelvvél került érintkezésbe, amelyek jelentősége és funkciója eltérő, még az egyes korszakokban is. Számításba kell venni a praktikus (kommunikációs) funkciót is, tehát a levelezést, a politikai iratokat (főleg a röpiratokat), ill. azokat, amelyek vallási ihletésűek (imák és nagyobb terjedelmű elmélkedő teológiai és állambölcseleti művek), hozzátevé, hogy ezek a műfajok egy művön belül is előfordulhatnak. Nyilvánvaló, hogy a két fő mű, bár ezekre is jellemző ez az együttes előfordulás, mégis kivételt képez, nyelvi szempontból mindenképpen, mert az egyik csak franciául, a másik csak latinul íródott. Ez sem teljesen egyedülálló az életműben, mert akad még csak egy nyelven szövegezett mű, de ezeknél konkrétan megfog-

ható, hogy milyen célból elégedett meg a fejedelem valamelyik választott nyelvvél. A *Végrendelet* és más rövidebb írások státusza szintén bonyolult, külön tárgyalást érdemel, ami már többször meg is történt a kritikai kiadás (*Archivum Rákóczianum* III, röv. ARIII) köteteiben. A fentiek mellett olyan írást, amely kizárólagosan irodalmi céllal készült volna, és a fikció eszközeit tudatosan igénybe venné, nem ismerünk tőle.

A szóban forgó nyelvek közül a magyar az első, az anyanyelv, amely az életút minden nehézsége és viszontagsága ellenére végig élt a mélyrétegekben, és lassan fakulva ugyan, de mindig befolyásolta gondolkodását és önkifejezését. A magyar nyelv a mélyrétegben való lappangásának és továbbélésének számos példáját lehet megtalálni grammatikai, lexikai és szintaktikai szinten az idegen nyelvek használatában. A latint tudta a legmagasabb szinten alkalmazni, mert a neuhausi jezsuitáknál végzett tanulmányai során korán elsajátította, és élete minden korszakában aktívan használta, akár írásban, akár olvasásban. A harmadik nyelv a francia, amely ebben a korban a nemzetközi érintkezés és a diplomácia nyelve is volt. A franciát ugyan első bécsi tartózkodása során elkezdte tanulni, de nemigen haladt vele, talán hatékony motiváció híján. Ekkor a francia még azok közé a nyelvek (német, spanyol, olasz) közé tartozott, amelyekbe többé-kevésbé szeszélyesen belekóstolt, külföldön és ifjúkori utazásai során nyilván használta, de soha nem próbálta alaposan elsajátítani. A nyelvi körkép tehát színesnek mondható, Rákóczi útirányai és közlekedése a három nyelv között természetesen koronként és politikai-magánemberi státuszát követve változnak.

A magyar nyelv egyértelműen gyermekkora és anyjával, Zrínyi Ilonával töltött éveinek elsődleges nyelve 1676 és 1688 között, amíg együtt éltek, vagyis Munkács várának feladásáig. Egy tanú beszámolója szerint már tízéves korában magyarul mondott el egy beszédet a várban, és minden erőfeszítés nélkül, kiválóan ki tudta fejezni magát. Miután Bécsbe vitték 1688-ban, és anyjától elszakítva a neuhausi jezsuiták gondjaira bízta 1690-ig, amíg be nem fejezte gimnáziumi tanulmányait, a latin lett a fő nyelve, és nyilván a németet is gyakorolnia kellett. Prágai tartózkodása, valamint itáliai és más kisebb utazásai során szintén ezeket a nyelveket használta (valószínűleg). Az anyjától való, később véglegesnek bizonyult elválás és az egymást követő idegen nyelvi környezetek nyilvánvalóan megviselték, és magyartudását is elhomályosították, de soha nem törölték el. Az 1700-as évektől kezdve már nehezen fejezte ki magát magyarul a leveleiben, és keveset használta a magyart.

A szabadságharc kitörése fordulópontra jelentett e téren is, mivel újra szüksége lett a magyarra. Ekkor azonban, legalábbis a publikumnak szánt röpiratok, imák és beszédek, felhívások megszövegezésében nagy segítségére voltak titkárai, köztük mindenekelőtt Ráday Pál, ahogyan ezt a történészek már részletesen feldolgozták. A titkárok közreműködésének arányai és jelentősége azonban nehezen rekonstruálhatók, inkább csak becslésekre hagyatkozhatunk. Mindenesetre nem lehet kétséges, hogy a magyarhoz való viszonya szorosán összefügg előbb a gyermekkorával, majd politikai ambícióival, a függetlenségi háború gyakorlati lehetőségeivel és célkitűzéseivel, és fokozatosan veszít fontosságából, ahogyan közele-

ti szerepe véget ér és – szerencsétlenségére – számkivetett lesz.

A latin legelőbb mint tanulmányainak nyelve jelenik meg, előbb Badinyi János felügyelete és vezetése mellett, aki hatéves korától nevelője volt. Később, Neuhausban, a jezsuitáknál kellett a latint használnia, amely ettől kezdve nemcsak tanulóéveit kísérte végig, hanem vallásos élete, elmélkedései és teológiai írásainak nyelve is lett. Két művét írta meg kizárólag latinul (*Confessio peccatoris* és *Meditationes anni 1723*), több másikat pedig párhuzamosan latinul és franciául, ahogy erre majd visszatérek. Érdekes módon azonban soha nem tanulta meg tökéletesen a latin stílus és retorika szabályait, bár e tekintetben a szakértők véleménye némileg eltér. A *Tractatus* (AR III/3) stílusa kapcsán Borzsák István nagyon dicséri Rákóczi latinját, Déri Balázs viszont számos fenntartással él egy másik művel kapcsolatban (*Fohászok*) a következő kötetben (AR III/4.). Mivel ebben a kérdésben nem vagyok kompetens, a latinosok véleményére támaszkodom. Mármost a nyelvi korrektség szintjén úgy látszik, hogy a hungarizmusok (itt konkrétan magyar szavak vagy fordulatok és mondatfűzések) megléte, az idegen nyelv szelleme és szerkezete iránti közömbösség hasonló eredményeket mutat, ahogyan Déri Balázs is utal rá.

A francia mint harmadik fontos nyelv története szintén bonyolult, mert fiatal fejjel, kényszerű bécsi tartózkodása alatt kezdte tanulni, más nyelvekkel együtt, de komoly jelentőségre csak akkor tett szert, amikor nemzetközi kapcsolatokat keresve a magyar ügy támogatásához, a diplomácia nyelvét kellett használnia. Ez a francia felélesztésére tett kísérlete azonban először majdnem végzetesnek bizonyult, amikor XIV. Lajos udvarával ke-

reste a kapcsolatot, és folyamodványa megírásához óvatlanul éppen a bécsi udvar egyik kémjének felajánlkozását fogadta el. A belga származású francia Longueval kapitány kétszínűen ajánlotta fel Rákóczinak szolgálatait (1700 októberében), hogy francia leveleket kézbesítsen Párizsba, amelyeket meg is írt az ő diktálása alatt Barbezieux kardinálisnak. A leveleket azonban a francia udvar felé tartván, majd a választ visszaúton, előbb a bécsi udvarnak szolgáltatotta ki. Mivel Rákóczi saját kezűleg írta le kérését, elfogták és halálra ítélték, és ha nem szökik meg bécsújhelyi börtönéből, ki is végzik. Csapdába esését és Longueval árulását elég szűkszavúan meséli el a *Vallomásban*: „Október hó vége felé Longueval feljött Bécsbe, hogy átvegye utasításaimat és a levelet, melyet, mint mondtam, vele akartam küldeni a francia királyhoz. Ennek megfogalmazásánál és megírásánál őt vettem igénybe, mert akkor még nem tudtam eléggé ezt a nyelvet. Zárt ajtók mögött ő mondta nekem tollba a leveleket; az egyik Barbesieux miniszternek szólt. November elején kezére bíztam és útnak indítottam... Bécsi tartózkodásom fél esztendejéről csak ezt az egyetlen tartom feljegyzésre méltónak. A többi idő hívságokkal s a fajtalan Babylon henyeségével telt el” (Geréb L. ford., mek.oszk.hu).

A szabadságharc alatt és az egymást követő emigrációkban egyre nagyobb szüksége lett a francia kommunikációra, amiben a környezetében élő francia tiszték és titkárok nagy segítségére voltak. A franciaországi tartózkodása során nélkülözhetetlenné vált számára az ország nyelvén való társalgás, mind Párizsban, mind később a kamalduli szerzetesekkel való érintkezésben. A törökországi száműzetés (1717–1735) alatt továbbra is

használta, de az előbeszédben sokkal ritkábban. Írásaiban viszont annál többször: egyes műveit csak ezen a nyelven írta (*Emlékiratok*, ARIII/1 és *Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről*, ARIII/3, rövid. *Gondolatok*), hol pedig a latinnal párhuzamosan, a két szövegezésben (párhuzamosan vagy egymás után) megírt munkákban. Ilyenek: a *Tractatus / Traité / Értekezés a hatalomról*, ARIII/3, rövid. *Értekezés*, ill. *Aspirationes / Aspirations / Egy kereszttyén fejedelem fohászai*, ARIII/4, rövid. *Fohászok*, ill. a *Meditationes super Scripturam Sacram / Méditationes sur l'Écriture Sainte* (magyar fordítás nélkül: AR/III.5.).

Lengyel támogatóival, főként Sieniawska grófnővel folytatott levelezése végig franciául folyt, de egy igen hibás és irodalmi szempontokra semmit nem adó nyelvezeten. Több helyen olvasható a szakirodalomban, hogy ezek a levelek a szenvedély hangján szólalnak meg, de mint a szóban forgó levelezés kiadója (*Correspondance*, 2004) állíthatom, hogy igen kevés szó esik érzelmekről ezekben az írásokban, franciaságuk pedig igen sok kívánnivalót hagy maga után. Ezeket, mivel szorosán vett magánügyekről, nemcsak érzelmekről, hanem birtokokról és pénzről is szólnak, nem mutatta meg a titkárainak, egyedül fogalmazta őket, és ezekből elég jól látszik, mennyire nem kezelte magabiztosan ezt a nyelvet. Egyéb levelezéseiben is sokszor fordul elő a francia, de ott kitapintható, hogy francia titkárai (Bechon, Molitard) vagy ismerősei (pl. César de Saussure), vagy a franciául kiválóan tudó Mikes Kelemen sokat javítottak a szövegen, már ha nem ők fogalmazták meg egészében egyik-másik levelet a fejedelem útmutatásai szerint. A két fontos, csak

franciául írott mű, az *Emlékiratok* és a *Gondolatok* esetében többféle beavatkozás feltételezhető. Az emlékirat szövegének jó néhány másolata maradt fent, ezek közül több egészen biztosan francia anyanyelvű másoló munkája, és ezeknek a valószínűsíthetően szerzői szöveghez való viszonya eléggé magáért beszél, ahogy erre még visszatérek.

Az írói szándék. Mivel a fejedelem viszonya az esztétikához, a saját stílus kialakításához és magához az íróléthez ma is nehezen kideríthető és vitatható probléma, a kéziratok és a teljes irodalmi korpusz egyes részeinek összehasonlítása alapján kell megpróbálni érvényes állításokat tenni. A meglévő szövegváltozatok kollacionálása alapján valószínűsíthető, hogy mindegyik mű szerzője a fejedelem, bár nagyon kevés – legalábbis a francia anyagban – a saját kezű kézirat, de ezeket feltehetőleg diktálta (KI, 1985). A latin elsőbbsége is valószínű a párhuzamosan megírt szövegek esetében, mert ahol vallásos ihletésű a mű, ott a fejedelem jobban kezelte a latint, mint a franciát, bár az utóbbit sem vetette el. Ez arra utal, hogy vágyott akár arra, hogy ezen az élő nyelven kommunikáljon a keresztény világgal, akár arra, hogy az utókor is tudomást szerezzen gondolatairól. Nem akart elszakadni Európától, sőt visszatérési terveiben fontos szerepet játszott ez a nyelv, és semmiképpen sem mondott le róla. Még egy fontos érv szól a francia mellett, hogy két fiával, akik sem magyarul, sem latinul nem tudtak, csak franciául tudott beszélni, levelet váltani, és az emlékirat melletti másik, csak franciául írott művét (*Gondolatok*) egyenesen nekik szánta, így más nyelv szóba sem jöhetett. Mindemellett azt is fi-

gyelembe kell venni, hogy az irodalmi modellek ebben a korszakban a francia irodalomból származtak, ahogyan erről Mikes Kelemen mára sokoldalúan feldolgozott és kiadott életműve is tanúskodik.

A soknyelvűség Rákóczi esetében tehát nem feltétlenül azt jelenti, hogy három nyelvben mozog otthonosan, hanem inkább egyrészt a hontalanság kifejezése, másfelől pedig a sajátos élethelyzet és a kor követelménye. Az elszigeteltség, akár a szoros értelemben vett bezártság (börtön, kolostor, remeteség), akár a számkivetettség, feltétlenül ösztönöz az írásos önkifejezésre, és sok írónál kimutatható, hogy ez volt a legfőbb motivációja az írásra. A nyelv- és témaválasztásban is döntő tényező ez az élethelyzet, és Rákóczira egyértelműen érvényes egy ilyen kényszernek a megléte. Önvád és öngazolás együttesen szövi át az őszinte bűnbánat hangján megszólaló munkáit, és ez alól legfeljebb a *Gondolatok* és az állambölcseleti írások képeznek kivételt, ahol a tanító szándék és a bölcselkedés dominál. Érdekes vetülete az írásoknak a jogi-jogászi érvelés és az intelmek-gondolatok oktató igyekezete, amikor a fiaikhoz fordulva apai kötelességét akarja teljesíteni.

Híres röpirata, a *Recrudescunt*, amelyet három nyelven a keresztény világhoz intézett (*a keresztényen világhoz minden fejedelmének és respublikájának*), akárcsak egész szabadságharc alatti írásos tevékenysége, valóságos, meghatározott közönségnek szól. Az emigrációban keletkezett írások címzettjei nehezebben írhatók körül, ezekben viszont még nyilvánvaló a propagandisztikus törekvés és az öngazolás szándéka az ügy érdekében. A francia földön elkezdett emlékirat egészen különös kombináció, mert francia szövegével leginkább ezt szán-

hatta a kortársaknak még életében, de alapvetően vallásos, bűnbánó szemléletével mégsem alkalmas apologetikus célokra. A már említett sokszoros paradoxonok szorításában itt úgy keveredik a krónikás jelleg a bűnbánat szándékával és az öngazolási kényszerrel, hogy gátja lesz a támogatás-keresésnek. A szöveg számos önostorozó kitétele és komoly bírálata nem alkalmas népszerűsítésre, nemcsak saját szerepére vonatkozóan, hanem tábornokai szakértelmére és csapatai állapotára és képzetlenségére nézve is. A „vak voltam és világtalanokat vezettem” többször idézett bibliai sora túlságosan áthatja az eseménytörténet leírását is. Már a bevezetésben (*Levél az Örök Igazsághoz*) hangsúlyozza teljes elszakadását a világi szempontoktól, és a későbbiekben is sokszor tapasztalható, hogy megpróbálta ezt következetesen végigvinni visszatekintésében: „Ami pedig azt illeti, hogy mit érzek azokkal kapcsolatban, akik akkor alárendeltjeim vagy alattvalóim voltak, elhatároztam, hogy megvetem az emberek ítéletét, mert Előtted kell szólnom” (Vas István ford.). Ezek a szavak összevágnak azzal, hogy nemigen találunk bizonyítékot részéről az emlékirat megjelentetésének szándékára még életében, vagyis nem tett komoly lépéseket a kiadás ügyében, ezzel szemben többször kinyilvánította, hogy posztumusz kiadást szeretne.

Itt egy kitérőt szeretnék tenni a magyar fordításokról, mert bár ő maga utal arra, hogy a küzdelmek krónikáját nem tartja egyedüli, kizárólagos forrásnak a történetírók számára, sőt megemlíti, hogy az iratok alapján lehet majd bővíteni vagy helyesbíteni az ő elbeszélését, mégis kérdés, egyáltalán mennyire hitelesen adják vissza az eddigi magyar változatok az ő szövegét. Két teljes fordítást

ismerünk eddig, az egyik a XIX. századból való, és egy L. Gy. monogram mögé rejtőző szerző készítette. Szerintem (KI, 2009.) Lakatos György lehetett ez a fordító előd, egy közepes franciatudású, nem igazán jó magyar stílusú, de művelt és szorgalmas tanárember, aki Thaly Kálmán barátja volt. Szövegét is az utóbbi adta ki 1861-ben, Győrben, és utána számos újabb kiadást ért meg. Teljesen megbocsátható, hogy sem a XVIII. századi francia szókincset, sem a hadviselési-katonai szaknyelvet nem ismerte jól, és emiatt inkább csak jó szándékú próbálkozásnak tekinthető ez a magyarra félig-meddig lefordult szöveg. A következő és máig forgatott magyar változat Vas Istváné, aki lelkes csodálója volt az emlékiratnak, és 1954-ben megjelentette a saját szövegét, de valójában nem lefordította a francia eredetit, hanem stilizálta a régi variánst (mármint Lakatos Györgyét). A kritikai kiadás számára ezért Vas István szövegét alaposan, részletekbe menően megbírálta Perjés Géza hadtörténész és Benda Kálmán, a Rákóczi-kor kiváló szakértője. Ők ketten hadászati és történeti szempontból találtak rengeteg hibát a magyarban. Benda kiváló lektori jelentésének erre vonatkozó részleteit le is közöltem az említett 2009-es cikkben, hozzátevé és példákön szemléltetve a francia eredeti számos kifejezésének hibás vagy félreértett visszaadását, ill. a teljes katonai szókincsnek a két szövegben egybeeső félrefordításait. Mivel ezek a hibák szinte teljes egészében közösek, jogosan megállapítható, hogy a második változat az első alapján keletkezett. Igaz persze, hogy az első suta emlékiratszöveg magyartalanságait nyelvi szempontból Vas István kijavította és az egész szöveget stilizálta, amivel kétségtelenül jól olvas-

ható tette Rákóczi emlékeit. Viszont a benne maradt hibák és hiányosságok miatt ez a változat sem használható franciául nem tudó szakemberek és olvasók számára. Csak egyetlen példán szemléltetném, hogyan emelték a kuruc talpasok csapatait reguláris sereg szintjére a magyarítók azzal, hogy a „csapataim” kifejezést „hadserg” megjelöléssel, a rangfokozatokat pedig a nyugati katonai rangok szó szerinti magyar megfelelőivel adták vissza, nem törődve azzal, hogy a kuruc katonák többsége, még a tiszték egy része is képzetlen volt, ahogy ezt Rákóczi többször elpanaszolja. Erre a furcsa helyzetre, amikor a szótári alakok alapján *hadnagy*, *alezredes* stb. rangokkal ruháznak fel ennél kisebb képzettséggel rendelkező katonákat, nehéz megoldást ajánlani, de legalábbis szószedettel és jegyzetekkel kellene kísérni a kiadásokat, hogy a valóságról valamennyivel hitelesebb képet adjon a fordítás. További kérdés, hogy Vas István magyarban megemelt, „felstilizált” szövege mennyiben adja vissza Rákóczi tartózkodó fogalmazási stílusát, de ez a nyelvi-stilisztikai megfontolás sokkal kevésbé érinti a visszaemlékezés a történettudományban felhasználható értékét. Eszményi elképzelés szerint egy franciául kiválóan tudó és katonai téren is tájékozott fordítónak, vagy ilyen tudással külön-külön rendelkező fordító-párosnak kellene egyszer megalkotnia a francia eredeti hiteles magyar szövegét.

Rákóczi tehát olyan típusú író, aki számára az önkifejezés és írás életfontosságú, aki a számkivetettség magányában az isteni Gondviseléshez és egyúttal a korabeli közvéleményhez és az utókorhoz is fordul, de nem elsősorban esztétikai megfontolások vezérlik. Ezt minden rendelkezésünkre álló kéz-

irat nyelvi elemzése alapján igyekeztem bizonyítani a kritikai kiadás minden eddig megjelent kötetének textológiai és nyelvészeti tanulmányaiban.

A francia kéziratok tanulságai.

Rákóczi francia kézirat-hagyatékának kiadójaként egy meglehetősen furcsa tapasztalatra tettem szert. Ez pedig egyfelől abban áll, hogy a szövegváltozatok hitelessége fordított arányban áll a francia nyelvhelyességgel és a hibátlan stílussal, másfelől, hogy a fennmaradt másolatok közül azoknak a javításait, amelyeknek szerzője bizonyíthatóan francia anyanyelvű volt, nem vette figyelembe az első nyomtatott kiadás előkészítője. Ez a „lektor” pedig vagy maga Rákóczi volt, vagy pedig valamelyik bizalmi embere. Az *Emlékiratok* jelenleg meglévő kéziratok közül nyelvileg az a legjobb, amelyet egy ismeretlen francia lektor-másoló alaposan átjavított, és amelyet jelenleg is Párizsban őriznek (ARIII/1: a szövegforrások aprólékos ismertetésére és egymáshoz való viszonyuk megállapítására nézve az AR megfelelő kötetekre hivatkozom). Ennek a szövegnek az átírása elsősorban abban állt, hogy a kisebb-nagyobb francia nyelvi hibákat (a szisztematikusan rossz igeidő-használatot, az időegyeztetés hibáit, a lexikai tévedéseket és más furcsa, vagy nem igazán „franciás” nyelvi fordulatokat) a másoló írás közben a helyes formákra korrigálta. Ezzel szemben, mivel nyilvánvalóan nem volt tisztában a magyarországi földrajzi viszonyokkal, és nem boldogult a magyar személynevekkel sem, a tulajdonneveket következetesen elrontotta, és helyenként megmosolyogtató módon eltorzított egyes mondatokat. Szövegkiadói szempontból tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy a kritikai kiadásban vissza kellett

térnem a leghitelesebb, nyelvileg viszont kifogásolható rosszabb változathoz, amelyben azonban a nevek helyes formában szerepeltek. Akárki hajtottja is végre ezt a magyar szempontból teljesen indokolt visszaállítást, az 1739-es első nyomtatott, ún. hágai kiadás (*Histoire des Révolutions de Hongrie*) ezt a szöveget közölte. Rákóczi francia titkárai, akik közül César de Saussure az egyik legismertebb, nyilván tökéletesen ismerték anyanyelvüket, de nem mindegyik másoló és/vagy lektor nyúlt hozzá ilyen szempontból a szerzői változathoz. Ezt a Rákóczit Törökországban meglátogató Saussure elég cinikusan el is magyarázza, arról ejtve szót, hogy miért nem javította ki a nyilvánvaló hibákat sem. Múltjára visszapillantva (*Lettres d'un gentilhomme de Son Altesse Sérénissime le Prince François Rákoczy*, közölte Thaly, 1909, újraközölve az AR/III/1. 461. oldalán) azt állítja, hogy az ilyesmi nem tanácsos, mert a nagy emberek nem szeretik, ha hibán kapják őket. Az anyanyelvi „átolvasók” és másolók másik fajtája viszont nyelvileg javított írás közben, de a magyar történelmi és földrajzi viszonyokat, neveket és helységeket félreértette és rosszul másolta le. Az ő másolataikban ezért kerültek bele a szövegbe (és legtöbbször benne is maradtak) olyan, magyar szemnek képtelen tulajdonnevek, mint a birtokos szerkezetből a név elejére tapadt *d* betűk pl. *Daragnos* patak (azaz riviére d'Aragnos) az Aranyos helyett, vagy hasonlóan a Dugocza (Ugocsa) vármegye, olvasási hibából az Ilarosche (Maros, azaz Maroch helyett) vagy a tévesen összeragasztott Matraqui (Mátra, qui...). Csak a magyar viszonyokat nem ismerő másoló alkothatott egy Urbanselder alakot Urban Celder (Czelder Orbán) nevéből, hogy csak néhány példát

emeljünk ki a sok közül. Ezek a félrehallások és félreolvasások egyúttal mutatják azt is, hogy a másolatok egy része diktálás után készült (fonetikai átírásokkal a nevek terén), más részükhöz viszont már *írásból írásba* került át egy későbbi fázisban. Ha a fejedelem fontosnak tartotta volna a francia stílus és nyelvi formák szépségét, akkor nem így jár el, hanem felhasználna a környezetében élő franciák segítségét a javításban. Azt a reális feltevést is meg lehet kockáztatni, hogy a francia száműzetésben (1711–1717), különösen Grosbois-ban, ahol sok kiváló francia teológus, filozófus, rétor és író közelében élt, többek nyilván szívesen stilizálták volna a szöveget, ha erre megkéri valamelyiküket. A teljes kéziratos francia korpuszban számos hasonló megfigyelést lehet tenni, ezekről szintén beszámoltam a kritikai kiadás megfelelő kötetekben és több cikkben. A legmeggyőzőbb példa egy valódi átírat, amely a *Fohászok* Troyes-ban őrzött töredékes kéziratában maradt ránk. Ez az átdolgozás (amelyet részletesen ismertetek az AR/III/4. 338–349. oldalain a szöveghagyomány tárgyalásában) bizonyára Grosbois-ban keletkezett, és egy kamalduli szerzetes műve, aki szinte egy modern értelemben vett „kontrollszerkesztő” szemével olvasta és írta újra a szöveget, elegáns, hibátlan francia stílusban. Ennek az anyanyelvi átdolgozó által készített, finom és hűséges, de sajnos töredékes dokumentumnak az alapján világosan lehet látni, milyen lett volna a francia kéziretegyüttes, ha Rákóczi tudatosabban törekszik francia stílusának fejlesztésére, vagy rábízta művei tapintatos stilizálását francia anyanyelvű ismerőseire, beosztottjaira.

Ezek a megállapítások eléggé alátámasztják azt a feltételezést, hogy

a fejedelem talán nem is hiúságból tartózkodott francia szövegei javítgatásától és javíttatásától, ahogyan Saussure sejteti, hanem valamiféle önkorlátozás érvényesült nála írás közben, amit később sem akart feloldani. Voltaképpen az is elképzelhető, hogy tudatosan öncenzúrát gyakorolt annak érdekében, hogy csak a bűnbánat és az isteni Örök Igazság szempontjai érvényesüljenek írásaiban, ne pedig esztétikai és irodalmi megfontolások. Ennek eredményét lehet janzenista befolyásnak tulajdonítani, de aszketikus hajlamainak is, amelyek felerősödtek a bűnbánat és lelkiismeret-vizsgálat korszakaiban. Érdemes lenne egyszer pszichológiai szempontból is megközelíteni ezt a jelenséget, vajon milyen lélekállapotra utal az ilyen pontatlanságok meghagyása és a tökéletességre törekvésről való lemondás. Mivel a szándékok és történések bűvópatakként rejtőzködnek a kész művek sorai alatt, biztosan nehéz az ügyben mondani, és egyelőre pusztán feltételezésekkel kell beérnünk.

Sokrétegű irodalmi teljesítmények. Ha megállapítható is, hogy Rákóczi nem tört szépírói babérokra, ugyanakkor el kell ismerni, hogy sok esetben igen sikeresen jelenít meg személyeket, mesél el történéseket, és színesen kommentálja saját élete eseményeit. Azt kísérelném meg itt bizonyítani, hogy ezek a „kilengések”, ingadozások azzal függenek össze, hogy a tudatosan (vagy tudat alatti motívumokból táplálkozó) önkorlátozó írásmódot mennyire oldják fel indulatai bizonyos témák tárgyalásakor.

Miként az megállapítható, és ő maga is utal rá a fentebb idézett bevezetésében, a két fő mű szerkezetét és narratíváit vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy a fellelhető hiányok alapvetően nem feledékenységgel ma-

gyarázhatók, hanem többé-kevésbé tudatos döntések eredményei (azaz elhallgatások). Ugyanígy az eltérő elbeszélő stílusok közötti váltások is talán a témákkal függenek össze, befolyásolva a tollat tartó kéz lendületét vagy visszafogását. Azért emelem ki, hogy nem minden esetben tudatos az emlékek súlyozása, mert éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy akarata ellenére számos esetben nem sikerült megtartania a távolságot az elbeszéltekkel szemben, és ezek a hirtelen érzelmi, indulati mozgások sokkal színesebb szövegrészeket hoztak létre, amelyek mögöttes jelentése érdekes tanulságokat rejtegethet. Néhány kisebb szemelvény elemzésén próbálom itt bemutatni, milyen hipotézist lehet felállítani irodalmi szempontból ennek a jelenségnek a magyarázatára.

Eléggé egyértelmű, hogy Rákóczi komoly tehetséggel rendelkezett mind a retorika, mind az írásos elbeszélések terén. Ha írásaiban mégis ingadozást lehet találni a janzenista szemlélettel rokonítható aszketikus tollkezelés és a színesebben előadott, sokkal élvezetesebb epizódok között, akkor ezt talán annak bizonyítékaként lehet felfogni, hogy ilyenkor indulatait legjobb akarata ellenére sem tudta elfojtani. A *Vallomás* nagy terjedelmű szövegegyüttesében erre példa a Thökölyvel kapcsolatos történetek és vélemények kifejezése. Az ellenkező végletre, vagyis egy kimondottan fordulatos és izgalmas esemény sor meglehetősen visszafogott elbeszélésére ugyanebből a szövegből azt a részletet mutatom be, amelyben a bécsújhelyi börtönből történt szökését meséli el. Fenti két esetben más és más narratívát figyelhetünk meg.

Előbb a híres kígyó-jelenetet vizsgálom meg közelebbről, a kígyó-metaphora egy újabb értelmezésével együtt.

Mint ismeretes, ezt az epizódot nem saját emlékei alapján adja elő Rákóczi, hanem a szolgálók és nővére elbeszélésére hivatkozva. Eszerint amikor négyéves volt, egy este a szolgálólány arra figyelt fel a szobájukban, hogy egy kígyó kúszik fel az ágyba, ahol édesanyja és a nővére aludt. A nagy ijedségben Zrínyi Ilona az újszülöttet, vagyis Ferencet bent hagyta a kígyóval, és a kislányt felkapva menekült ki a szobából („*Ego solus remansi cum serpente*”). A várnép később ezt a veszélyes kalandot úgy emlegette, hogy a várúrnő *ágyába* mászott be a kígyó. A latin nyelvű vallomást megszövegező Rákóczi a várnép mondáját veszi át, sőt egyértelműen leszögezi, Istenhez intézett gyónása során, hogy „*anyánk, a te szolgáló leányod, férjének személyében kígyót fogadott ágyába (...)*” (Domján, i. m., 4.). R. Várkonyi Ágnes mélyre hatóan elemezte a szöveget „*In Nocte Nativitatis Domini...*” kezdetű részét, és ezzel kapcsolatban az emlék szimbolikus jelentéseit. R. Várkonyi elsősorban a fiú megmenekülését emeli ki, mint ami a kiválasztottság tudatát keltette a későbbi fejedelemben, tehát ami később hősi magatartásra ösztönözte. R. Várkonyi különböző toposzokat, pl. ókori, mitológiai vonatkozásokat vesz számba, mivel ott Herkules és az erő a kígyó képével kapcsolódik össze, viszont érdekes módon nem foglalkozik a kontextussal és annak eredeti, bibliai metaforájával, ahol a kígyó mint kísértő a bűnbeesés jelenetében erotikus jelentést is hordoz. A keleti kultúrákban több helyen a termékenység képzetével olvad össze, másutt hol női, hol férfi (fallikus) jelentéssel szerepel. A kígyó-metaphora rendkívül gazdag és sokféle jelentései közül ezt azért sem lehet kihagyni, mert Rákóczi saját kommentárja kifejezetten azonosítja a

kígyót Thökölyvel. Az ágyba felkapaszkodó csúszómászó és a házassággal anyja ágyába befogadott új férj tehát nemcsak a várnép, hanem a Rákóczi név örökösének gondolataiban is egybefonódik. Várkonyi Ágnes több kifogást emel a metafora használatával kapcsolatban, de az, hogy Zrínyi Ilona kimenekül az ágyból, nem feltétlenül irracionális mozzanat. Magyarázható azzal is, hogy a vallomástevő úgy éli újra a jelenetet, hogy anyja cserben hagyta, ugyanakkor az anya is rádöbbenhetett a kígyó láttán, hogy bűnt követett el, és akár megbánást is érezhet az új házasság miatt. Kétségtelen, hogy jogosan bírálható a sokféle jelentés némileg egymást is keresztező alkalmazása, de talán éppen ez mutatja, milyen súlyos megpróbáltatás volt Rákóczinak egész életében mostohaapjához fűződő kényszerű viszonya. Pszichoanalitikai magyarázatokba itt most nem bocsátkoznék, de nyilvánvaló, hogy végletesen ellenséges indulatok fűtötték Thökölyvel szemben, és anyját nyilvánvalóan hibáztatta. Ezt nyíltan ki is mondja néhány mondattal később: „*A te oltalmazó jobboldal által, lett, ó határtalan jóság, hogy az a kígyó (mert nem félek, habár a te színed előtt is e névvel illetni mostoha atyjamat), nem ártott nekem sem testben, sem lélekben; mert [értsd: bár – K.I.] gyakran megkísérelte egyiket is, másikat is...*” (uo.). Abban a hosszú vádiratban, amelyet ezek után állít össze Thököly ellen, a vallásától való eltérítés éppen úgy szerepel, mint a kamarása (Kőrösy György) megvesztegetése útján kitervelt mérgezési kísérlet. A szöveg irodalmi értéke szempontjából azonban itt nem az eseménytörténet vagy a vádak valószínűsége fontos, hanem az, hogy erős indulatainak hatására olyan elbeszélést kerekített, amely emlékezetes

marad az olvasó számára, és amelynek központi metaforája gazdag aszociációs hálót hoz működésbe.

Ha az olyan érzelmek, mint harag, gyűlölet, fájdalom, le tudja rombolni benne az önkifejezés gátjait, akkor fel lehetne vetni azt a kérdést is, hogy a szenvedélyes szerelem vagy rajongás miatt nem tört ki hasonló erővel Rákóczinál. A tudatos elhallgatások és önkéntelen vagy irányított elfojtások rendszere azonban túl bonyolult ahhoz, hogy rövid választ lehessen adni erre a kérdésre. Itt azt szeretném szembeállítani az előző történettel, hogy élete egyik hatalmas megpróbáltatását, a bécsújhelyi börtönből való szökésének elmondását milyen szűkre fogva és viszonylag tárgyilagosan adja elő. Bátran mondhatni, hogy ez a szökéstörténet fordulatokban olyannyira gazdag, hogy megfelelően elmesélve, izgalmas részletekkel kiszínezve méltán megállná a helyét a világirodalom nagy megmeneküléseinek elbeszélései között. Mint talán az európai irodalom leghíresebb emlékiratának (Casanova: *Életem története*) ismerője és fordítója, ki merem jelteni, hogy az Ólombörtönből történt szökés nem kizárólag és nem is elsősorban annak köszönheti világsikerét, hogy maga a történet izgalmas. Feltétlenül az avatja páratlanná, hogy a főhősnek sikerült saját élete nagy keservét és viszontagságait úgy elmesélni, hogy abban megelevenedik Velence híres börtönének világán kívül a köztársaságnak nevezett korabeli önkényuralom elrettentő büntetési mechanizmusa, a zárkatársak és a többi szereplő jelleme és élettörténete, központban magának a váratlanul fogságba esett szélhámosnak drámai helyzetekben is mulattató személyiségével. Rákóczi sorsa a mi szempontunkból sokkal jelentősebb már önmagában, mint egy kalando-

ré, hiszen ő az ország első nemesura volt, gazdasági és politikai szerepe az egész országra, adott esetben a korabeli világ hatalmi viszonyaira is hatással lehetett volna, és fogsága a rá váró kivégzéssel beszédes példa a XVII–XVIII. század fordulójának magyarországi erőviszonyaira. A tények ismeretében mindenképpen gazdag nyersanyagnak, jó elbeszélői materiának lehet minősíteni ezt a vészterhes, veszedelmes fordulatokban gazdag kalandot, mégsem aknáztá ki az emlékező az összes benne rejlő adottságokat. Casanova visszaemlékezése fogságára és megszabadulására, amelyet szintén erős vallásos meggyőződés hat át, szinte kötetnyi hosszúságú terjedelemben van előadva, és emlékiratából ezt a részt szokták a leggyakrabban külön kötetben közölni. Rákóczi tömör összefoglalója viszont inkább mintha vázlata lenne egy nagyobb egésznek, amelyben a mögöttes politikai és történelmi háttér kifejtése, a szereplők portréi és motívumai szürkék, élettelenek.

Íme néhány példa arra, mennyi érdekes információ maradt kibontatlanul ebben a narrációban, de érdemes lenne szisztematikusan végigfésülni így a szöveg szövetét. Már az előkészületeket is röviden futja át, de azért az előzmények között futólag megemlít egy olyan ballépést, amelyet utólag mélységesen elítél: *„Most jut eszembe, Uram, hogy szökésem előtt néhány nappal minő förtelmes dolgot cselekedtem. Nem gondoltam, hogy megsértelek, mégis vétkeztem, mert idegen isteneket kerestem. Velem együtt el volt fogva Szirmay István báró. Okos, nagyeszű férfi, de hite ingadozó. – Tudott szándékomról. – Apródom útján rábeszélte, hogy küldjem el neki valamely használt fehérműmet. Ő ismer egy aszszonyt, módot keres, hogy annak*

továbbítsa. Az asszony kapcsolatban áll az összeesküvők szellemeivel; segítségükkel a legsúlyosabb fogságból még akkor is kiszabadít, ha kezdett vállalkozásom nem sikerül. Eleinte kétségemben tétováztam, visszariadtam a gonosz szellemek műveitől és incselkedéseitől, de sürgetésére és ellenkező érveinek hatása alatt, beleegyeztem.” (Geréb, uo.).

Elég könnyű kifejtetni az elhallgatott tartalmat, hogy engedett a rábeszélésnek és babonához folyamodott a szökés sikere érdekében. Ugyanakkor még könnyebb megjelölni azokat a motívumokat, amelyeket érdekesen lehetett volna kibontani a bűnbánattól áthatott emlékek kapcsolatban. Először is, az idegen istenekhez folyamodás gondolata talán nem előzmény nélküli az ő életében, és ez megérdemelt volna néhány mondatot. Utána Szirmay báró portréja hiányzik némileg a képből, tekintve hogy a néhány szavas jellemzés ugyancsak szűkszavúnak mondható. Ezt követően az asszony bemutatása is vázlatos, pedig jó lenne tudni, hogy cigány asszony vagy másféle jósnő, esetleg médium ez a személy, aki azt meri állítani magáról, hogy az összeesküvők szellemeivel tud kommunikálni. Az is magyarázatra szorulna, hogy miért a Zrínyi-összeesküvés résztvevőitől kérne segítséget, akik maguk nem tudtak megmenekülni az elfogatástól és kivégzéstől. Rákóczi maga is tudatában van ennek az aszketikus elbeszélési módnak, és megerősíti, hogy ez a saját döntése: *„Nem fogom itt elbeszélni azon érdekes dolgokat, amelyek élvezetesebbé szokták az elbeszélést tenni, ámbár nem voltam eseményeknek szűkiben; mert nem a világ fiainak és az érdekességek hajhászóinak írok, hanem a te gondviselésed imádóinak (...).” (Domján ford. 112.).*

A hiányok, elhallgatások közül itt most még egyet emelnék ki, azt ti., hogy Lehmann kapitány későbbi tragikus sorsáról az emlékező még említést sem tesz. Már korábban is csak jelzi, hogy Gottfried Lehmann, aki az ő őrzésével volt megbízva a börtönben, nem pénzért, hanem meggyőződésből és rokonszenvből vállalta az életveszélyt, hogy segítsen neki. Annak viszont, hogy ő sikeresen megszabadult ugyan, de a kapitányt elfogták, megkínózták és felnégyelték, nem szentel egyetlen mondatot sem, ami egyfelől meglepő, másfelől fájdalmas hiányérzetet okoz.

Arra nézve, hogy a lakonikus történetmesélést a janzenizmus hatására alakította-e ki, többféle hipotézist is fel lehet állítani, ahogy ez meg is történt, de ez a hatás csak valószínűsíthető. Az viszont bizonyos, hogy a fegyelmezett, aszketikus stílusnak a kidolgozása és alkalmazása tudatos választás eredménye, amit nyíltan vállalt. Rákóczi nagy tehetségéről és irodalmi képességeiről ékesszólóan tanúskodnak a két fő mű olyan, sodró erejű szövegei, ahol szabadjára engedte író tollát. Akad ezek között olyan, amely az országnak és rendjeinek sorsát rajzolja meg nagyszabású tablóban (*Emlékiratok*), és olyan is, amelyik személyes drámájának egymást követő állomásait beszéli el (*Val-lomás*). Mégis igaz, hogy életműve egészére a vallásos ihletésű, önkorlátozó stílus a jellemző, amely még két, irodalmi szempontból legjelentősebb szövegét is áthatja. Egy hozzáértő lélektani analízis tudná csak megvilágítani, hogy Rákóczi milyen okokból tartózkodott attól, hogy tragikus történetével „szórakoztassa” majdani olvasóit, hiszen ő nemes ügy szolgálatában tette, amit tett, nem akart sem Benvenuto Cellini, sem Casanova szerepében feltűnni. Döntések és

rejtett motívumok egész sora húzódik meg sajátos írói magatartása mögött, és ezeknek a titkoknak egy részét a szövegek mindmáig őrzik.

Válogatott bibliográfia. A kritikai kiadás, az *Archivum Rákócziánium*, series III *Scriptores / Írók* (röv. AR/III/1,3,4,5) sorozatában megjelent többnyelvű kötetekre nézve a főszövegeket kísérő egész apparátus, elsősorban a tanulmányok, fontos részei a tematikának. Ezekre a kötet számával hivatkozom, mert terjedelmes, többnyelvű kötetekről lévén szó, hosszadalmas minden címet egészében idézni. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a

Vallomás (Confessio peccatoris, azaz Egy bűnös vallomása) kritikai kiadása, amely a 2. kötet lett volna a sorban, készül ugyan, de mindmáig nem jelent meg. Mivel a latin cím fordítása egyes számban helyes, én ezt a formát használom a rövidítésben, bár a hagyományban (hibásan) a többes számú alak honosodott meg és maradt fenn hosszú ideig. (Az 1979-es Szépirodalmi-kiadás Szepes Erika fordításában szintén ezt a formát tartotta meg: *Vallomások. Emlékiratok*.) Erre a szövegre tehát, filológiaiilag megbízható, tudományos kiadás híján régebbi fordítások alapján hivatkozom, ezeket az idézetek forrásai között tüntettem fel.

- 1/ *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie / II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. [röv. AR/III/1.], cím rövid. *Emlékiratok*.
- 2/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores: Testament politique et moral du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
[Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien / Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről; Tractatus de potestate = Traité de la puissance / Értekezés a hatalomról] [AR/III/3].
- 3/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores: tome IV, Aspirations – Aspirations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc: Fohászok*, Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994. [AR/III/4]
- 4/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores, tome V: Meditations principis Fr. II Rakoczi – Méditations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Meditációi*, Budapest, Balassi, 1997. [AR/III/5]

Saját cikkek (röv. KI)

- Rákóczi, écrivain bilingue*, in: Cahiers de l'Institut Hongrois, Paris, n° 1 [1985], 59–72.
- Rákóczi alkotói módszere (A diktálási hipotézis)*, in: ITK, 1985/6., 656–665.
- Az írói szándék értelmezése Rákóczi műveiben*, in: *Irodalom, történelem, folklór*, Debrecen, 1992, 25–31.

Exil et littérature. La période 1711–1735 dans l’oeuvre de François II Rákóczi, in: Cahiers d’Études Hongroises, Párizs, 1995/7., 20–28.

Rákóczi mémorialiste, in: Acta Romanica, tome XIX, Szeged, 1999, 53–65.

Fordítók és átírók. Egy Rákóczi-legenda kialakítása és filológiai kalandjai, in: <http://buksz.c3.hu/0903/10szovegek.pdf>, 258–263.

Correspondance de François II Rákóczi et de la Princesse Elizabeth Sieniawska (1704–1727), Budapest, Balassi Kiadó, 2004.

Válogatott szakirodalom

Hopp Lajos, *A Confessio... és a Mémoires genezise*, in: II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, 915–926.

Köpeczi Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, <https://mek.oszk.hu/06600/06699/06699.pdf>

R. Várkonyi Ágnes, „*In Nocte Nativitatis Domini...*”. A karácsonyi elmélkedés Rákóczi *Confessio Peccatoris* c. művében, in: *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, L’Harmattan, 2015, 387–410., http://real.mtak.hu/30073/2/RVarkonyi_beliv.pdf

Tóth-Barbalics István, *Beszédmód és retorikai struktúrák II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiban*, 2002 (szakdolgozat) tanulságai: in *Cum Deo fejezet* (48.) in: *A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2007. / 2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei, 422–429.

Tüskés Gábor, *Psychomachie d’un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux*, in: CHRONIQUES DE PORT-ROYAL 66, 401–426.

Vas István, *Rákóczi, az író*, Csillag 6/[1953], 1033–1040.

Zolnai Béla, *A janzenista Rákóczi*, Szeged, 1927. (Széphalom-könyvtár, 3. sz.)

Zolnai Béla, *Rákóczi, az író*, in: *Rákóczi Emlékkönyv halálának két-száz éves fordulójára*, Bp., 1935, I. köt., 289–324.

Idézett fordítások (letöltés ideje: 2020. április)

1/ *II. Rákóczi Ferenc emlékezései és vallomásai*, ford. Geréb László, Budapest, Officina, 1942, <https://mek.oszk.hu/10500/10571/10571.html>, 2020. IV. 14.)

2/ *Fejezetek a Vallomásokból*, ford. Domján Elek, Bukarest, Kriterion, 1977, 4. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8648.pdf

3/ *II. Rákóczi Ferenc Emlékirata* (Saint Simon emlékirat-részletével és Thaly Kálmán jegyzetével), fordította és a bevezető tanulmányt írta Vas István, Révai, Bp., 1948.

Ebből szemelvények: *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratok* (részletek), ford. Vas István, <https://mek.oszk.hu/01000/01019/01019.htm>; részben lektorált és átírt teljes szöveg: ARIII/1.

Hogy Mikszáth Kálmán költő (is) lett volna, a folyó kritikai kiadás ismeretében is meglepő állítás. A „nagy palócot” leginkább prózai művei, regényei-elbeszélései, illetve publicisztikai írásai alapján szokás azonosítani – verseiről nem szól a fáma. Pedig írt ő verseket is, az itt olvasható tanúsága szerint nem is akármilyeneket. A kurucokhoz leginkább negyvennyolcassága kapcsolta, mint ahogy a költeménynek fórumot adó Igazmondót is, a „baloldal néplapját”. („Baloldalinak” lenni akkoriban ezt jelentette.) A felügyelőbizottság tagjai nemsokára mind befutott kormánypártiak, köztük a későbbi miniszterelnökkel, Tisza Kálmánnal. Egyelőre azonban, a vers közlésének napján, 1869. december 12-én még valamennyien meggyőződéses ellenzékiek. Ha az egyszerre pajzán és gáláns labancgúnyoló vers epikumára gondolunk – kurucok. (*Suhai Pál*)

Mikszáth Kálmán

A labanc neje

Régi történet

Szécsény mellett tanyázik a kuruc tábor:
Deli hősök, büszke hősök legjavából.
A vezérek jó Bercsényi őkegyelme,
Őt rendelte a sereghez fejedelme.

Közel már az este, tábortüzek gyúlnak;
Egész mulatság a harcedzett fiúknak.
Ellepik a mezőt, e nagy, társas termet,
S lobogó láng mellett szőnek ezer tervet.

Jár köztök a kulacs s ezernyi sok kaland,
(Miknél cifrábbakat unokám sem halland).
...Mint vágta le Gyurka a labanc hadnagyot,
Kiből akkurate két darab maradt.

Mint vették be múltkor a füleki várat,
Labanc várparancsnok hogy könnyekbe lábadt,
S miként kiáltott rá kevélyen egy vitéz:
„Ne sírjon kend, hiszen csak tréfa az egész.”

Huszt alatt meg mikor zúgott a golyó is,
Mikes süvegébe fogott egy golyóbist,
S azt a fejedelem elé vivé, mondván:
„Sánta öreganyám sem járt ilyen lomhán”...

Egyszóval a tűznél nagyon víg az élet.
Egyik a jövőbe, más a múltba mélyed,
S ha van is itt, vagy ott valami keserű,
Eloszlatja azt a muzsikus emberül.

Megzendül a nóta, a Rákóczi-nóta...
Szomorú, fájó az, a nagy idők óta:
Mintha megölt szellem lelke sírna benne...
Megölt szellem? Talán szabadság szelleme.

Hanem akkor az sem olyan búsan zengett,
Jóllehet hangjára rögtön néma csend lett.
Egy-egy gyenge sóhaj halk szárnyakon repdes,
Itt-ott egy kard csördül... itt-ott egy szem nedves.

És amint hallgatva bámulnak a tűzbe,
Viadalt, diadalt gondolatba fűzve:
Egyszer csak ott terem egy lovas levente:
Lassan lép, – gyanúsan lóg rajta a mente.

„Atyafiak!” – mondá – nem tudnák kelmetek,
Bercsényi urammal, hogy hol beszélhetek?”
A sorból egy öreg mogorva katona
A túlsó tűz felé mutat, hogy: „Ahon a'!”

A lovag egyenest, arra felé tartva,
Odaért és hosszú mentéjét felhajtja.
– Egy alélt nőt emel le fakó lovárul,
S azután a vezér színe elé járul.

„Uram, vezér! Ehol van egy gazdag fogoly.”
– Hol vetted – kiált az – beszélj, de ne koholj!
„Úgy segéljen uram, hogy igazat mondok:
Amint az imént a tábor körül bolygok,

Hát messziről látok fényes úri hintót;
Felé vágok s aztán akképp volt, a mint volt...
Ez a fehérchseléd ült benn', – kioroztam
Egy szökéssel, s aztán gyű!... míg idehoztam.

A kocsis a beste, mindjárt észrevette,
De huszárral lévén dolga, restellette
Utánam hajtani; pedig lett vón' helye,
Mert ez Strumvix labanc óbesternek neje.”

Eközben a bájos hölgy felnyitá szemét:
 „Hol vagyok istenem?”... bágyadtan néze szét:
 – Köztünk van – felelé Bercsényi – ne féljen!
 Üljön le s pihenjen, ha úgy tetszik, kérem. –

De Strumvixné, amint a tábort meglátta,
 Sikoltott s lelkét a fájdalom átjárta.
 „Hisz ezek kurucok és én itt rab vagyok”...
 Térdre esék: „Urak! Oh, irgalmazzatok!

Eresszetek haza férjemhez szabadon;
 Legyen a váltságdíj bár mily nagy, megadom.”
 Közbeszól a vezér, a deli Bercsényi:
 „Szépasszony, galambom, semmit sem kell félni.

Te nem fogoly, hanem vendégünk vagy mára,
 Ha már ez a vitéz hozott vacsorára;
 Nem is kell váltságdíj... no, az volna derék,
 Ha Rákóczi Ferenc nőikkel kereskednék.

De reggelig, mivel éjjel nem eresztlek,
 S mert hintód is elment, maradj köztünk veszteg.
 Addig hajszáladnak sem történik baja;
 Reggel pedig aztán, én vitetlek haza”. –

A csinos menyecske a vezérre nézett,
 S látván, hogy nyílt arcán ott a nemes érzet,
 Bátor kacérsággal ült a tisztek mellé,
 Hogyha már a fátum ily furcsán rendelé.

A kuruc tisztek meg csintalan gyerekek.
 Egyik sem fél, hogy a beszédétől bereked.
 A csinos menyecskét unni nem engedték.
 A mosolyt szívesen adták is, meg vették:

Különösen egy, a legdélcegebb: Bethlen
 Gyakran nyugtatá rajt' szemét önfeledten,
 Mít a szép asszonyság éppen nem vett zokon.
 ...Labanc szív is lehet kuruc szívvel rokon...

– Egy szó, mint száz, minek nyújtsam a beszédet,
 A víg csevegésnek reggel vetett véget.
 És a felkelő nap első pillantása,
 A hölgy kezét kuruc tiszt kezében látta.

Bercsényi pediglen, ki egy bunda alatt
Kergetett álmában futó labanc hadat,
Mikor felébredett legelső dolga volt
Beváltani rögtön, a tegnap adott szót.

„Strumvixné asszonyom! Mehetsz már szabadon,
Ezt a tíz vitézt meg kíséretül adom;
Biztosabbá teszik számodra az utat...
Tiszteltetem férjed, – az óbester urat.”

A menyecske mintha gondolkoznék rajta,
Egészen elmélyed, a fejét lehajtja,
Majd meg egy olvadó hamis pillantással
Titkos beszédet vált Bethlen Barnabással.

A titkos beszédnek pedig az lett vége;
A nő odalépett a vezér elébe,
S azt súgta szemérmes hangon, félmeghitten:
„Hadd maradjak én csak közöttetek itten.”

Úgy is volt, ott maradt, s egy szép csatanapon
Strumvix is megtudta, hova lett az asszony;
S tudom meg is őszült vón' belé a feje,
De levágták aznap. Nem volt rá ideje.

A PATAKI VÁR

– Megtakarítottak egy orgyilkost, én elveszítettem a legjobb tanítványomat. Maguk megúsztak egy politikai gyilkosságot, az én életem innentől fogva pókfónálon lengedezik. Bármikor megölhetnek, és senki sem fogja megkérdezni, ki és miért tette.

– Pontosan látja a történeteket, ezen nem is csodálkozom. De abba, hogy mi lesz magával, ha vállalja a közreműködést, nem gondolt bele?

– Mindent átgondoltam. Mindent leírtam arra az esetre, ha valami történnék velem. Több embernél helyeztem letétbe az irataimat. Ön kijár egy kitüntetést neki, nekem pedig vagy sok pénzt, vagy egy távoli birtokot a hallgatásomért. Hivatal nem kell, el akarok tűnni.

– El fog tűnni! Láthatatlanná válik, ahogy eddig is láthatatlan volt.

– A legjobb tanú a halott tanú. Erre céloz? Nem félek maguktól. Mondtam, megvannak a garanciáim. Csak azt nem értem, miért kellett egy értékes és káprázatos tudásra idomított állatot széttranszírozniuk? Ő nem lett volna beszélő tanú!

– Nekünk csak a hét seb kellett. Az okozójukra nem volt tovább szükségünk. Rendben, megkapja a kitüntetést. Az okirat Póka István névre fog szólni, egyben kinevezeték fővadásszá. Így jó lesz? Ezzel a Zrínyi-ügyet lezártnak tekintem.

Nehezen mozdult a keze, amikor fel akarta emelni.

– És velem mi lesz?

– Maga megkapott mindent. Mindent.

A nehéz kéz visszaesett az asztal lapjára, sután kaszálni kezdett, és feldöntötte a kristály poharat.

– Nem hittem, hogy ezt is meg meri tenni.

A szemben kuporgó férfi fölállt, a derengő ablak felé indult.

– Mindent meg merek tenni. Nem tartozunk egymásnak. A garanciái reggelre mind meghalnak, a papírok az utolsó szálig elégnek. Sajnálom a medvéjét. Vagy nevezzük vissza vadkannak? Akármilyen jó munkát végzett. Ahogy maga is. De magát mégsem sajnálom.

Állt az ablaknál, a hajnali szélben hajladozó fák táncoló árnyai úgy vették körül, mint egy királyt az alattvalói a sötét táncteremben.

Zalán Tibor

Zrínyi, Rákóczi

„Ahhoz, hogy valakit fel kelljen és fel lehessen fedezni – mint ahogy Zrínyivel történik a 18. század végén –, ahhoz először jó alaposan el kell felejtetni. Ezt sikerült megoldani a vasvári béke utáni magyar világnak.” (Bene Sándor)

„Dédapjuk vitézi cselekedetének és mártíriumos sorsvállalásának forrásokkal igazolható valóságos történetét ugyanis »sok példával és tanulsággal felékesítve« a *valószínűség*, ezzel pedig a költészet (ne féljünk kimondani!), egy kivételesen nagyszabású és igaz költészet magasába emelte.” (Suhai Pál)

„Zrínyi stílusára általában jellemző, hogy bővelkedik az életszerű, szemléletes kifejezésekben, amelyek mindig képzelőerőt kívánnak az olvasótól, ugyanakkor megindítják fantáziáját, mert sohasem csak szó szerint értelmezendők, látni kell mögöttük az áttételes mondani-valót.” (Beke József)

„...a győzelmeket kisháborús, irreguláris taktikával érték el, amely a gyorsaságra, meglepetésre és mozgékonyaságra épült. Olykor több ezredből álló seregtestekkel intéztek támadást, és ott csaptak le, ahol az ellenség a leggyengébb erőkkel rendelkezett.” (Czigány István)

„Amikor Rákóczi Ferenc 1735. április 8-án meghalt, végakarátának megfelelően édesanyja, Zrínyi Ilona mellé temették el Konstantinápoly Galata városrészének jezsuita templomában, amely a rend feloszlása után a lazaristák St. Benoît- (Szent Benedek-) temploma lett. Testének belső részeit a rodostói görög templomban, szívét, aranyszelencében a Párizs melletti Grosbois-ban, a kamalduli kolostor temetőjében hantolták el.” (Halász Csilla)

Ára: 800 Ft. Előfizetés: 6000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt.

(1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen, valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.naputonline.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

A folyóirat támogatója:

nka
Nemzeti Kulturális Alap